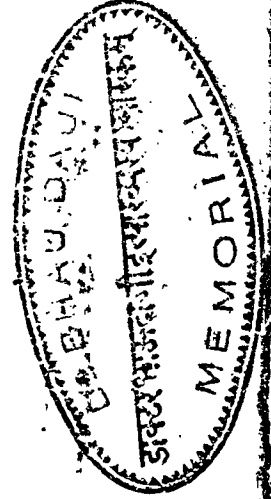

॥ अथसमयमयूरवप्रारभोयं ॥

समय.

९

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीरविर्जयति ॥ ॥ योऽलीलया संतनुते त्रिविधं तत्प्राप्त्यात्मनि विश्वरूपे ॥ लयं न मत्प्राप्त्युच्यते ॥
रूपः शिवं ततोत्वाश्रुर्विर्ममासौ ॥ १ ॥ श्रुतीः स्मृतीर्वक्ष्यपुराणां जातं तत्र निबन्धानपि संनिबन्धात् ॥ श्रीशंकरस्यात्म
जनीलकंठस्थिप्यादिकृत्यं विवृणोति सर्वं ॥ २ ॥ प्रतारकैरादृतमत्र किंचिन्मया तु निर्मूलतया तदुक्तं ॥ उक्तं किं तातो न हिते
न काचित्खण्डपुष्पहीना पचतिर्न दीयते ॥ ३ ॥ समूलनिर्मूलमपि व्यवस्थां विना दत्तं यद्विषयस्य कैरपि ॥ तन्नोपधिस्तद्विणि
यणस्थैर्निषिग्वरानुक्तगुरौ समप्रतं ॥ ४ ॥ संस्काराचारकालाः श्राद्धं नीतिर्विवाददाने च ॥ अत्रात्सर्गप्रतिष्ठाप्रायश्चित्तवि
शुद्धिशान्ती च ॥ ५ ॥ नीतिर्धर्मः पूर्णखण्डचतत्राद्यास्कां दे ॥ प्रतिपत्प्रचरतयः सर्वा उदयादोदयारवे ॥ संपूर्ण इति विख्या
ना हरिवासरवर्जिता ॥ हरिवासर एकादशी ॥ तत्र वेधोऽन्तरं वक्ष्यते ॥ तस्मिन्नाखण्डा ॥ तस्यावेधमाह पैगीनसिः ॥ पक्षद्वयेऽपि ति
थयस्तिथिं पूर्वा तथोत्तरां ॥ त्रिभिर्महूर्तैर्विध्यंति सामान्योऽयं विधिस्मृत इति ॥ अत्र पूर्वयातिथ्योदयोत्तरयावोदयात्पूर्वत्रिम्
हूर्तयावेधे विधीयते इति केचित् ॥ निबध्नां तु सर्वेषां दिनमध्य एव पूर्वोत्तरतिथ्योस्त्रिमुहूर्तयोः प्रवेशे वेधेऽस्मिन्नावश्य

राम

९

माण ॥ शिवरहस्यविष्णुधर्मोत्तरादिवाक्यान् सर्वथा होरात्राद्यगामिनि तिथिः संदिग्धत्वा निर्णयः ॥ साचकमंगितया विहितै
व ॥ तन्निर्दिष्टा ॥ तथा च वृद्धगार्ग्यः ॥ विधिपूज्यतिथौ तत्र निषेधः कालमात्रक इति ॥ यत्र दक्षः ॥ त्रिमुहूर्तानकत्रेयायातिथिः
हयगामिनि द्विमुहूर्तापिकर्तव्यायातिथिर्वृद्धगामिनीति ॥ अत्रापि शास्त्रस्य पूर्वोक्तं न्वयान् त्रिमुहूर्तयागे द्विमुहूर्त
ग्रहणे च तात्पर्यं ॥ किंतु द्विमुहूर्तस्यानुकल्पत्वे अतएव शिवरहस्येति ॥ यां प्राप्यस्तमुपैत्यर्कः सा चेत्स्यात्त्रिमुहूर्तगा ॥
धर्मकृत्येषु सर्वेषु संपूर्णं ति विधुर्बुध इति ॥ तेन विष्णुधर्मोत्तरे ॥ उदिते दैवतं जानोपि त्र्यंवास्तमिते रवौ ॥ द्विमुहूर्तत्रिर
क्तश्चातिथिर्द्वयकवयोरिति ॥ द्विमुहूर्तग्राह्यतोक्तिरनुकल्प एव ॥ उदिते जानो द्विमुहूर्तदैवतं ॥ अस्तमिते त्र्यंवास्तमितं
मारुतं त्रिमुहूर्तपि त्र्यंवास्तमितं ॥ अत्रास्तमित्यन्वयादस्तमित इति आदिकर्मवणिक्तः ॥ ब्रतोपवासनियमेषु रिक्तैकापि रा
जवेत् ॥ उदये सातिथिस्तत्र विपरीता तु पैत्यक इति निपात्यादिवचनानि तु वैश्वानराधिकरणान्यायेन त्रिमुहूर्तवेधेऽस्मिन् वस्तु
बन्तीति माधवादयः ॥ एकादशी पराणां त्रिमुहूर्तः ॥ अन्त्यपादस्त्वौचित्येन स्तुत्यर्थः ॥ कासुचित्तिथिषु निषेधप्रयोजको वे

समय.

२

च॥स्कांदे॥ नगोद्वादशना॥ जि॥ दिक्पंचदशानि सथा॥ चूतोद्वादशनाडिचिर्द्वयत्पुत्रोदधिमिति॥ नागपंचमी॥
दिग्दशमी॥ चतुश्चतुर्दशी॥ इति वेधः॥ तत्र विदिता तिथिर्विचक्रविभागेन षोढापूर्वेक्षरेव कर्मकालगापरेद्युरेवोचयोर्ने
जयो रुचयोरंशे न तत्रापि साम्येन वैषम्येण वेति॥ तत्रात्यंतरदिने कर्मकालगाचे सैव ग्राह्या॥ यो यस्य विहितः कालस्तत्काल
व्यापिनी तिथिः॥ तथा कर्मणि कुर्वीत सा सवृद्धिनकारणमिति गार्गेय्येः॥ अतएवाहोरात्रसाध्य उपवासादौ याहोरात्रगा
सैव ग्राह्या॥ तदज्ञावेत्यत्यंतरगादि वारात्रिब्रतं यच्च एकमेकतिथौ गतं तस्यामुत्तययोगिन्यामाचरेत्तत्रतंब्रतीति स्मृतेश्च
विषम्येण कर्मकालस्पर्शधिका ग्राह्या॥ उचयोर्नेत्रयोः साम्येनैकदेशे उचयोरित्येतेषु पक्षेषु निर्णयो निगमेषु ग्राह्यु
गच्छतां षण्मुत्पेर्वसुरंध्रयोः॥ रुद्रेण द्वादशी युक्ता चतुर्दश्या च पूर्णिमा॥ प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्ये र्युग्मे महाफलं॥
एतच्च स्तं महादोषं हंति पुण्यपुरातनमिति॥ युग्मं द्वितीया॥ अग्निस्तृतीया॥ युग्मं चतुर्थी॥ चतुर्थी पंचमी॥ षट्षष्टी॥ मुनिस
प्तमी॥ वसुरष्टमी॥ रं धनवमी॥ रुद्रकादशी॥ तिथ्ये र्युग्मे द्वितीया तृतीया युता तृतीया चतुर्थीति॥ एवं चतुर्थी पंचम्या

राम
२

दीनां युग्मानि॥ अत्र दशमपि पूर्वविद्या ग्राह्या॥ तथा च स्कांदे॥ दशमी चैव कर्तव्या सप्तर्षिर्द्विजसत्रमेति॥ त्रयोदशी पूर्व
विद्या ग्राह्या॥ तथा च ब्रह्मवैवर्ते॥ त्रयोदशी तु कर्तव्या द्वादशी संहिता मुने इति॥ षष्ट्यम्यप्यमावास्या शुक्लपक्षे चतुर्द
शी॥ एताः परयुताः पूज्याः परापूर्वेण संयुता इति॥ युग्मवाक्यं तदप्येतत्संबाधेव॥ यत्र प्रतिपत्तद्वितीया स्याद्वितीया गा
प्रतिपद्युतेति॥ तच्च चतुर्थी संयुता या च सा तृतीया फलप्रदा॥ चतुर्थी च तृतीयायां महापुण्यफलप्रदेति॥ तदेतद्विरु
द्धं॥ अतयोश्च पक्षे देन व्यवस्योक्ता विस्तुधर्मोत्तरे॥ शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामच्युदितोरविः कृष्णपक्षे तिथिर्ग्राह्या
यस्यामस्तमितोरविः कर्मकालाव्याप्तौ तु उपक्रमः॥ यो यस्य विहितः कालकर्मणस्तदुपक्रमे॥ विद्यमाना च वेदंगमौ
स्तिोपक्रमेण त्विति॥ वचनात्॥ अयं चतुर्गमवाक्यवृत्तौ निर्णयो देव एव कर्मणि॥ पित्र्ये तु पूर्वोक्तपक्षेषु॥ खर्वोदयस्त
था॥ सा विविधितिथितत्त्वां॥ खर्वदोषरौ पूज्यौ हिंसा स्यात्पूर्वकालिकाति॥ उत्रानो वचसानिर्णयः॥ खर्वः साम्यं॥
दर्पावृद्धिः हिंसा क्षमा॥ एते च खर्वोदयः क्वचित्पूर्वतिथ्यपेक्षाया ग्राह्या तिथेरवच्छिन्नग्रहामपेक्षोत्तरतिथ्येरेति तत्र

समयः
३

तत्र ब्रह्मणः॥ तत्राच निगमः॥ द्वितीयाः क्युग्मानां पूज्यता नेयमादिषु॥ एकोद्दिष्टादिदृष्टादोक्षासदृष्टादिचोदनेति॥
अत्राद्यमादिपदंतिर्प्यंतरणमुपादानार्थं द्वितीयं सकलदैवकर्मणाम्॥ तृतीयं पार्वरास्याचतुर्थं दक्षिरादौ येषामित्य
नङ्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिरासर्वदैवश्राद्धानां॥ मुख्यास्पृष्टादिस्यतिष्पप्रयुक्तत्वेन तन्निर्णयानुपयोगात्॥
वेदेषु पदं रविमित्रकश्राद्धलक्षपंचमं साम्यस्य॥ फासदृष्टादिचोदनाखर्वदर्पादिवाक्यमित्यर्थः॥ यत्तु देवलः॥ यांति
यिसमनुप्राप्य उदयं याति नास्करः सातिथिसकलाज्ञेयास्त्रानदानजपादिष्विति॥ स्कांदोपि॥ यांतिथिसमनुप्राप्यया
त्यसंप्रिणीपति सातिथिसकलाज्ञेयादानाध्ययनकर्मणाम्॥ तितत्पूर्वेतिरयाद्यत्वसाधकानां युग्मखर्वश्रुतादृष्टा
दिवचसां उपोषलकं एतदपवादः॥ स्कांदे मन्वादौ च युगादौ च ग्रहोचंद्रसूर्ययोः॥ व्यतीपाते वैधृतौ च तत्काल
व्यापिनी क्रिया॥ अच्यंगे वेदधिक्षाने दंत भवनमैथुने॥ जाते च मरणौ चैव तत्कालव्यापिनीतिथिरिति विरुद्धवचो
व्यवस्था॥ अन्तु सामान्यतो विजागमाह व्यासः॥ मुहूर्तत्रितयं प्रातसावने चतुस्रगमः॥ मध्याह्नस्त्रिमुहूर्तस्यादपरा

राम
३

क्लोपितादत्राः॥ सायाह्नस्त्रिमुहूर्तः स्यात्सर्वकर्मबहिः कृतश्च॥ पूर्वार्द्धमध्याह्नपराह्णश्च॥ इति त्रैधा विजागस्य क्वचित्॥ पू
र्वार्द्धपराह्णश्च॥ द्वैधा विजागस्य च पर्वनिर्णयादौ उपयोगो वक्ष्यते॥ ॥ अथैकचक्रं॥ ॥ देवलः॥ दिनार्द्धसमयेनातेषु
ज्यते नियमेन यत्र एकचक्रमिति प्रोक्तं नूनं ग्रासत्रयेण तु॥ दिनार्द्धेतिरं सामान्यतोप्युक्तकालो मध्याह्नां तावधिरेव
मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्य एकचक्रव्रतेतिथिरिति बौधायनोक्तेः॥ अत्र पूर्वोक्तपट्टपक्षेषु त्रयान् एव कर्मकालव्याप्तावाधे
कस्यर्शो चोत्ररात्र्यथा पूर्ववैतिमाधवादयः॥ ॥ अथ नकाः॥ ॥ व्यासः॥ ॥ त्रिमुहूर्तैः प्रदोषस्याज्ञानावस्ते गते सति॥ नक्तं
तत्र प्रकुर्वीत इति शास्त्रस्य निश्चयः॥ यत्र सायं संध्या त्रिचटिकाद्यस्तादुपरि चास्वेतश्च॥ स्कांदोक्तं संध्यायां मार्कंडेयेन॥
चत्वारिमासिकर्मणि संध्यायां परिवर्जयेत्॥ आहारमैथुनं निशं स्वाध्यायाचचतुर्थकमिति नोजनं निषिद्धं॥ तत्रागप्राप्त
नवैधनं नक्तं नोजनं विधिस्तु निषेधानवकाशात् एतेन पर्वदिरात्रि नोजनं निषेधोप्यत्र प्रयुक्तः॥ प्रदोषव्याप्तत्वावे
स्कांदे॥ प्रदोषव्यापिनी नस्यादिवानक्तं विधीयते॥ आत्मनोऽपि गुणोद्धाया मंदीभवति चास्करे॥ तन्नक्तं नक्तमित्यदुर्न

समय.
४

कंतिशिजो जनं एवं ज्ञात्वा तत्र विद्यासाया केतुचुजिक्रियां ॥ कुर्यान्नक्रवती न क्रफले च वति निश्चयमिति ॥ सारनके ॥
त्रिमुहूर्तस्य गेवा निशि च तावती तिथिः ॥ तस्यां सौरं च वेत्र क्रमद्वये वतु जोजनं ॥ स्मृत्यंतरे विशेषः यतिश्च विधवा
चैव कुर्यात् सदिवाकरं सदिवाकरं तु तज्योक्तं अंतिमेघटिका द्वये इति न क्रतिर्नायः ॥ ॥ अथायाचितं निरायते ॥ ॥
तत्र याचितं जोजनतिषेधरूपमयाचितं जोजनतिषेधरूपं वा तस्य च फलमुक्तं माधवीये स्मृत्यंतरे ॥ अथाचितं शी
मितं च कृपरां सिद्धिमवाप्नुयादिति ॥ अत्र विशेषवचनात्तावा दुपवासवन्निर्णयति इति केचित् तत्र ॥ एकचक्रायाचि
तयाया विंशदृष्टिकावधिः सानिधिसर्वदा ज्ञेयानके साया क्रसंगतेति शार्ङ्गधराये नारदोक्तेः ॥ अथ प्रसंगाद्बतविषये
किं देष्टुं चते सत्यव्रतः उदयस्थानि धिर्यादिन च वेदिन मध्यं चाक् सारं गतं ब्रतानां स्यादरं च स समापनमिति ॥
ब्रह्मयामले दिनचक्राय दारात्रौ रात्रे च प्रायश्चित्वा न त्याज्या शुभकार्येषु प्रादुरेवं गुराननाः ॥ ब्रतखंडे अग्निपुरा
णे ॥ अतिषष्टिकमुद्राश्च कलापाः सलिलं पयः श्यामाकाश्चैव नीवारागो धूमाद्या ब्रते हिताः ॥ तथा ॥ कृष्णं गालाचुवार्ता

राम
४

कपालक्यज्योस्त्रिकाज्यजेत् ॥ चरुर्नैद्व्यं सकृदकणाशाकंदधिघृतं मधु ॥ श्यामाकाशालिनीवारायावकं मूलतंदुलं हवि
ष्यव्रतनक्रादावग्रिकार्यादिते ॥ मधुमांसं विहाय दूते वहितमौरितं ज्योस्त्रिकाकोशातकीहितं विहितं मधुमर्द्यं गृह्यपरि
शिष्टे हविष्येषु यवामुख्यास्तदनुब्रीहयस्मृताः ॥ माषकोषवगौरादीन् सर्वांश्च विषिवर्जयेत् ॥ अविष्योत्रे ॥ हैमंतिकं सिता
स्विन्नं धान्यमुद्रायवास्तिला ॥ कलापकंकुनीवारवास्तुकंदिलमोचिका ॥ षष्टिकाकालशाकं च मूलकं केसुकेतरत् कंदः
सैधवसामुद्रेलवणमधुसर्पिषीपयोनुघृतसारंचपनसात्रहरितकी ॥ विष्यलीजीरकं चैव नागरंगाक्षतिनिर्णा कदली
लवली ॥ धत्रीफलात्पगुडमैरुवं ॥ अतैलपक्कं मुनयो हविष्याणि प्रचक्षते ॥ सर्पिपयश्चात्र गव्यं ॥ अतैलपक्कमित्येतत्कथि
तद् विषपाणामेव विशेषणं विहितं स्थाननुष्ठानमिंद्रियाणामनियद् ॥ निषिद्धं सेवनं नित्यं वर्जनीयं प्रयत्नतः ॥ इति विष्णु
धर्मेषु ॥ असकृज्जलयानं च देवास्त्वापंचमैथुनं ॥ तांदूलचर्वणं मांसं वर्जयेद्ब्रतवासर इति ॥ मांसनिषेधः पारणादिने पार
णांतव्रतं ज्ञेयमित्युक्तेः ॥ ननु प्रधानदिनो प्रसक्ततावात् वर्जयेत्पारणोमासं ब्रतादेव्यौषधं सदेत्युक्तेश्च ॥ औषधरूपम

4

पिबतादेवर्जयेदित्यर्थः॥ असक्तज्जलपानाश्च सक्तज्जलचर्वणात्॥ उपवासः प्रणश्येत्तदिवास्वाच्चमैथुनात्॥ अशकौ
नुसरव॥ अत्यमेवाबुपानेन नोपवासप्रणश्यतीति॥ अत्यये प्राणायामे॥ वृद्धवसिष्ठः॥ उपवासे तथाश्वादेन कुर्याद्विं
तध्रुवनं॥ दंतानां काष्ठसंयोगो हंतिसप्तकुलानि चेति॥ पैठीनसिः॥ अलाजेवानिषेधेनाकाशानां दंतध्रुवनं॥ पर्णादिना
विशुद्धेन जिह्वोच्चैस्खंसदैवचेति व्यासः॥ अलाजेदंतकाश्यायां निषिद्धायां तथा तिष्ठेत्॥ अयां घादशगंडूषैर्विदध्याद्वं
तध्रुवनं॥ कौर्मै॥ बहिर्यामां त्यजात्स्तिपतितं चरजस्वलां॥ न स्पृशेत्त्राक्षिनाषेतनेक्षेतव्रतवासरे॥ विष्णुरहस्ये॥ स्मृत्या
लोकनगंधादिस्वादतं परिकीर्तनं॥ अन्नस्य वर्जयेत्सर्वं ग्रासानां चाक्षिकांक्षणां गात्राभ्यगंशिरोभ्यगं तां दलं चानु
लेपनं॥ व्रतस्थो वर्जयेत्सर्वं यच्चात्यक्षलरागकृतमैथुनं चाष्टगं॥ तथा च॥ स्मरणां कीर्तने केलिप्रेक्षणांगुह्यनाशरां॥ सं
कल्पो व्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरैव च॥ एतन्मैथुनमष्टगं प्रवदंति मनिषीरामा इति देवलः॥ स्त्रीणां तु प्रेक्षणात्स्यशा
त्राक्षिः संकथनादपि॥ विपद्यते ब्रह्मचर्ये न दारेष्णुतु संगमादिति॥ स्वदारेषु तु संगमादिक्वचित्याठः॥ विष्णुधर्मोत्तरे॥ तज्ज

राम
५

पञ्चपनध्यानतत्कथाश्रवणादिकं॥ तदर्चनं जन्तामकीर्तनं श्रवणादयः॥ उपवासकृतमिदं गुणमिदं मनीषिभिः॥ तद्वष्टेनो
 पास्यदेवताव्रतदेवतावादेवलः॥ ब्रह्मचर्यमहिंसाचसत्यमामिषवर्जनं॥ व्रतेष्वेतानि च त्वारिकर्तव्यानीह स्मरिभिः॥ आ
 मिषं मांसं॥ आमिषं दृतिपातीयंगोवर्जं ह्रीरमामिषं॥ मस्सरमामिषं सस्ये फलेजं वीरमामिषं॥ आमिषं शुक्रिकाचूरं मारता
 लंतथामिषमिति॥ स्मृत्यंतरोक्तां॥ आरनालं कांजिकापद्मपुराणे॥ अष्टौ तान्यव्रतघ्नातिआपोऽस्तं फलं पयः॥ हविर्ब्राह्म
 णकास्याचगुरोर्वचनमोषधं॥ पयःपादादीनामव्रतघ्नत्वं स्त्रीबालापत्यंतपीडितविषयं॥ सर्वभूतभयं चैव प्रमादो गुरुशास
 नं॥ अव्रतघ्ना निषयं ते सकृद्देतानि शास्त्रतः॥ सर्वभूतभयं सर्वेभ्यो भूतेभ्यो भयं ब्रतादौ परान्नभोजननिषेधौ देवीपुराणे॥
 व्रतेयतीर्थे ध्ययने श्राद्धेऽपि च विशेषतः॥ परान्नभोजनादेवियस्यान्तं तस्य तत्फलमिति हेमाद्रौ पात्रे॥ गर्भिणी स्तुतिकादि
 श्चकुमारी वाथरोगिणी॥ यदा शुद्धांतदा न्येन कारयेत्॥ प्रयता स्वयमिति मद नरत्ने छागलेयः॥ पूर्वव्रतं गृहीत्वा ज्ञानाचरे
 काममोहितः॥ जीवन्मृतवति चांशलो मृतश्चाचाभिजायते॥ गारुडे क्रोधात्प्रमादाच्चोन्नाद्यव्रतं नंगो भवेद्यदि॥ दिनत्रयं न च

जीतमुंडनं शिरसो धवेति प्रायश्चित्तं नरमतिक्रान्तानुष्ठानं कार्यं ॥ प्रायश्चित्तमिदं कृत्वा पुनरेव ब्रती जवेदिति वायुपुराणोक्ते
 ॥ ॥ अथ प्रतिपदमारच्यक्रमेण सर्वतिथीनां निर्णयस्तत्कृत्यं बोध्यते ॥ ॥ तत्रादौ प्रतिपत्तिरायंते ॥ ॥ तत्र प्रतिपदप
 राक्रम्यापिनी चैत्रशुक्लपक्षे पूर्वाग्राह्या प्रतिपदाप्यमावास्येति युग्मवाक्यात् ॥ मदनरत्ने स्कांदोपि ॥ प्रतिपत्तसंमुखी का
 र्या या जवदापराह्णिकीति दीपिका ॥ शुक्लास्यात्प्रतिपत्तिरिति ॥ प्रथमताश्चेत्सापराह्णे जवेदिति तदजावेत्तत्तं माधवेन ॥
 समय- ६ तदजावेत्तसायाक्रम्यापिनी परिगृह्यत इति ॥ कृत्वा पक्षे पराग्राह्या प्रतिपत्त्यर्द्धितीयास्यादिति युग्मवाक्यात् ॥ तदुक्तं च
 दीपिकायां ॥ कृत्वा नूतनरतोखिलेति ॥ ॥ अथ चैत्रकृत्वा प्रतिपत्कृत्यं ॥ जविष्योत्तरात् ॥ चैत्रे मासिमहाबाहो ॥ पुराणप्रतिपदा
 परं ॥ यातस्यां श्रयचं स्पृष्ट्वा स्नानं कुर्यात्तरोत्रम ॥ नतस्पृष्टुरितं किंचिन्नाधयो व्याधयोत्पत्तय तथाचावर्यकार्याणि सं
 तर्प्य पितृदेवता वंदयेद्भक्तिका धूलिं सर्वदुष्टोपशान्तये मंत्रः ॥ वंदितासि सुरेन्द्रेण वंदितांशं करेण च ॥ अतस्त्वं पाणि
 नो देवि विष्णु ते नूति दा जवेति ॥ पुराणसमुच्चये ॥ चैत्रे तुषारसमये सितपंचदश्यां प्रातर्बसंतसमये समुपस्थितेन सं

राम
६

प्राश्न्य चूतकुसुमं सह वंदनेन सयं हि पार्यपुरुषोऽसमासुखी स्यात् ॥ पंचदश्यामतीतायां प्रातरित्यर्थः ॥ येपि बंतिवसंताच्छे
 चूतपुष्पं सचंदनं ॥ सत्यं कृत्यस्य कामस्य पूजनं क्रियते जने रिति जविष्योत्तरात् ॥ वसंताद्ये चैत्रप्रतिपदि मंत्रः ॥ इतमग्रं
 वसंतस्य माकंदं कुसुमं तथा ॥ सचंदनं पिबाम्यद्य सर्वकामार्थसिद्धये ॥ जविष्ये नतः प्रातर्द्धितीयायां पुत्रमित्रादिसं
 युतः ॥ न्यतिर्वितते देशे वितानवरशोभिते ॥ उपविश्यासने रम्ये पौरजानपदैः सह ॥ सिंहं रकुसुमक्षोदपटवासेः स
 चंदनं ॥ विकीर्य लोकांस्तान् ब्रह्मैः संमान्य वरपृथक् पृथक् ॥ न त्वगीतविनोदैश्च कुर्यात्काममहोत्सवं ॥ एवं कुर्वन्
 वाप्नोति यावत्संवत्सरं सुखमिति ॥ इदं च पूर्वविद्यायामेवावत्सरादौ वसंतादौ बलिराज्ये तथैव च ॥ सर्वविधैव कर्त
 व्या प्रतिपत्सर्वदा बुधैरिति ॥ वृद्धवसिष्ठवाक्यात् ॥ चैत्रशुक्लप्रतीपदपिवत्सरारं जेतुं दयव्यापिनी ग्राह्या ॥ तदुक्तं मा
 नवीये ब्राह्मे ॥ ॥ चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ससर्ज प्रथमे दनि ॥ शुक्लपक्षे समग्रं तु तदा सूर्यो दये सतीति दिनद्वये उदयव्या
 साव व्याप्तावाप्तवैव ॥ पूर्वोक्तं वृद्धवसिष्ठवाक्यात् ॥ तत्र नैलाग्रं गतं कस्तेनैवावत्सरादौ वसंतादौ बलिराज्ये तथैव च ॥

समय.
७

तैलाच्यंगमकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यत इति अत्र शकादिश्रवणमुक्तं ज्योतिशास्त्रे ॥ शकवत्सरचूपमंत्रिणां रसधान्येश्वर
मेघपतीनां ॥ श्रवणात्पठनाच्चैवैतन्नां शुचतां पात्यशुचंसदश्रियेति ॥ चैत्रस्य मलमासत्वे तैलाच्यंगशकश्रवणादिषु
शुद्धएवकार्यं यद्यपि वत्सरवसंतयोः प्रवृत्तिर्जाता तथापि तत्प्रयुक्तकृत्यं षष्ठ्या तु दिवसैर्मासः कथितो वा दरायणौ ॥
पूर्वमर्द्धपरित्यज्य कर्तव्या चोत्तरक्रियेति वचनादृष्योत्तरएवकार्यं नवरात्ररामनवम्यादिवत् ॥ तथात्र विशेषोक्तवि-
ष्ये ॥ अतीते फाल्गुने मासि प्राप्ते चैत्रमहोत्सवे पुण्ये द्विविप्रकथितं प्रपादानं समारभेदिति ततश्चोत्सृजते विश्वान्मंत्रे
णानेन मानवः प्रपेयं सर्वसामान्याद्भूतेभ्यः प्रतिपादिता ॥ अस्याः प्रदानात्पितरस्त्वप्यंते हि पितामहाः ॥ अनिवार्यंति
तो देयं जलं मासचतुष्टयं ॥ प्रपादातुं मन्त्राकैर्न विशेषाधर्ममीप्सुता प्रत्यहं धर्मघटको वस्त्रसंवेष्टिताननः ॥ ब्राह्म
णस्य गृहे देयः शीतामलजलः शुचिः ॥ मंत्रः ॥ एष धर्मघटो दत्तो ब्रह्मविस्तु शिवात्मकः ॥ अस्मिन् प्रदानात्सकलाममसंतु
मनोरथाः ॥ अनेन विधिना यस्तु धर्मं कुं च प्रयच्छति ॥ प्रपादानफलं सोऽपि प्राप्नोतीह न संशय इति ॥ ॥ ज्येष्ठशुक्लप्रतिप-

राम

दिदशहरारं चः ॥ ॥ काशीखंडे ॥ ॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे प्राप्य प्रतिपदं तिथिं ॥ दशाश्वमेधिके स्नात्वा मुच्यते सर्वपातकैः ॥ ए
वं सर्वासु तिथिषु क्रमस्नायी नरोत्तमः ॥ आशुक्लपक्षदशमीं प्रतिजन्माद्यमुत्सृजेदिति ॥ ॥ आश्विनशुक्लप्रदिपदादिनव
रात्रारं चः ॥ ॥ तदुक्तं देमाज्ञौ भौम्येन आश्विने मासि शुक्ले तु कर्तव्यं नवरात्रकं ॥ प्रतिपदादि क्रमेणैव यावच्च नवमी च
वेत् ॥ तत्र पूर्वाह्णव्यापिनी ग्राह्या आश्विनस्य सिते पक्षे नवरात्रमुपोषितः सुस्नातस्त्रिलेनेन पूर्वाह्णे पूजयेद्विवा
मिति देवीपुराणे तस्य कर्मकालतोक्तेः ॥ कर्मणो यस्य यः कालस्तत्कालव्यापिनी तिथिरित्यनेन कर्मकालव्यापिन्यामेव
कर्तव्यत्वोक्तेः ॥ न चात्रोपवासानुरोधे निर्णयः ॥ तस्य नवरात्रमुपोषितः पूजयेदित्यादि देवीपुराणादौ न रवानि निवृत्तंती
त्यादिवत्कलिसंस्कारत्वेन पूजांगत्वावगमात् ॥ अतः प्रधानं नूतनपूजाकालपूर्वाह्णव्यापित्वेनैव निर्णयः ॥ पूजाया
स्तु प्राधान्यं फलसंबन्धात् ॥ सच स्कांदे आश्विने मासि मेघान्ते महिषासुरमर्दिनी ॥ देवीं संपूजयित्वा ये अर्द्धरात्रेष्टमीषु च ॥
क्रीडन्ति विविधैर्जेजैर्देवलोकेषु दुर्लभा ॥ नाधयो व्याधयस्तेषां न च शत्रु नयं न वेदिति ॥ कालिकापुराणे ॥ कृत्यैवंपर-

समय
८

मामायुनिवृत्तिदिदिवौकसः॥ एवमन्यैरपिसदादेयाः कार्यप्रसूजतं॥ विहृतिमनुजालं चतुर्वर्गप्रदायकं॥ पूजयेदि
त्यधिकृत्य न विष्योत्रेरेपि॥ नवानीतुष्टये पार्थसंवत्सरसुरवायच॥ नूतनेतपिशाचानाशापं वोत्सवालति॥ अक
रणाप्रत्यवायोपिकालिकापुराणे॥॥ योमोहादयबालस्याद्देवीपुंगमिहोत्सवे न पूजयति पुष्टात्मा दैवाद्याप्यथ नैर
वा॥ क्रुद्धा न गवती तस्य कामानिष्टा त्रिहंति वैशति तथा देवीपुराणे पूजयेत्वाश्विने मासि विशोको जायते नरः॥ वर्षे
वर्षे विष्णुव्यंस्थापनं च विसर्जनमिति यन्मुदेवीपुराणे शरत्काले महापूजा क्रियते याचवार्षिकी॥ सा कायेदियग
मित्यां न तिष्ठेत्तत्र युगमतेति तत्रोदयगामित्वमपि प्रायः प्रायपूर्वे ह्युपपत्तिरवचवतीति युगमता युगमवाक्या नुरो
धेन निर्णय इत्यर्थः॥ वार्षिकीत्यनेन संवत्सरस्यादौ चैत्रं शुक्लप्रतिपद्युपक्रम्य नवम्यां तापूजा निधीयते॥ ततश्च
शरद्वर्षं तयोस्तत्परवदुर्गे नवः कार्यः॥ यानितु॥ यो मां पूजयेति त्यं द्वितीयादिगुणान्वितां॥ प्रतिपद्यारदेशात्वा सो
श्रुते सुखमव्ययं॥ यदि कुर्यादमायुक्तं प्रतिपत्स्थापनं मम॥ तस्य शायायुतं दत्त्वा न स्मरौषं करोम्यहं॥ आयुहात्कुरु

राम
८

नेयस्तु कलंशस्थापनं मम॥ तस्य संपद्दिनाशः स्याज्ज्येष्ठपुत्रो विनश्यति॥ तथा॥ न दर्शकलयायुक्ता प्रतिपच्चंडिका च नेउद
येदि मुहूर्त्तपि ग्राह्या सोदयगामिनी॥ याचाश्चायुजिमासे स्यात्प्रतिपद्पञ्चाव्विता॥ शुद्धं ममार्चनं तस्यां॥ श्रातयज्ञफल
प्रदं॥ देशान्ते गोचरे तत्र पुर्निक्षं बापि जायते नंदायां दर्शयुक्तायां यत्र स्यान्मम पूजनं तस्मात्तत्रान्वितानंदानवरात्रे
प्रशस्यते॥ आश्विने मासि मङ्गलैकत्रैव्याशुक्लपक्षगा प्रतिपत्तिमुहूर्त्तपि पुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी॥ धनवृद्धिकरी पुसां सर्व
सौख्यकरी तथा॥ अतो न्यथानकर्त्तव्यानवरात्रव्रते मम योन्यथा कुरुते मोहाज्ञागात्पूजाविधौ मम तस्य राक्षसप्रजातांशं क
रिष्यामि न संशयः॥ सामयासदिता ग्राह्या न कदाचिद्विचक्षणैः सर्वक्षयकरी यस्मात्तां परि वर्जयेत्॥ अमावास्यायुतां कु
र्याद्विदिकश्चित्कदाचन राज्यनाशमवाप्नोति पंचत्वं चादिगच्छति॥ पूर्वविद्वानुयायुक्ता न वेत्ति प्रतिपदाश्विनी नवरात्रव्र
तं तस्यां न कार्यं शुचमिच्छता॥ तथा॥ अमायुक्तानकर्त्तव्या प्रतिपत्पूजनं मम मुहूर्त्तमात्रकर्त्तव्या द्वितीयादिगुणान्वितां॥
त्यमायोगनिषेधकानियानि च द्वितीयाशेषसंयुक्ता प्रतिपच्चंडिका च ने॥ मोहादथोपदेशाद्वाक्ये पुत्रविनाशं कं॥

समयः
१७

आरंभेन वरात्रस्य द्वितीयावुटिसंयुता ॥ न केवलं तिथिं हंति वेधस्य पुत्रसंपदमित्यादीनि द्वितीयायोगनिषेधकानि तात्पु-
त्रयविधायकानि सर्वाणि निर्मूलानि ॥ समूलत्वेऽपि परस्परसंन्यतिपक्षत्वादसिर्गायकानि चंद्रप्रकाशे ॥ प्रातरावाहयेद्दे-
वी प्रातरेव प्रवेशयेत् ॥ प्रातः प्रातः श्रुत्वा पूज्य प्रातरेव विसर्जयेदित्युक्तं ॥ संतिसंज्ञके प्रतिपद आद्यं नाडी षोडशकं स-
त्काकलशं स्थापयेत् ॥ आद्या षोडशना अस्फुल्ल च्छायाः कुरुते नरः ॥ कलशस्थापनं तत्र हरिश्च नायने भवमिति देवी
पुराणवचनात् ॥ कलशस्थापने वै धृतिचित्रादियोगनिषेधकनिवचनानि वचनानि निर्मूलानि ॥ यथा ॥ ज्ञायुता चेश्व-
रिपुत्रुलभ्यते विरुद्धयोगैरपि संगता सतीति वापराह्णे विषुधैर्विधेयास्त्री पुत्रराज्यादिविबुद्धिहेतुरिति कलशस्था-
पनं तु द्विवैव कार्यं ॥ तत्रात्रौ ॥ तदुक्तं मातृपे ॥ नरात्रौ स्थापनकार्यं न च कुं जा निषेचनमिति ॥ अत्र त्रिरात्रमप्युक्तं हेमा-
द्रौ धौम्येन ॥ त्रिरात्रं वापि कर्त्तव्यं सप्तम्यादियथाक्रममिति ॥ अत्र त्रिदिनं न सावनं किंतु चोदमेवातथा च त्रविधे ॥ त्रती-
प्रदूजयेद्देवी सप्तम्यादि दिनत्रये ॥ द्वाभ्यां चतुरहो निर्वोक्ता सवृद्धिवशात्तथेति ॥ ॥ अथ विस्तरेण नवरात्रकृत्यं देवीपु-

राम
१७

राणे ॥ ॥ कन्यासंस्थेरवौ शक्रशुक्लामारभ्य नंदिकां ॥ अथाची तथैवैकाशी नकाशी वाथवाद्यदः ॥ प्रातस्त्रायी जितदंष्ट्रि-
कालं शिवपूजकः ॥ उपहोमसमायुक्तः कन्यकां नो जयेत्पुनः ॥ शिवश्च शिवा च शिवौ तयोः पूजकः ॥ नंदा च प्रतिपदेव ॥ प्रथमे
पस्थितत्वात् तत्र प्रतिपदि पूर्वाह्णे तिलतैलेन स्नातो यजमानो गणपतिसंपूज्य देशकालौ निर्देश्य नवमीपर्यंतमुपवासा-
धत्तमनियमोपेतो दुर्गापूजनममुकफलकामः करिष्यति संकल्प्या ॥ ततः कदलीस्त्रं च वस्त्रादिमंडले गृहे च तुरस्त्रच-
तुर्हस्तवेदिकोपरि सर्वतो जज्ञादिमंडलं विधाय तत्र महीधौ रित्यादिवरुणपूजां तं कलशसंस्थाप्य नं कुर्यात्तौ वर्णादि-
प्रतिमापूज्यामंडलकुं च स्थेति देवीपुराणात् ॥ मन्मथादिका कलशस्य पश्चाद्दासने स्थाप्य वेदिकोरोष्ठपि चत्वारः क-
लशाः स्थाप्याः ॥ चतुरः कलशान्यस्तु दद्यादेव गृहे नरः ॥ चतुःसमुद्रवलयं सतु चतुःके वसुधरामिति ॥ विस्तुधमे त्रिरात्र ॥
प्रतिमा च हेमादिमयि देवीपुराणे ॥ हेमराजतमृदानुशैलं चित्रार्पिता पिवा खड्गे शूले चिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥ म-
न्मथी प्रतिमां कृत्वा बिल्वे वा यस्तु पूजयेत् ॥ आत्मवित्रानुसारेण सत्तत्तन्मौक्तिकं फलमिति ॥ प्रतिपदं कलशं मन्मथपुराणे ॥

समय.

१०

जराजूरसमायुक्तमर्द्धदुक्ततलहरां॥ लोचनत्रयसंयुक्तांपद्मेन्दुसदृशानतां॥ अतसीपुष्पवर्णां सुप्रतिष्ठासुलो-
चनां॥ नवयौवनसंपन्नां सर्वां चरणां चूषितां॥ सुचारुवदनांतद्वत्योन्नततपोधरां॥ त्रिजंगस्थानसंस्थानां महिषो-
सुरमर्दिनां॥ त्रिशूलंदक्षिणोदद्याखड्गचक्रं क्रमादधः॥ तीक्ष्णबाणो तथा शक्तिं वामतोपि निबोधतः॥ खेटकं पृथुवा-
पंचपाशमं कुशमर्द्धजं॥ घंटावापरशुं वापि वामतः संनिवेशयेत्॥ अधस्तान्महिषं तद्वद्विशिरस्कं प्रदर्शयेत्॥ शि-
रश्चेदोन्नवं तद्वदानवं खड्गपाणिनं॥ रुदिशूलेन निज्जिह्वितिर्यदंतं विचूषितं॥ रक्तरक्तीकृतांगं च रक्तविस्फारिणं॥
रां॥ वेष्टितं नागपाशेन च गुटीकुटिलाननं॥ सपाशवामहस्तेन धृतकेशं च दुर्गपा॥ वमदुधिरवक्रं च देव्यासिद्धं प्र-
दर्शयेत्॥ देव्यास्तदक्षिणोपादंसमं सिहोपरि स्थितं॥ किंचिदूर्ध्वं तथा वाममंगुष्ठं महिषोपरि॥ स्तुयमानं च तद्रूपम-
रैः संनिवेशयेदिति॥॥ ध्यानमप्येवं॥॥ इति दुर्गे महाजागेरक्षार्थं मम सर्वदा॥ आवाहयाम्यहं देवि सर्वकामार्थसि-
द्धये॥ अस्यां मूर्तौ समागच्छ स्थितिं प्रकृत्या कुरु॥ रक्षां कुरु सदा जडे विश्वेश्वरि नमोस्तुते॥ इत्यावाहनं॥ जगवति

दुर्गे इहागच्छेदतिष्ठ इह संनिधेहि स्थिरा जवसुप्रसन्ना जव इत्यपि पठंति॥ पूजां मंत्रश्च कुर्याद्व्याश्रमं वेशां निधात्यु-
जयंती मंगला काली जप्ता काली कपालिनी॥ दुर्गाहमाशिवायात्री स्वाहा स्वध्यानमोस्तुते॥ अनेनैव तु मंत्रेण जपहोमादि-
कारयेत्॥ इति देवीपुराणोक्तं॥ तद्विजैः पूजयेन्मंत्रैः सर्वदेवान् समाहित इत्यग्निपुराणां वैदिक आगामिकोवा॥ नाम्ना स-
र्वं समापयेदिति साधारणवाक्यात्प्राणादिचतुर्थ्यंतनमोतनाममंत्रोवा॥ स्कांदे तु दुर्गमेदुस्तरकार्ये जवदुःखविना-
शिनी॥ पूजयामि सदा जप्ता दुर्गा दुर्गा त्रिनाशिनी॥ अनेनैव तु मंत्रेण जपहोमादिकारयेदित्युक्तं च वामरादिराज्ञा-
चारैः पूजा॥ तदंते प्राणम्य देवी प्रार्थयेदनेन मंत्रेण महिषक्षिमहामाये चामुंडे मुंडमालिनि॥ इव्यमारोग्यं विजयं देहि
देवि नमः सदा॥ नूतनप्रेतपिशाचैः स्योरक्षो न्यश्च मदेश्वरि॥ देवेभ्यो मानुषेभ्यश्च जये स्योरक्षमांसदा॥ सर्वमंगलमंगल-
शिवे सार्थसाधिके॥ शरणे अंबके गौरिनारायणि नमोस्तुते॥ स्तुयं देहि यशो देहि जगं जगवति देहि मे॥ पुत्रान् देहि धनं
देहि सर्वान् कामान् प्रदेहि मे॥ इति॥ ततो दुर्गमंत्रं वैदिकमागामिकं वा जपेत्॥ दुर्गाग्रतो जपेन्मंत्रमेकचित्रं समाहितः॥ इ-

समय.

९९

निदेवीपुराणात्॥यद्यमाहात्म्यं जगवत्यादिपुराणादिषुकीर्तितं॥पठेश्चशृणुयाच्चापि सर्वकामसमृद्धये॥तथा॥एको
नराजिवद्यानुनवमीयावदेवहि॥चंडीपाठं जपेच्चैव जापयेच्चाविधमनतः॥बाराहीतंत्रे॥संकल्पितस्तोत्रपाठे संख्यां
कृत्वा पठेत्सुधीः॥तत्रैव॥चंडीपाठफलं देविशृणु श्रुगदतोमम॥एकावृत्तादिपाठानां यथावत्कथयामिते॥संक
ल्पपूर्वसंपूज्यस्यांगेषु मनुसत्कृतं॥पाठादलिप्रदानाच्चसिद्धिप्राप्तिमानवः॥उपसर्गोपशांत्यर्थं त्रिरावृत्ते पठेत्
रः॥ग्रहापशांतौ कर्तव्यं पंचावृत्तं वरानने॥महाजये समुत्पन्ने सप्तावृत्तं समुन्मयेत्॥नवावृत्तात्तु जवेच्छांतिवा
जयेय फलं लभेत्॥राजवश्याय च त्वैव रुद्रावृत्तमुदीरयेत्॥अर्कावृत्ते काम्यसिद्धिर्वैरहानिश्च जायते॥मन्वावृ
त्तादि पूर्वस्य स्तथास्त्रीवश्यतां नियात्॥सौरव्यं पंचदशावृत्तास्त्रियमाप्नोति मानवः॥कलावृत्त्या पुत्रपौत्रधनभ
न्यागमं विदुः॥राज्ञां नीतिविमोक्षाय वैरस्योच्चाटय च॥कुयात्सप्तदशावृत्तं तथाष्टादशकं प्रिये॥महाराण विमो
क्षाय विंशावृत्तं पठेत्सुधी॥पंचविंशावृत्तं नानु जवेद्ध विमोक्षणा॥संकटे समनुप्राप्ते दुश्चिकित्सा जयेतथा॥जाति

राम

९९

धंसेकुलोद्धेदेऽप्युषोनाग आगते॥वैरिद्विद्विद्विद्विधननाशे तथाहये॥तथैव त्रिविधेऽप्यति तथा चैवातिपातके॥कु
र्याद्यत्नाच्छतावृत्तं तसंपद्यते शुभं॥श्रेयोवृद्धिरातावृत्ताराज्यवृद्धिस्तथापरा॥मनसा चिंतितं देविसिद्धेदष्टोत्रराक्षतात्॥
शताश्वमेधयज्ञानां फलं प्राप्नोति सुवृत्ते॥सहस्रावर्तनालक्ष्मीरावृत्तेति स्वयै स्थिरा॥शुक्लामनोरथानूकामानूनरो मोक्ष
मवाप्नुयात्॥यथाश्वमेधकनूना देवानां च यथाहरिः॥स्तवानामपि सर्वेषां तथा सप्तशतीस्तव॥अथवा वहुनोक्तेन किमे
नेन वरानने॥चंड्याः शतावृत्तिपाठात्सर्वासिध्यंति सिद्धयश्च॥पाठश्च नारायणादीन्तमस्कृत्य कार्यः॥नारायणमस्कृत्य न
रं चैव नरोत्तमं॥देवी सरस्वती व्यासंतनो जयमुदीरयेदिति वचनात्॥जयशार्धश्च न विष्यत्पुराणे॥अष्टादशपुराणानि
रामस्य चरितं तथा॥विस्तुधर्मे दिशास्त्राणि शिवधर्माश्च चारत॥काष्ठीचंपो वेदो यन्महाचारतं स्मृतं॥श्रीवाश्च ध
र्मराजेंडमानवोक्तामहीयते॥नयेति नामरतेषां प्रवदंति मनीषिण इति॥पाठप्रकारश्च मात्स्ये॥प्रणवं वादितो जप्त्वा
स्तोत्रं वासंहितां पठेत्॥अंते च प्रणवं दद्यादन्यथा विकलं जवेत्॥शुद्धेनानन्यचित्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः॥नकार्यसक्रम

समय-

९२

नसाकार्यस्तोत्रस्य वाचनं। आधारेस्थापयित्वा तु पुस्तकं प्रजपेत्सुधी। दस्तसंस्थापनादेव यस्मादत्यफलं भवेत्। स्वयं
चलिखितं यत्तु कृत्वा त्रिनालिखितं च यत्। अब्राह्मणं न लिखितं यद्वापि विफलं भवेत्। कृतिलेखकः। द्वादशदिकं
न्यस्य पठेत्स्तोत्रं विचक्षणाः संकल्पितं स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत्सुधी। अध्यायं प्राप्य विरमेत्तु मध्ये कदाचन कृते
विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत्पुनरिति। श्रवणं च ब्राह्मणादिव कार्यं ब्राह्मणं वाचकं विद्यानान्यवर्णाजिमादरात्। श्रु-
त्वा त्यवर्णाजापजन्वाचकानरकं ब्रजेत्। इति न विष्णुपुराणात्। येद्यपि देवीपुराणे जपपूजादिव द्योमोपि प्रत्यक्षमु-
क्तं तथापि अष्टम्यां नवम्यामेव वा कार्यं। ब्रह्मपुराणे। तत्राष्टम्यां नवम्यां कालीत्युपक्रम्य होमैर्ब्राह्मणतर्पणैरित्यष्टमी
कृत्य मध्ये पाठात्। नवम्यां बलिदानं च कर्तव्यं वैयथाविधि जपं होमं च विधिवत् कुर्यात्तत्र विष्णुतय इति कालिकापु-
राणात्। शिष्टाचाराच्च। बलिदानमप्यष्टमीनवम्योरेव। पुनः पूजा तथाष्टम्यां विशेषेण समाचरेत् जागरं च स्वयं कु-
र्या बलिदानं महानिश्चि। प्रकृतबलिदानं च नवम्यां विधिवच्चरेत्। इति कालिकापुराणात्। अत्र यद्यपि शिष्टपरिग्रही

राम

९२

तकालिकापुराणादिषु मधस्वगात्ररुधिरपशुघातादिकमुक्तं। तत्रापि ब्राह्मणस्य न भवति। मधंदत्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मणा
देवक्षीयते। स्वगात्ररुधिरंदत्वा ब्रह्महत्यामवाप्नुयादिति कालिकापुराणा एव निषेधात्। सात्विकी जपयज्ञाद्यैर्नैवेद्यैश्च
निरामिषैरित्येतत्प्रकारकसात्विकपूजाया जगवद्गीतादिषु ब्राह्मणाधिकारिकताया एवोक्तैः पशुबलिदानस्य तु विज-
यार्थं न पोन्नम इति राजपुरस्कारेणैव विहितत्वाच्च अतो माषजक्तादिना तेन बलिदानं कार्यं माषकुल्माषमांसाद्यैदिविदिह
बलिर्निश्चि कृष्णां उमिह्मदंडं च मद्यं मांसं च एव च एते बलिसमाज्ञेयास्तौ ह्यगसमा मताः। इति कालिकापुराणात्।
अथ कुमारपूजादेवीपुराणे। ब्रह्मेवाच। न तथा तुष्पते शक्रहोमदानजपादिना कुमारीपूजनेनात्र यथानात्र प्र-
सीदति। अत्र नवरात्रेशुक्ताष्टमीचतुर्दशपौनवम्यां च विशेषतः इति च प्रसंगादन्यत्रापि धिधानं कुमारीपूजने विशेषो
मदनरत्नेस्कांदे एकैकां पूजयेत्कन्यामेकवृद्धातथैव च द्विगुणं त्रिगुणं वापि प्रत्येकं कनकं तु वा एकवर्षं तु वा क-
न्यापूजार्थं तां विविर्जयेत्। गंधपुष्पफलादीनां प्रीतिस्तस्यान विद्यते द्विवर्षकन्यामारुपदशवर्षावधिकमात्र। य

समय-

९३

धोत्रालाचेतदेवीपुरो॥विवाहानंतरंकन्यांकन्यात्वमुपजायते॥तावत्संपूज्यतेकन्यायावत्पुष्पंनदृश्यतइति॥पूजा
मंत्रस्तुस्कांदे॥मंत्राद्वरमंयीलक्ष्मीमातरांरूपधारिणी नवदुर्गात्मिकांसाक्षात्कन्यामावाहयाम्यहं॥जगत्पूज्ये
जगद्धंसेसर्वशक्तिस्वरूपिणी॥पूजांगदाराकौमारीजगत्मातर्नमोस्तुते एवमभ्यर्चनंकर्यात्कुमारीणांप्रयत्न
तः॥कंचुकैश्चैववस्त्रैश्चगंधपुष्पाक्षतादिभिः नानाविधैर्नक्षत्रोज्यैर्नोजयेत्यायसादिभिः अत्रापूज्यकन्यासु
रूपमुक्तंतत्रैव दीनाधिकांगीकुष्टिचविनाशीकुलसंचवां ग्रंथिस्फुटितशीरांगीरक्तयूपव्रणीकितां जात्यंधा
केकरांकाराणीकुरुपांतनुरोमशां संत्यजेजोगिणीकन्यांदासीगर्जसमुद्भवामिति विनाशीसंततिशून्यांगंथयकर्ष
रजान्वाधः॥तनुश्चासौरोमशेति कर्मधारयः देवीगद्देदीपाश्चहोज्वालनीयाः॥मत्स्यपुराणोक्तवादित्रनि
र्घोषंदेवस्याग्रेचकारयेत् घंटाचवेदशक्रस्यसर्ववाद्यमयीयतइति पूजाचप्रत्यहंत्रिकालंशिवाचकार्या॥त्रिका
लंशिवपूजकइतिपूर्वोक्तदेवीपुराणात्॥उपोतिःशास्त्रेसप्तम्यांविश्वशारवाहजोक्ताः॥आश्विनस्यसितेपक्षेसुमुहूर्तेन

राम
९३

सप्तमी॥तस्यांचपत्रिकापूजाकर्तव्यानवरात्रकैः॥प्रशस्तांसफलंविश्वशारवामारुत्यपूजयेदिति॥अद्यबोधनप्र
कारतत्कालांलिंगपुराणे कन्यायांछस्तपक्षेतुपूजयित्वाचचेदिवा नवम्यांबोधयेदेवीमहाविभवविस्तरेः॥न
विष्ये॥षष्ठ्यांविश्वतरोर्बोधंसायंसंध्यातुकारयेत् देवीपुराणे ज्येष्ठानक्षत्रयुक्तायांषष्ठ्यांविश्वनिमंत्रणं॥विश्व
वृद्धायनमइतिविश्वतरुंसंपूज्यविश्ववृद्धेजयंतीत्यादिदुर्गेइहागच्छेत्यादिचदुर्गमावाह्यपूजयित्वागीतवाद्यघो
षपुरसरंदेवीबोधयेत्॥मंत्रस्तु॥रावणास्यवधार्थयिरामस्यानुग्रहायच अकालेब्रह्मणाबोधोदेव्यास्त्वविकृ
तपुरा इषेमासिसितेपक्षेनवम्यमार्गणोक्तः श्रीवृद्धेबोधयित्वायावत्पूजां करोम्यहमिति नतोविश्वतरोरामंत्रणं॥
मंत्रस्तु मेरुमंदारकैलासहिमवलिखरेगिरौ॥जातश्रीफलवृद्धत्वमंबिकायाः सदाप्रिय॥श्रीशैलशिखरेजातःश्रीफ
लश्रीनिकेतनः॥नेतमोसिमयावृद्धपूज्योदुर्गास्विरूपतः॥इति॥अपरेद्युःपुनरपिसंपूज्यः कृतांजलिः प्रसादयेत्॥
विश्ववृद्धमहाभागसर्वदाशंकरप्रिय॥गद्देवानवशारवांतुदुर्गापूजां करोम्यहं॥शारवास्त्रेदेववंधुःखंनचकार्यत्वं

समय
१४

याप्रज्ञो॥ इति॥ ततः फलयुता अपराजितदिशानामेकोशाखांश्चेदयेद्वानस्यत्येनमं वेरा॥ क्वचिबुद्धिं धिक्कुरुं कुरुं
स्वाहृतिमंत्रः ततः शाखां गृह्णात्रीयवित्त्वशाखायै नमः इति पूजयित्वा बित्त्वशाखायां मन्मथप्रतिमायां च देवीमावा
हनपुरःसरं पूजयित्वा माषनक्रादिबलिंचदत्वा दोलादिना शाखां प्रतिमां च पूजागृहद्वारदेशे स्थापयित्वा माषनक्रा
दिबलिंचदत्वा पूजागृहस्थानानि चूतानि चूतेन्योतम इति गंधादिभिः संपूज्य चूताप्रेतापिशचाश्च येन संत्यजन्
तले। गृह्णंतु ते मया दत्तौ बलिरेष प्रसाधितः पूजिता गंधपुष्पाद्यै बलिभिस्तर्पितास्तथा देशादस्मादिति सत्यपू
जापत्रं तु मत्कृतां चूतेन्येष माषनक्रादिबलिर्नम इति बलिदत्वा अपसर्पंतु ते चक्राये चूता चूमिपालका॥ चूता
नाम पिरोधेन पूजाकर्म करोम्यहं फडितित्मन्पसारयेत् स्थितेषु तत्र चूतेषु नैवेद्यं मंडले तथा विलुंपंति महाबु
ध्वा न च गृह्णंति देवता तस्माद्यत्नेन कर्तव्यं चूतानां नयसर्पणमिति कारिकापुराणात्। सर्षपादीश्च विकिरेत्। त
तः पुनः शाखायौ प्रतिमायां च देवीं संपूज्य गीतवाद्यादिपुरःसरं पूजागृहं प्रवेश्य आरोपितासि दुर्गे त्वं मन्मथेशी फले।

राम
१४

ति च॥ स्थिरामितां तं चूत्कामे गृहे चं कामदा च वेति पूजागृहे स्थापयेत्। ततः प्राणप्रतिष्ठां कृत्वा॥ आवाहयाम्यहं देवी मन्म
थेशी फले तथा कैलाशशिखरादेवि विध्यादेर्हिमपर्वतात्॥ आगत्य बित्त्वशाखायां चंडिके कुरु संनिधिं॥ जगवति दुर्गे
हागच्छेत्पुनर्योरावाह्य स्थापितासि मया देवि श्रीफले मन्मथे पि च आयुरारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोऽस्तु ते जगवति दुर्गे
इति ह्येति स्थापयित्वा दुर्गे दुर्गे स्वरूपासि सुरतेजो महाबले सदानंदकरे देवि प्रसीद मम सिद्धये एद्ये हि जगवत्पंचप्रातं
क्षयजयप्रदे चक्रितः पूजयिष्यामि दुर्गे दुर्वि सुरार्चिते पद्मवैश्वफलोपेतैः पुष्पैश्च सुमनोहरैः पद्मवै संस्थिते देवि पू
जयेत्वं प्रसीद मे दुर्गे दिवि हागच्छ सान्निध्यं इह कल्पया यज्ञागान् गृहाणां त्वं योगिनी कोटिजिसहैति चूतां जलिपठे
त्॥ ततो जयंतीत्यदि दुर्गायै नमः इदं पाद्यं पुष्पं गंधाक्षतकुंकुमदधिपूर्वा कुशातिलवित्त्वपत्रसहितजले नार्घ्यमाचमनी
यंपंचामृतस्नानीय पुनराचमनीय वस्त्रपुनराचमनीयानुलेपनानि दत्वां दुर्गायै नम इति पुष्पांजलि त्रयं दद्यात् ततः अ
मृतोऽहं श्रीचक्रोऽस्यं शंकरस्य सदाप्रियं बित्त्वपत्रं प्रयच्छामि पवित्रं ते सुरेश्वरि इति बित्त्वपत्रं ब्रह्मविष्णुशिवादीनां प्री

समय- रास्येष्वेसदाप्रियं॥ न त्रेदुर्गेप्रियस्त्रामि सर्वकामार्थसिद्धयेऽतिशोरापुष्येचनिवेद्यजयंतीत्यादिनापुष्यधूपनैवेद्यपुनराचमनीयतां बलानिदत्वा पूजासाधुण्यार्थदक्षिणांदत्वास्तुतिभिः सुत्वाप्रणाम्यबद्धांजलिः प्रार्थयेत्॥ मदिषाघ्निमहामायेचामुं
१५ उमुंडमालिनि ज्वमारोग्यमैश्वर्यं देहि देवि नमोस्तुते कुंकुमेन समालभ्ये चंदनेन विलेखिते बिल्वपत्रकृतापीडे दुर्गे हं शरणागतः सर्वमंगलेति रूपं देहीति च श्लोकं पठेत् बलिं च दद्यात् एवमेव महाष्टम्यामिति देवीपूजनं विशेषतस्त्वेवैरात्रे जागरणं च राजानुविजयकामोऽर्चरात्रे विशेषपूजापूर्वकं बलिं दद्यात् तदर्धयामिनीशेषे विजयार्थं नृपो तमः पंचाद्यं लहरीयेतं गंधधूपतमर्चितं विधिवत्कालिकातीतिजह्वाखड्गेन घातयेदिति देवीपुराणात् पंचाष्टं महिषमर्जंवा॥ तत्रैवास्त्रादिपूजनं च कुर्यात् महानवम्यामेव मेच पूजाय लिदानं होमश्च होममंत्रस्तुजयंतीत्यादि अनेनैव तुमं त्रेण जपहोमादिकारयेदिति देवीपुराणात् ज्वंचतत्रैवोक्तं पूजयेत्तिलहोमेश्च दधिक्षीरघृतादिभिरिति केचित्तु प्रतिश्लोकं च जुहुयात्यायसंतिलसर्पिषेति रहस्यग्रंथवचनात्॥ समन्तानीस्तवेन प्रतिश्लोकं तिलसर्पिर्मिश्रपायसेन होमं

राम-
१५

कुर्वन्ति राजानश्च पीडाशांतये ब्रह्मपुराणे कदैवतं पूजापिकार्या॥ सच वडवारूपायामुखायां स्तुती दुत्यन्तो वाजिगणाधिपतिः॥ पूजामंत्रशालिहोत्रे नमो देवाधिदेवाय तुरंगबलधारिणे सूर्यपुत्राय देवाय तुरंगसहिताय च तुरंगपरिषद्यस्य नृगजोपरि भवति साश्चमश्चाधिपं रक्षत्सत्त्वां ब्रजाम्यदं मंत्रेणानेन रेवंतं पादाघैरर्चयन्नुधीः प्रातः दक्षाम्या पूजां विधाय विसर्जयेत् संपूज्य प्रेषणं कुर्याद् दक्षाम्यां रावराक्षसैरिति च विध्यत्पुराणात् नतः संप्रेषिता देवी दक्षाम्यां सवरोत्सवैरिति कालिकापुराणाच्च एवं पूजां विधाय प्रणम्य दुर्गां शिवां शांतिकरीं ब्रह्मांशां ब्रह्मणप्रियां सर्वलोकप्रणेत्री च प्रणमामि सदा शिवां मंगलां शोचनां शुद्धानि कलां परमाकलां विश्वेश्वरीं विश्वमाता चंडिकां प्रणमाम्यहं सर्वदेवमयी देवो सर्वरोगक्षयापहं ब्रह्मेवा विष्णुनमितां ब्रह्ममामि सदा तमां विध्यस्त्वां विध्यन्तिलयां दिव्यस्थाननिवासिनीं योगिनीं योगमातां च चंडिकां प्रणमाम्यहं इच्छातमातरं देवि मांश्चरीमीश्वरप्रियां प्रणतोस्मि सदा दुर्गां संसारार्णवतारिणीं य इदं पठति स्तोत्रं शृणुयाद्वा पियो नरः समुक्तः सर्वपापेभ्यो दुर्गया सह मोदतः इत्यादिभिः स्तोत्रैः कृत्वा बद्धांजलिर्मदिष

समय

१६

धात्यादिश्लोकचतष्टयेन प्रार्थ्यविधिदीनं क्रियादानं च क्रिहीतं यदर्वितं । एतन्निवतु तत्सर्वं तत्प्रज्ञादानमदेष्वरीति
प्रसाद्य ह मस्येतु त्कारकं पुष्पं दुर्गायै नमः । इत्यैशा त्पां निक्षिप्त्वि सज्य उ त्रिष्टदे विचंडे शि श्रुत्वा पूजां प्रगृह्य च ॥ कुसुम
मम कल्पाराम शान्तिः शक्तिः सह गच्छ गच्छ परं स्थानं स्वस्थानं देवि चंडिके ॥ घृतस्तोत्रो जले दध्योतिष्टुगे हे चक्षुः
ले ॥ इत्युपस्थाप्य गीतवाद्यब्रह्मेघोषपुरसरं स्तोत्रो जलसमीपं नीत्वा दुर्गे देवि गजन्मातः स्वस्थानं गच्छ पूजितं ॥
संजय रे व्यतीते नु सुनरा गमनाय वै श्रमां पूजां मया देवि यथा वा त्रयानि वेदितं ॥ रक्षणा र्थं समादाय व्रज स्वस्थान
मुत्र मंमिति प्रवादयेत् ततो देवी पूजा स्थाने शान्तिकलशोदकेन ब्राह्मणैरभिषिक्तं चोदक्षिणां दत्वा ब्राह्मणा
न जोजयितुं बंधुभिः सार्धं जुगीता ॥ ॥ अथ लोहानि सारिकं कर्म न विष्णो तरे ॥ ॥ जयानिला वीर्यपति प्रतिपत् प्र
चक्रिमात् लोहानि सारिकं कर्म कारयेद्यावदष्टमी प्रागुदक् प्रवरो दे शोपताका निरलं कृतं मंडपं कारयेद्वि
नवसप्तकं परं ॥ आग्नेयं कारयेत् कुंडं हस्तमात्रं सुशीघ्रं ॥ मेषसात्रयसंयुक्तं यो न्याश्वत्थदलाजया ॥ राजचिह्ना

राम
१६

निसर्वाणि रास्त्राण्यपराणि यानि च ॥ आनीय मंडपे तानि सर्वाण्येवाधिवासयेत् ॥ ततस्तु ब्राह्मणाः स्नातशुच्रं ॥ वरधरः शुचिः ॥
तुंकारपूर्वकं मंत्रैस्तस्त्रिगैर्जुहुयादघृतं रास्त्रास्त्रमंत्रैर्होतव्यं पायसं घृतसंयुतं ॥ द्रुतशेषं तुरंगाणां गजातामुपहारये
त् ॥ बद्धप्रतिसराम्यं च गजाश्चान्मम लंकृतान् ॥ आमये नगरे नित्यं नंदिघोषपुरसरान् ॥ प्रत्यहं नृपतिस्त्रात्वा संपूज्य पितृ
देवता ॥ पूजयेद्वाजचिह्नानि फलमात्यविलेपनैः ॥ द्रुतशेषं प्रदातव्यमोपनायतिकेजने लोहनामानवत्पूर्वमसुरं सुमहा
बलासदेवैः समरे क्रुद्धैर्वहुधा शक्यो कृतः ॥ तदंगसंज्ञवं सर्वलोहं यदृश्यते क्षिप्तो तस्याग्निहरणा प्राज्ञो विजयसमुदाकृत
इति ॥ पूजामंत्रः यथांबुदश्चादयति शिवायै मां वसुंधरां ॥ तथाच्छादय राजानं विजयारोप्य वृद्धये ॥ छत्रस्य ॥ ॥ शशांककर
संकाशं दीरदं डीरपांडुरं प्रोक्तारं पाशुदुरितं चामरावरचूषणं ॥ चामरस्य ॥ ॥ शक्रं केतो महावीर्यं सुपर्णस्य पुष्पाश्रितं ॥
पतत्रिराउवैनतेयस्तथानारायणध्वजः ॥ काश्यपयोमतादृक्त्रिनागारिवलबाह्वनः ॥ अप्रमेयोदुराधरोरिणो देवारिस्तदना ॥
गरुत्मान्मारुतगतिस्त्वयि स त्रिहितः स्थितः ॥ रास्त्रचर्मयुधान्यो धानूरक्षत्वं चरिष्ये नृदहाध्वजस्य ॥ ॥ द्रुतचुवमवारुद्रावा

समय-

९७

यु सोमोमर्षयः॥ नागकिंनरगंधर्वायक्षक्षतगणाग्रहा॥ प्रमथाश्चमहादित्यौ नूतेशामातृनिःसहः॥ शक्रसेनापतिस्कंदोवरु
णश्चाश्रितास्त्वयि प्रददंतुरिष्टसर्वान्नराजाविजयमच्छतुः॥ यानिप्रयुक्तात्यरिनिर्दूषणानिसमंततः॥ एतानिसर्वशत्रूणां
हुतानितवतेजसा कालनेमिवधेयद्वद्वत्रिपुरघातनेहिरण्यकशिपोर्युद्धेयुद्धदेवासुरेतथा शोचितासितथैवाद्यशो
नस्वसमयंस्मर नीलांबरामिमंदृष्ट्वा नश्यंत्वाश्रुममारयः॥ शनिपनाकायाः॥॥ दुंदुभेत्वंसपत्नानांघोषाध्रदयकंपन॥
नवभूमिपसैन्यानांतथौत्वंजयवर्धनः यथाजीमूतशद्येनरुष्यंतेवरवारणाः तथास्तुतवशद्येनहर्षेस्माकंजयाव
हादुंदुभे॥॥ पुण्यस्त्वंशंखपुण्यानामंगलानांचमंगलं विष्णुनात्वंधृतो नित्यमतः शान्तिप्रयच्छमे॥ शंखस्य॥॥ मेहे
प्रनिर्मितं दिव्यं देवराजादिसेवितं शिबिकेयादिमानित्यंसदात्वंसन्निधौ नव॥ शिबिकांदोलिकयोः॥॥ विजयोजय
देजेतारिघुघातीषु नंकरः दुःखदाधर्मदः शान्तः सर्वारिष्विनाशयः एतेवैसंनिधौ यस्मात्तव सिंहासनाबलाः॥ तेन
सिंहासनेजित्वंवेदैर्मंत्रैश्चगीयसे॥ त्वयिस्थितः त्वयिसाक्षात्त्वयिशक्रसुरेश्वरः॥ त्वयिस्थितो ह रिदेवस्त्वदर्धतप्यतेतपः॥

राम
९७

नमस्ते सर्वतो न प्रज्जदो न वक्ष्यते॥ त्रैलोक्यं जय सर्वत्र सिंहासन नमोस्तु ते सिंहासनस्य॥॥ गंधर्वकुलजातस्त्वं माच्छयाः
कुलदूषकः॥ ब्रह्मणः सत्यवाक्येन सोमस्य वरुणस्य च॥ तेजसा चैव सूर्यस्य मुनीनां तपसा तथा॥ रुद्रस्य ब्रह्मचर्येण पवनस्य
बलेन च॥ प्रजावाच्च हुताशस्य वर्धयस्त्वं तुरंगमः स्मरत्वं राजपुत्रोसिकौस्तु न च मणिस्मरः सुरासुरैर्मथ्यमानहीरोदाद
मृतादिभिः जात उच्चैश्चापपूर्वतेन जातो सितस्मरः यांगतिं ब्रह्महागच्छेन्मातृदापितृहातथा॥ नृस्यर्थे मृतवादी च ह
त्रियश्च पराप्सु ख॥ सूर्याचंद्रमसौ वायुर्यावत्पश्यंति दुष्टं ब्रह्माश्वतांगतिं हि प्रंतद्वपापं न वेत्नव विद्वतियंदिबांछे यायुश्च
धनितुरंगम रिपूद्विजित्य समरे महानर्तिसुखी नव॥ अश्वस्य॥॥ कुमुदैरावणः पद्मपुष्पदंतोथ वामनः सुप्रतीकी जनो
नील एतेष्टौ देवयोनयः तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च वनान्यष्टौ समाश्रिताः मंदो न जोगजश्चैव राजसंकीर्णवच वनेवने प्रसू
वासेयूथानि स्मृमहांति च पातुत्वां वसवो रुद्रा आदित्या समरुजराः॥ चत्वारिंश नगैः स्वामी च प्रतिपाल्यते॥ अवाप्नु
हि जयं शुद्धे गमने स्वस्तिवो ब्रज गजस्य॥॥ प्रोत्तारणाय दुष्टानां सा भरां प्रदणाय च॥ ब्रह्मण निर्मितश्चासि व्यवहारस्य

समय
१८

सिद्धये॥ यशोदेहि सुखं देहि जयदो जव नृपते॥ ताडयाशुरि पूनः सर्वान् देहमदं नमोस्तुते॥ कनकदंडस्य॥ ॥ सर्वयुधानां
प्रथमं निर्मितासि पिता किना श्रुत्वा युष्मादिनिष्कृष्य गत्वा श्रुत्वा गच्छं शुभं चंडिकायै प्रदत्तासि सर्वदुष्टनिवर्दना॥ तथा
विस्तारितासि देवानां प्रतियादिता सर्वसत्त्वांगभूतासि सर्वाशुभनिवर्दना॥ क्षुरिकेरक्षमां नित्यं शांतिं यच्च नमोस्तुते
क्षुरिकाया॥ ॥ रक्षांगानि गजानुरक्षरक्षवाजिधनानि च मम देहं सदारक्ष कछरकनमोस्तुतो कछरकस्य॥ ॥ सर्वयु
धमहाप्राज्ञ सर्वदेवारिस्तदनः चापमां समरे रक्ष साकं सायकसत्रमैः धृतं त्वस्तेन रक्षार्थं संहारार्थं हरेणा च मम देहं स
दारक्ष धनुरस्त्रं नमाम्यहं धनुषः॥ ॥ शर्मप्रदस्त्वं समरे धर्मसैन्यं यशोदामै रक्ष मां रक्षणी यो हं ता यनेन नमोस्तुते॥
चर्मणा॥ ॥ प्रसतापयशस्त्वं मनया लोकमायया गदराजीविनं तेषां मम सैन्यं चरक्ष मां कुंतस्य॥ ॥ अरिर्विशसनं
खड्गं स्त्रीक्ष्णधरोदुरासदा॥ श्रीगर्जे विजयश्चैव धर्मधारस्तथैव च इत्यष्टौ तव नामानि पूर्वमुक्तानि वेधसा नक्षत्रं
क्षतिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः॥ हिरण्यं तेशरीरं तेषां तादेवो जनार्दन॥ पिता पितामहो देवस्त्वं मां पालय सर्वदा॥ इयं

राम
१८
१८

येन चृताक्षोणाहतश्च महिषासुरः॥ तद्दत्ताधराय शुद्धाय तस्मै खड्गाय ते नमः॥ खड्गस्य॥ स्तोत्रात्तिसारिकं कर्म कृत्यैवं मं
त्रपूर्वकं जयं प्राप्नोति नृपतिः सर्वान् कामान् समश्नुत इति लोहात्तिसारिकं॥ ॥ अत्र सतके विशेषो विश्वरूपनिबन्धे॥
आश्विनशुक्लपक्षे तु प्रारब्धेन वरात्रके शावाशौ चैव समुत्पन्ने क्रियाकार्यकिं बुधैः देवीपूजाचक्रवर्त्यापशुयज्ञवि
धानतः सतके पूजनं प्रोक्तं दारं चैव विशेषतः देवीमुद्दिश्य कर्तव्यं तत्र दोषो न विद्यते इति सतके पारणं कुर्यान्निवा
म्यां होमपूर्वकं नदंते चो जयेद्विप्रान् दानं दद्याच्च शक्तिः॥ नदंते सतकांत इत्यर्थः तथा मलयमासेन कर्तव्यं नवदुर्गा
स्रवग्रतं असंगतिगुरौ शुक्ले सिंहे स्थे विबुधाधिपे देवीपूजनमुद्दिश्य स्थविरे बालके तथा आचारं चैव विरामस्याधिनी
यादौ न चिंतयेदिति॥ ॥ तथा स्त्रीणां विशेषतः कौगारुडे॥ ॥ गंधालंकारतां बालपुष्पमालानुलेपनं उपवासेन दुष्यति
दंतधावनमंजनमिति दिक्॥ ॥ इति नवरात्रकं॥ ॥ कार्तिके शुक्लप्रतिपदपूर्वविद्यायाः पूर्वाविद्याप्रकर्तव्या शिवरा
त्रिर्बलेर्दिनमिति वृहद्यमोक्तेः॥ माघबेदि॥ बल्युत्सवं च पूर्वद्युः पवासवदाचरेदिति॥ पूर्वविद्यायामित्यर्थः॥ इदं

लामंगआवत्रपकः॥तयचवद्वसिष्टः॥पसरदौवसतादौबलिराजेतथैवच॥तैलाचंगमकुर्वाणेनरकंप्रतिपद्य
 नशति॥अत्रविशेषोदेमाप्रैस्कांदे प्रातर्गोवर्धनः पूज्योद्युतंवापिसमाचरेत् पूजनीयास्तथागावस्याङ्गेवाहनदोह
 ने॥मंत्रः गोवर्धनधराधारगोकुलत्राणाकारण बहुबाहुकृतोद्धायगवांकेटिप्रदोन्नव गोपूजामंत्रः॥यालक्ष्मी
 लोकापालानां धेनुरूपां संस्थिता द्यतंवदतियज्ञार्थममपापं व्यपोहतु॥अथतः संतुमेगावोगावोमसंतुपष्टतः॥
 ११० गवोमेसंतु रुदयेगवांमध्येवसाम्पदमिति ततोपराह्णसमये पूर्वस्यां दिशि चारत मार्गपालीप्रबन्धीयातुंस्तंगमे
 घपादयो कुत्राकाशमयीदिव्यालंबकैर्बहुनिर्मुने मंत्रः मार्गपालेनमस्तेस्तुसर्वलोकसुखप्रदे विधेयैपुत्रदा
 रायैपुनरेमिधृतस्ममे॥मार्गपालीतलेनेत्यंतिगावोगजावृषा राजानोराजपुत्राश्च ब्राह्मणाः शूद्रजातयः॥मार्ग
 पालोसमुच्चंघनिरुजस्युः सुखान्विता इति च विधेः कृत्यैतत्सर्वमेवैदरात्रौ दैत्यपतेर्बले पूजा कुर्यान्नरपः साक्षात्
 मौमंडलकेशुचे॥बलिमालिरव्यदैत्येन्द्रवर्गकैः पंचरंगकैः॥गृहस्य मध्यशालायां विशालायां ततोर्चयेत्॥लोकश्चापि

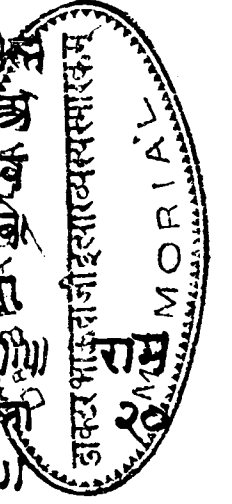
राम
 ११०

गृहस्यांतः शय्यायां शुक्लं तंडुलैः संस्थाप्य बलिराजानं फलैः पुष्पैश्च पूजयेत् मंत्रस्तु बलिराज नमस्तुभ्यं दैत्यदानववंदिता
 इन्द्रशत्रे मरुतास्त्रविस्तुसात्रिध्वदोन्नवेति तत्रैव ब्राह्मणे तस्माद्युतं प्रकर्तव्यं प्रक्षतितत्रं मानवैः॥तस्मिन् द्यूते जयो यस्य
 तस्य संवत्सरं जयः पराजयो विरुद्धश्च लाजनाशकरोन्नवेत् दयितानिश्चसदितैर्नेयासाचन्नवेन्ति चेति॥॥इति प्रतिपत्ति
 र्णयः॥॥अथ द्वितीया॥॥सानुपरैवायुग्माग्नीजिचचनात् एकादशपट्मीषष्टी द्वितीया च चतुर्दशी त्रयोदशी अमावा
 स्या उपोस्यास्युः परान्विता इति विस्तुधर्मे त्रराच्च कृत्वा तनुपूर्वैव प्रतिपत्ति द्वितीया स्याद्वितीया प्रतिपद्युतेति पूर्वोक्तवाक्य
 त्॥अत्र विशेषः स्कांदे आपादस्य सिते द्वितीया पुष्पसंयुता तस्यां रथे समारोप्य रामं वैज्रप्रयासहा यात्रोत्सवं प्रवर्त्या
 यत्रीणां येन द्विजान् वदन् चरा सुचरा आवण्ण कृत्वा द्वितीया वृद्धत्रपोच्यते सा पूर्वविद्यायाद्या नैदाहसंवर्त कृत्वा
 पट्मी वृद्धत्रपासा वित्रीवटपैत्की कामत्रयोदशारं जातपाप्या पूर्वसंयुता इति उपोष्यासेवनीया इति॥॥कार्तिक शुक्ल
 द्वितीया यमद्वितीयोच्यते सा पराह्ण व्यापिनी ग्राह्या कर्मकालवाक्यात् तदुक्तं स्कांदे ऊर्जे शुक्ल द्वितीया यामपराह्णा

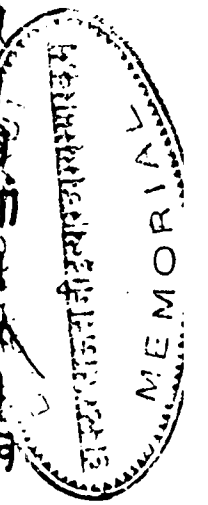
समय

२०

चयेद्यमं॥ स्नानं कृत्या चानुजन्त्यां यमलोकं न पश्यति॥ ऊर्जेशु कृत्वा धितीयायां पूजितस्तर्पितो यमः॥ श्रेष्ठः॥ किं नरे रुद्रेः
स्नेयश्च निवांछितं॥ न विष्ये॥ कार्तिके शुक्लपक्षस्य धितीयायां युधिष्ठिरः॥ यमो यस्तु नया पूर्वो जितस्वजितं चितं॥ अ
नो यमः धितीयेयं विष्णुलोकेषु विष्मता अस्यां निजगदे विप्रननोक्तव्यं ततो नरैः स्नेहेन न गिनीहस्ता नोक्तव्यं पु
ईतं॥ दानानि च प्रदेयानि न गिनीहस्ता विशेषतः स्वर्णलंकारवस्त्रावपूजासत्कारभोजनैः सर्वाङ्गित्यसंपूज्या अत्रावे
प्रतिपन्नकाः॥ अत्रावे न गिनी प्रतिपन्नकास्तस्यानीयाः ब्रह्मांडेऽपि यातुजो जयेते नारी चानरं युग्मकेति थौ॥ अर्चयेत्
पितां ब्रह्मैर्न स वै धव्यमाप्नुयात्॥ चानुरायुहयोरान्न न च वेत्रत्रक हि चित्रा॥॥ इति धितीया निर्णयः॥॥ अथ तृतीया॥
सातु परैव॥ तदुक्तं विष्णुधर्मोत्तरे॥ एकादशपक्षीष पौर्णमासी चतुर्दशी अमावास्या तृतीया च नाउपोष्या परान्विताः॥ रक्षा
व्रते तु पूर्वैवा तदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते॥ रक्षास्यां वर्ज्यं त्वैकां तृतीयां द्विजसत्रमा॥ अन्येषु शुभकार्येषु गणायुका प्रशस्यते॥
इति गणेशस्तुतिः॥ चैत्रशुक्ल तृतीयायां दोलोत्सवो रामार्चनचंद्रिकायां गारुडे॥ मधौ शुक्ल तृतीयायां जानकीरमणं प्रभुं॥

राजोपचारैः संपूज्यमासमांदोलयेत्कलौ॥ दहिणाग्निमुखं देवं दोलमानं सुरेश्वरं॥ सुपूजितं सकृन्मत्पासर्वपापैः प्रमुच्यते॥ चैत्रे
मासि सिते पक्षे तृतीयायां रमापतिः॥ दोलारूपं समर्च्य मासमांदोलयेत्कलौ॥ दोलरूपं प्रयत्नं पतियेच्छं मधुमाधवे
अपराधसहस्रैस्तैः मुक्तास्तेनात्र संशयः॥ दोलारूपं देवस्य ये ग्रेकुर्वन्ति जागरं॥ सर्वपुण्यफलावाप्तिनिमित्ते निमित्ते च वे
त्ता॥ इयमेव गौरी तृतीयोच्यते॥ तत्र मुहूर्तमात्रपरयुता ग्राह्या॥ वचनं त्वग्रेव द्यते॥ मदन्तरत्ने स्कांदे विशेषः॥ तृतीयायां
यजेद्देवी शंकरेण समन्वितां॥ कुकुमागरु कर्पूरमणिवस्त्रसुगंधकैः॥ स्रगांधधूपदीपैश्च मदनेन विशेषतः॥ आंदोलये
न्नो वसति विमोमा तुष्टये सदेति॥ वैशाखशुक्ल तृतीयायां त्रिलोचनया त्रिकाकाशी खडे॥ राधशुक्ल तृतीयायां कृष्
णवैलिपिलेफदे॥ संतर्पयेत्पितृदेवान् त्रिलोचनमथार्चयेदिति॥ इयमेवाह्वय तृतीयोच्यते॥ तदुक्तं न विष्ये॥ या
वेषां कुरुशाईलवैशाखे तु महातिथिः॥ तृतीया सा हयालोके गीर्वाणैरभिवादिता यत्किंचिद्दीयते दानं स्वल्पं वा यदिवान
द्रुतं तत्सर्वमहयं यस्मात्तेनैयमहया स्मृतेति॥ इयमेव युगादि सा पूर्वाह्णवापिनी ग्राह्या॥ तदुक्तं नारदीये॥ द्ये शुक्ले द्ये

नयासुस्तेयुगादिकवयोविदुः॥ शुक्लेपौर्वाह्निकेयात्येकस्तेचैवोपराह्निकेइति॥ अत्रविशेषोऽगोविदारविदेवीपुराणो॥
 तृतीयायांनुवैशाखेरोहिण्यर्धेप्रेषज्येष्ठ उदकुंजप्रदानेनशिवलोकेमहीयते कलशदानमंत्रस्तु॥ एषधर्मघटादन्नो
 ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः अस्यप्रदातात्पुंनुपितरोपिपितामहा गंधेदकतिलैर्मिश्रसान्नकुंजेसदक्षिणां पितृभ्य
 संप्रदास्या॥ नैत्रय्यमुपतिष्ठति एतदसंज्ञवेतिलतर्पणं॥ वाकार्यमित्युक्तं॥ तत्रैवविष्णुपुराणो॥ पातीयमप्यत्रति॥
 २१ तैर्दिग्निश्रंदद्यात्पितृभ्यः प्रदत्तांमनुष्यः श्राद्धं कृतं तेन समासहस्रेरहस्यमतन्मृतयोवदंतीति तथावात्रमलमासेस
 तिविशेषश्चंद्रिकायां यौगादिकमासिकंचश्राद्धंचापरपक्षिकं मन्वादिकंतैर्धिकंचकुर्यान्मासद्वयेपिच अपरप
 क्षोनामरुक्षपक्षोत्रगृह्यत मलमासेमहालयस्यनिषेधः॥॥ ज्येष्ठशुक्लतृतीयाचारं तृतीयोच्यते साएवाग्रा
 ह्या॥ तदुक्तं चाधवीयस्कांदे॥ बृहन्नपातपारंजासावत्रीवटपैत्की कृष्णाष्टमीचतुर्ताचकर्तव्यासंमुखीतिविदि
 तं॥ सम्मुखीनामसायाक्रम्यापिनीत्यर्थः॥ ब्रह्मवेवत्रेपिरिंजारं वर्जयित्वैकां तृतीयां द्विजसत्तमत्रत्येषुशुभका

राम

२१

यंयुगणयुक्ताप्रशस्यते॥ इतिगणश्रुती॥ चाप्ररुक्षतृतीयायां॥ विशालाक्षीयात्राक्ताकाशीखंडे॥ चाप्ररुक्षतृतीयाया
 मुपवासपरैर्नृभिः कृत्वाजागरंरात्रौ॥ विशालाक्षीसमीपताइति॥ अत्ररात्रिमापिनीग्राह्या॥ रात्रौजागरणविधानात् चाप्र
 शुक्लतृतीयाहरितालिकोच्यते सामुहूर्तमात्रापिपरयुताग्राह्या तदाहमाधवः॥ मुहूर्तमात्रसत्वेपिदिनेगौरीव्रतंपरे शु
 द्धाधिकायामप्येवंगणयोगप्रशंसनादिनि चतुर्थीयुक्तायांनुफलाधिक्यमाहमाधवीये आपस्तंबः॥ चतुर्थीसहिताया
 नुसातृतीयाफलप्रदा अवैधव्यकरीस्त्रीणांपुत्रपौत्रप्रवर्द्धिनी द्वितीयायोगेप्रत्यवायमप्याहसरण द्वितीयाशेषसंयु
 क्तायाकरोतिविमोहिता सावैधव्यमवाप्नोतिप्रवर्द्धनिमनीषिणइति॥॥ आश्विनरुक्षतृतीयायांललितादेव्यायात्रोक्ता
 काशीखंडे॥॥ इषरुक्षतृतीयायांललितांप्रतिपूज्यवै नारीवापुरुषोवापिलज्जतेवांछितंफलमितितृतीयानिर्णयः॥
 ॥अथचतुर्थी॥॥ सापरविद्याग्राह्या युगचूतानामितियुगवाक्यात् माधवीये॥ बृहद्वसिष्ठोपि॥ एकादशीतथापरी
 अमावास्याचतुर्थीका॥ उपोष्यापरमंयुक्तापरापूर्वेणसंयुताइतिसंयुतचतुर्थीषुदुद्विवात्रोक्ताकाशीखंडे॥ कुर्यात्प्र

समयः

२२

तिचतुर्थीदयात्राविघ्नश्चिनुः सदा॥ ब्राह्मणोऽप्यसदुद्देशाद्देयावेमोदकामुदेति॥ लिंगे॥ अंगारकचतुर्थ्यमिस्नात्वोत्तरबहो
नसि॥ अच्यर्गारकेशानं नमस्यंति नरोत्तमा नतेषां ग्रहपीऽचकादाचित्काधिजायते इति नागचतुर्थीतुमध्याह्न्या
पिनीपरविद्यायाग्राह्या तदाहगोविंदार्णवेदेवलः युगं मध्यं दिने यत्र तत्रोष्यफणास्वरान् क्षीरेणाप्याय्य पंचम्यां पू
जयेत्प्रयतो नर इति युगं चतुर्थीविनायकं तृतीयायुतैव तदुक्तं तत्रैव चतुर्थीतुतृतीयायां महापुरुषफलप्रदा॥ क
र्त्तव्यं त्रिजिह्वं गणनाय सुतोषिणाति॥ ॥ आवरणं कृत्वा चतुर्थीसंकरचतुर्थी॥ त्युच्यते॥ सा चं जोदय व्यापिनी ग्राह्या॥
तदुक्तं स्कां दे॥ आवरणं बहुलेपक्षे चतुर्थ्यं च विधुदये तस्मिन् दिने व्रतं कार्यं संकटारवं सुरेश्वरीति दिनद्वयं चं जोदय
सत्त्वे वा पूर्ववा॥ मातृविद्वोगणेश्वर इति वचनात् चापकृत्वा चतुर्थ्यं बहुलाव्रतः॥ तत्र पूर्वैवा तदुक्तं गोविंदार्णवे॥
पुराणसमुच्चये गौर्याश्चतुर्थीव्रतधेनुपूजादुर्गार्चनं दुर्जरहोतिके च वत्सस्पृजाशिवरात्रिरेताः परान्विता घ्नन्ति तपं
सराष्ट्रमिति गौर्याः गौरीव्रतसंबंधिनी चतुर्थी॥ वटसंबंधिनी पंचदशी॥ धेनुपूजा तत्संबंधिनी बहुला चतुर्थी॥ वत्सस्पृ

राम

२२

जवत्सघादशः॥ ॥ चापशुक्लचतुर्थीवरदचतुर्थीत्युच्यते॥ तत्र विवृतं पुराणं तरे॥ सुरासुरानामुवती गणेशं चक्रिष्वर्चकं॥ त
स्यांप्रदाहरेयस्मात्तस्माद्वरचतुर्थिकेति सामध्याह्न्यापिनी पूर्वविद्यायाह पूर्वदिने मध्याह्न्याप्यजावेपरैवा तदुक्तं माध
वीयेव हस्यतिना चतुर्थीगणनायस्य मातृविद्याप्रशस्यते मध्याह्न्यापिनी चेत्स्यात्परतश्चेत्यरेदनीति स्मृत्यं नरोत्तमा
रविद्याप्रशस्तस्याच्चतुर्थीगणनायके मध्याह्ने परतश्चेत्स्यान्नागविद्याप्रशस्यत इति सिद्धिविनायकेपि मध्याह्न्यापिनी ग्रा
ह्या॥ प्रातः शुक्लतिलैस्नात्वा मध्याह्ने पूजयेत्तपेति पूजायास्तत्कालत्वात् उच्यते दिने मध्याह्न्याप्यजावेव्याप्तिसत्त्वे वा पूर्वैवा॥
मातृविद्याप्रशस्यत इति वाक्यात् इयं चरविजैमाभ्यां युक्ता मद्गतीत्युच्यते तदुक्तं गोविंदार्णवे वाराहे चापशुक्लचतुर्थीया
जौमेणार्कं वायुता मद्गतीमात्रविघ्नेशस्यार्चयेद्यं लजेन्नर इति अस्यां चंदं नयन्नेव नदाह तत्रैव मार्कंडेयः चापे मासि सि
ते पक्षे चतुर्थी स्वाती योगिनी मिथ्या निशापंकुरुते दृष्टं च ज्ञानसंशयः परात्रारोपिः कत्पादित्ये चतुर्थ्यं तु शुक्ले चंदस्य द
र्शनं॥ मिथ्या निपूषणं कुर्यात्त्रौ पश्येन संतदा॥ अत्र रात्रिग्रहणादिवादर्शनेन दोष इति॥ रात्रावेव चंदं प्राधान्यात् तानदोष

समयः

२३

शांत्यर्थं तत्रैव पुराणांतरे ॥ ततश्चतुर्ध्वरात्र्यां यो प्रमदाद्वाक्ष्यमानः ॥ पठेत्पौराणिकं वा कथं प्राञ्जुर्यो वाप्युदञ्जुर्यः ॥ सिं
हः प्रसेनमवधीक्षिंक्षो जां बज्रतादृतः सुकुमारकसारो दीप्तवह्नेषस्य मंतक इति माघपुक्कचतुर्थी तिलचतुर्था ॥ तदुक्तं
काशीखंडे ॥ माघपुक्कचतुर्थ्यां तु नक्तत्रयपरायणाः ॥ पित्वांढं देवीध्वंति तेर्चाः स्फुरस्फुरद्गुहं विधाय वार्षिकं यात्रां
चतुर्थ्यां प्राप्य तापसी ॥ शुक्ला न तिलान्गुडैर्बद्धा प्राश्रीयान्नलघुकान्ध्रनी ॥ तापसीमाघी अत्र नक्तग्रहणात् ॥ प्रदो
षव्यापिनी ग्राह्येति दिक् ॥ ॥ इति चतुर्थी निर्णयः ॥ ॥ अथ पंचमी ॥ ॥ सा चतुर्थीयुतैव ग्राह्या युगन्तानामितियुगमवच
नात् ॥ पंचमी सप्तमी चैव दशमी च त्रयोदशी ॥ प्रतिपन्नवमी चैव कर्त्तव्या समुखीति धिरिति पैठिनसि वचनाच्च संमुखी
सायाक्तव्यापिनी ब्रह्मवैवर्तेषु प्रतिपत्पंचमी नूतसावित्री वटपूरणिमा ॥ नवमी दशमी चैव नोष्याः परसंयुता इति ॥
माघबीयेस्कांदेपि पंचमी च सदा कार्यचतुर्थी सहिता विज्ञेय इति चैत्रादिमासगताः पंचम्यादयः कल्यादय उच्यन्ते ॥ तथा
च मास्ये ब्रह्मणो यो दिनस्यादिः कल्यादिः सप्रकीर्तितः ॥ वैशाखस्य तृतीयायां कृष्णाया फाल्गुनस्य च ॥ पंचमी चैव मास

राम

२३

स्य तस्य चांत्यातिथिपरा ॥ शुक्ला पयोदशी माघे कार्तिकस्य तु सप्तमी ॥ नवमी मार्गशीर्षस्य सप्तमी ॥ संस्मराम्यहं ॥ कल्याणामा
दध्ने ह्येतादन्नस्याहयकारकाः ॥ तस्यैवांत्या चैत्रस्यैव मास्यः अत्रैताः शुक्लाः पौर्वाह्निक्यः कृष्णा अपराह्निक्य इति युगा
दिवधवस्व शुक्लपक्षेति धिर्याद्यायस्यामभ्युदितोरविः कृष्णपक्षेति धिर्याद्यायस्यामस्तंगतोरविरिति वाक्यात् अत्र
पक्षविशेषानुपादाने शुक्लो ज्ञेयः ॥ ॥ आवरणशुक्लपंचमी नागपंचमी तु च्यंते ॥ ॥ सा परविद्या ग्राह्या ॥ तदुक्तं च मत्कार
चित्तामरणे ॥ पंचमी नागपूजायां कार्या षष्ठी समन्विता तु स्यां तु तुषितानागा इतरा सचतुर्थिकेति ॥ प्रतापमात्रेणैव स्मृत्यंतरे
पि ॥ आवरणे पंचमी शुक्ला संप्रोक्तानागपंचमी ॥ तां परित्यज्य पंचम्यः चतुर्थी सहिता हिता इति ॥ अत्र कर्त्तव्यमुक्तं काशीखंडे ॥
यः स्नानेनागपंचम्यां कुंडे वा मुक्तिसंज्ञके न तस्य विषसंसर्गो न वेत्सर्पसमुद्भवः ॥ कर्त्तव्या नागपंचम्यां यात्रा वर्षासु तत्र वै ॥
नागः प्रसन्ना जायंते कुले तस्यापि सर्वदेवि गोविंदारवि च विष्ये ॥ आवरणे मासि पंचम्यां शुक्लपक्षे नराधिपः ॥ धारस्यो जयतो
लेखागोमयेनो विषोत्तरा ॥ दृजयेद्विधिवद्धारदधिहूर्वाकुशैः कुशैः ॥ गंधपुष्पोपहारैश्च ब्राह्मणानां च तर्पणैः ॥ येन स्यां

समयः

२४

सजयंती दूनागान् नृजिः पुरसराः ॥ नतेषां मर्षतो वीरजयं नवति कुत्रचिदिति ॥ ॥ चापशुक्लपंचमीत्रयिपंचमीत्युच्यंते ॥ ॥
तदुक्तं ब्राह्मे ॥ न न स्ये शुक्लपक्षे नु यदा नवतिपंचमी तथादिके तथा स्नात्वा कृतानियममेव च ब्रह्मणी ह्यत्रिया वैश्या
शूद्रा वापि वरानते कृतानैमिन्निकं कर्म गत्वा निजगृहपुनः वेदिसम्पूज्य प्रकुर्वीत गोमयेनोपलिप्यते ॥ रगवस्त्रिसमा
युक्तां नाना पुष्पां पञ्चोत्तितां तत्र सप्त रुषिर्नृदिव्यान् नृजि युक्ता प्रपूजयेत् इति ॥ तत्र पंचमी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या
सृजात्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिरिति माधवीये हारीतोक्तेः उच्यते ॥ तत्र पंचमी मध्याह्नव्यापिनी वा पूर्वा ॥ युग्मवाक्यात् ॥
॥ आश्विने शुक्लपंचम्यां नृपांगललिता व्रतं ॥ तदयद्यपि निमहा बंधेऽस्तु कृतं तथाप्यतिप्रचारत्वा निरायते तत्र पंच
मी मध्याह्नव्यापिनी ग्राह्या तत्रैव पूजा विधानात् माधवीये स्मृत्यंतरेऽपि सृजात्रतेषु सर्वेषु मध्याह्नव्यापिनी तिथिरिति ॥
मार्गशुक्लपंचम्यापि नागपंचमी ॥ ॥ शुक्ले मार्गशिरेषु एषा आवरोया च पंचमी ॥ स्नानदानैर्वहुफलानां गलोकप्रदायिनीति
देमापौ स्कांदात् ॥ इयमपि परयुतैव ग्राह्या ॥ पंचमी नागपूजायां कायषिष्टी तमत्विनेति हवेऽस्ति वचनात् ॥ ॥ इति पं

राम

२४

चमी निरायः ॥ ॥ अथ षष्ठी ॥ ॥ सा तु सर्वेषूपवासा व्रतादिषु स्कंदवृत्तारिक्ता सप्तमी युतैव ग्राह्या षण्मुन्योरिति युग्मवाक्या
त् ॥ माधवीये स्कांदेऽपि नागविज्ञानकर्तव्या षष्ठी चैव कदाचन सप्तमी संयुता कार्या षष्ठी च मर्धचिंतकैरिति ॥ अत्र पं
चमी वेधः षण्मुन्योर्नाम कोज्ञेयः नागो ह्यदश्नातीति षष्ठ्यन्तरांतिथिर्मिति वचनात् तेन षण्मुन्योर्नृत्यं पंचमी
योगे पूर्वैव अस्यामेव विवासरयोगजा कार्कया त्रोक्ता काशीखंडे कृतानियानि पापानि नरैः संवत्सरादपि नश्यं
ति ह्येतानि षष्ठ्योर्लोकादर्शनात् लोलो लोकार्कः वार्षिकयात्रा पुक्रान्तैव मार्गशीर्षसप्तम्यां षष्ठांवारवि
वासरे ॥ विधाय वार्षिकीयात्रां नरः पापात्प्रमुच्यते इति ॥ ॥ आषाढशुक्लषष्ठी स्कंदषष्ठी तुच्यते ॥ ॥ सा पंचमी युता
ग्राह्या ॥ तदुक्तं स्कांदे कृष्णपक्षे शुक्लपक्षे शिवरात्रिश्चतुर्दशी एताः पूर्वयुताः कार्यास्तिष्ठन्ते पारणं युता इति ॥ चाप
कृष्णपक्षे योगविशेषेण कपिला षष्ठी तुच्यते तदुक्तं पुराणसमुच्चये चापे मासि सिते पक्षे चानौ चैव करे स्थिते पाते कु
ज्वेरो हि एषां सा षष्ठी कपिला नवेत् संयोगे तु चतुर्णां तु निर्दिष्टपरमेष्ठिनेति वराहपुराणेऽपि ॥ न न स्ये कृष्णपक्षे तुरोदि

समय-

२५

लीपात नृसुतैः॥ युक्तावश्यापुराणैः कपिलापरिकीर्तिता॥ ब्रतोपवासनिधमैत्रास्करंतत्र पूजयेत्॥ कपिलांच द्विजाग्र्याय दत्वा
त्रात्रातुफलं लजेत् ब्रतदेमादौ स्कान्दे प्रौढपद्यसिनेपक्षे षष्ठी नैमेन संयुता वती पातेतरोहिण्या सा षष्ठी कपिला स्मृता॥
द्वितीया तु महापुराण्यवती तां दुर्लभा क्वचित् षष्ठी संवत्सरस्य ते सा युनस्तेन संयुता चैत्रवैशाखयोर्मध्ये सिनेपक्षे शुक्ल
दशे वैशाखे पिचराजेंद्वारवत्यां परास्मृतेति मार्गशुक्ला चंपा षष्ठी तस्यां खंडे रायाम्यमध्वारि पूजा ब्राह्मण भोजनादि म
ध्वारिमहात्म्ये दाक्षिणात्येषु प्रसिद्धा अस्यां योगविशेषस्तत्रैवोक्तः मार्गे जाडपदे शुक्ला षष्ठी वैश्वतिसंयुता रविवारेण सं
युक्ता सायं पेती दुर्लभा क्वचित् तया मार्गशीर्षे मले पक्षे षष्ठां वारे शुभालिनः शततारागते चंदे किं गं स्यादृष्टिगोपरमिति॥
इमं च योगविशेषेण पूर्वापरावायाद्य तदन्तावे सप्तमी युक्ता कार्याः पूर्वोक्त सामान्यनिर्णयादिति दिक्॥॥ इति षष्टिनिर्ण
यः॥॥ अथ सप्तमी॥॥ सा सर्वत्र पूर्वैव परमुत्पौरितियुग्मवचनात् षष्ठां युता सप्तमी च कर्तव्या तात सर्वदेति॥ वैशाख
शुक्ला सप्तम्यां गंगा पूजोक्ता ब्राह्मे वैशाख शुक्ल सप्तम्यां जङ्गना जङ्गवी स्वयं॥ क्रोधात्पाता पुनस्त्यक्ता वारारिं धातुदक्षि

राम

२५

णात्॥ तां तत्र पूजयेद्देवीं गंगामेखलामिति॥ अत्र पूर्वाह्ण व्यापिनी ग्राह्यादि गद्ये साम्येन पूर्वाह्ण व्यापिनी पूर्वासामान्य
निर्णयात् आश्विन शुक्ल सप्तमी देवी पूजाया परयुता कार्या युगाद्या वर्षवृद्धिश्च सप्तमी पार्वती प्रिया॥ खरुदयबीक्ष्यते
न ता सुति पयुग्मनेति प्रतापमात्रं उच्यते विष्वाक्तेः वर्षवृद्धिर्जन्मतिथिश्च त्रिंशत् मूलनक्षत्रं पुस्तकस्थापनमुक्तं रुद्रसामले॥
मूलरुद्रसुराधीश पूजनीया सरस्वती पूजयेत्प्रत्यहं देवमानुषैस्तव मृदकं नाध्यापयेन्न च लिखेन्नाधीधीत कदाचन॥
पुस्तकस्थापिते देवि विद्या कामोद्धिजोनमः संग्रहेपि आश्विनस्य सिनेपक्षे मेधाकामः सरस्वती मूलेनावाद्ये देवी श्रवणेन
विसर्जयेत्॥॥ माघ शुक्ल सप्तमी रथसप्तमी तु चने॥॥ सारुणादय व्यापिनी स्नानादौ ग्राह्या सूर्यग्रहणानुत्पानुशुक्लमाघ
स्य सप्तमी अरुणादय वेलायां तस्यां स्नानं महत्फलमिति चंद्रिकायां विष्णुकेः अरुणादय वेलायां शुक्लमाघस्य सप्तमी॥ प्र
यागे यदिलच्येन कोटि सूर्यग्रहे समेति स्मृत्यंतरा द्वादशे अरुणादये चैत्रपूर्वैव परमुत्पौरितियुग्मवचनात् अत्र क
त्यं च विष्ये॥ सावर्णे राऊतनामे च त्रयास्त्रावुमये तथा॥ तैलेन वर्तिता व्यामहारजतरंजिता समाहितमना च्छादत्वा शि

समयः

२६

रसिदीपकं॥ जास्करं रुदये ध्यात्वा इमं मंत्रमुदीरयेत्॥ नमस्ते रुद्ररूपाय रसानां पतये नमः॥ वरुणाय नमस्ते सुहृदि वा
सनमोऽस्तुते जले परिहरे दीपं पात्वा संतर्प्य देवता इति मदारजतं कुसुमं परिहरेत्तु चेत् काशीखंडे विशेषः॥ लालार्क
रथ सप्तम्योक्ता गंगासि संगमे सप्तजन्मकृतैः पापैर्मुक्तो जयति तत्र दृष्ट्वा इति इयं पश्चिम विवासरयोगेति फलप्रदा॥
वशीज सप्तमी योगे वारश्चेदशुभालिनः योगेयं पञ्चकोनाम सद्स्वार्कग्रहैः सम इति स्मृतिचंद्रोदये गार्गेः अर्घ्यमंत्रः
काशीखंडे॥ यदा जन्मकृतं पापं ममासप्तसु जन्मसु तन्मे रोगं च शोकं च माकरीहंतु सप्तमीति॥ ॥ इति सप्तमी निर्णयः॥
॥ अथाष्टमी॥ ॥ साकृद्वाष्ट्वं शुक्लापराग्राह्या शुक्लपक्षेष्टमी चैव शुक्लपक्षे चतुर्दशी पूर्वविद्वान्कर्तव्या कर्तुं
व्यापारसंयुतेति कृष्णपक्षेष्टमी चैव कृष्णपक्षे चतुर्दशी सर्वविधैव कर्तव्या परविद्वानकुत्रचित् तपवासेषु रा
जेऽप्यधर्मसनातनः॥ इति नैगमात् सर्वास्वष्टमीषु नैरवयात्रा काशीखंडे अष्टम्यां च चतुर्दश्यां च विज्ञानिज
वासरे॥ यात्रां च नैरवीकृतान् रपायैः प्रमुच्यत इति॥ तत्रैव॥ अष्टम्यां च चतुर्दश्यां चौमवारे विशेषतः॥ संपूज्य स

राम
२६

नतं काशपांडुगंडुगंतिनाशिनीमिति॥ चैत्रशुक्लाष्टम्यां विशेषस्तत्रैव॥ चैत्राष्टम्यां महायात्रां च वात्याकारयेत्सुधी॥
अष्टाधिका प्रकर्तव्या शतकृत्यप्रदक्षिणा इति इयं च परयुताग्राह्या युग्मवाक्यात् आवणकृष्णाष्टमी धेध जन्मा
ष्टमी जयंती च तत्र केवला जन्माष्टमी रोहिणीयुक्ता जयंती तत्राद्योक्तास्कां दे अष्टमी आवणो मासि कृष्णपक्षे यदा
च वेत् कृष्णजन्माष्टमी ज्ञेयामहापातकनाशिनीति पुराणान्तरे आवणो बहुले पक्षे कृष्णजन्माष्टमी वृत्तं रात्रियु
क्तां प्रकुर्वीत विशेषेण दुसंयुतामिति जयंति तत्रावक्रिपुराणे कृष्णाष्टम्यां च वेद्यत्रकलैकारोहिणीयदि जयंती नाम सा
प्रोक्ता उपोष्यासाप्रयत्नतः इति स्कांदेपि प्राजापत्येन संयुक्ता अष्टमी तु यदा च वेत् आवणो बहुले सानुसर्वपापप्रणा
नी॥ जयं पुरण्यपकुरुते जयंतीनां विदुर्बुधा इति त्रिवपुराणे त्रिववाक्यं अणुवत्प्रवक्ष्यामि अष्टमी जेद निर्णयं आ
वणो कृष्णपक्षे स्य घटि पष्टियदा च वेत् नदा जन्माष्टमी रम्या नासं र्णासा प्रकाशिता रोहिणीरुद्रसंयुक्ता जयंती सानुक
ष्यते॥ जयंती परितः स्ये तत्र पुराणं नगरायत इति॥ पापैः प्रेतयोनिगतानां च प्रेतत्वं नाशिनी न नरैः॥ यैः कृता आवणो मासि

समय
२७

अथमीरोहिणायुता॥ किंपुनर्बुधवारणसोमेनापिबिषोषतश्चि॥ 'सोमवारश्चिकेचि' युक्तं तु चंशेदयश्चि॥ अर्धरा
त्रैतुयोगेयंतारापत्युदयेसतीतिविष्णुधर्मोत्तरैकमूलकल्पनालाघवात् तत्रजन्माष्टमीनित्यापिनकुर्धेतिजानंतः
यस्मज्जन्माष्टमीव्रतं नकरोतिमहाप्राज्ञव्यालिजवतिकाननश्चिन्नविष्येच जयंत्यपिनित्याकाम्याच तत्रनित्या
स्कांदे शृङ्गान्नेनतुयस्यापंवाबहस्तस्यजो जने तस्यापंलानतेकुंतिजयंतिविमुखोनरः नकरोतिचदाविस्तोजयंती
संजयं व्रतं यमस्यवशमापन्तः सहतेनारकीव्यथं मित्यकरोप्रत्यवायप्रवणात् काम्याद्युक्तास्कांदे महाजया
र्धं कुरुतां जयंतीमुक्तयेयवा धर्ममर्चेचकामं चमोक्षं च मुनिपुंगवः॥ ददानिवांछितानर्थान्येचात्येप्यतिदुर्धृता॥
श्चि फलविशेषप्रवणात् अस्मिन्व्रतेउपवासपूजाचेत्युच्यं प्रधानं जन्माष्टमीदिनेप्राप्तेयेनचुक्रं द्विजोत्रमा॥
त्रैलोक्यसंजयं पापं तेनमुक्तं नसंगमश्चि स्कांदात् अर्धरात्रेतुरोहिण्यां यदाठस्ताष्टमीनवेत् तस्यामर्चनं
शौरेहेतिपापं त्रिजन्मजं॥ सोपवासोदरिः पूजां कृत्वा तत्र नसीदतीतिचविष्यत्युगाच्च॥ फलसंबंधवगमादिति नवाः॥

राम
२७

तत्र॥ चित्रोन्निध्निरपेक्षफलसंबंधात्मयोगचेदापत्तेः॥ नतुपूर्वेदाहतेषुवाक्येषुगौरवपरिजिहार्थपार्कबलंफलसंबंधए
वक्रियते॥ श्रावणेबहुलेपक्षेकृष्णजन्माष्टमीव्रतं॥ नकरोतिनरोयस्कृत्तवतिकूरराक्षसश्चादि पुकालविधाकेषुचविष्य
त्युराणादिवचनेषुकृष्णजन्माष्टमीव्रतशब्देनोच्योरुपादानात् वर्त्तापूर्णमासेराजस्तयादिवत्प्रयोगैकामितिचेन्न प्राति
स्विकवाक्येपथकृफलसंबंधंउन्निध्निरादिवत् परस्परनैरपेक्षेणेति कर्तव्यतायात्रूपन्यात्रनिनएवप्रयोगविधिकल्प
ते॥ एवंचैकशब्दाद्योदानमपियइत्यापश्रुतासोमेनेत्यादिवन्नवितध्मेत अस्मरथगप्रयोगेतिचेन्न अनंतरास्वकृतत्र
तानुष्ठानपद्धतौएकप्रयोगलेखनविरोधात् तस्मात्सोमवासोदरिः पूजामित्यनंतरोपन्यसेमासिचापदेष्टव्यां कृत्स्नपक्षेर्द्ध
रात्रके॥ रात्रांकेचृषराशिस्थेरुक्षेराहिरासिस्थे योगेस्मिन्वसुदेवा द्विदेवकीमामजीजनत् तस्मान्मां पूजयेतत्रशुचिः
सस्यगुरोपितइत्यादावुपवासस्यगुरात्प्रतीते सदतोभावतीत्यादिवत्फलिनसंस्कारः पूजैवप्रधानं एवंचोपवासस्यपा
रार्थेनिर्ज्ञानेयस्मदाक्येफलोच्चेखः सकेवलंस्तावकएवपर्णतादिवत्॥ अंगेफलश्रुतिरर्थवादश्चिन्यायात्॥ ननुवसुदेवस

समयः
२८

ममर्च्य सर्वपापप्रणांतये॥ उपवासं करिष्यामि कृष्णाय नमाम्यहं॥ अथ कृष्णाय मीदेवी नमश्चंद्रसरोहिणी॥ अर्चयि-
त्वोपवासेन नो ह्येदमपरेहतीति न विष्येत्तिसंकल्पवाक्ये उपवासस्य कर्तव्यत्वेनोक्तेस्वात्सोपि प्रधानमिति चेन्न॥ अंग-
त्वेप्युपवासस्य क्रिया क्रिया संबंधिनं वा प्रकाशयन्मंत्रः करणत्वं न जत इति त्यायात् क्रिया संबंध्युपवासप्रकाशकत्वेन
पि मंत्रस्य करणत्वोपपत्तेः उपवासेनेत्युपलक्ष्योत्तरीया उपवासस्य पूजाकरणत्वात्संज्ञवात् ननु पूर्वोदाहृतयोः पूजा
फलसंबंधबोधकवाक्ययोरकरणानिंदार्थवादादेरजावात्कथं ब्रतस्य नित्यत्वोद्योय इति नेत्रा उक्तयुक्ता पूजाया एव फलं
संबंधे पूर्वोदाहृतेषु श्रावणे बहुले पक्षे इत्यादिवाक्येषु जन्माष्टमी ब्रतश्रावणेन पूजाया यद्गुणात् युक्तीकरणानिंदार्थवा-
दश्रवणान्नित्यत्वोद्योय इति नस्मादुपवासो गंष्ट्रजे वतु प्रधानं अस्याश्च पूजायाः काल उक्तो विष्णुधर्मे त्रिरेरोहिणी स-
हिताः कृष्णामासि नापदेष्टमी सप्तम्यामर्धरात्राद्यः कलया नियदा न वेत् तत्र जातो जगन्नाथ कौस्तुभोदरिरीश्वरः॥ त-
मेवोपवासेत्कालं तत्र कुर्याच्च जागरं॥ अर्द्धरात्रे तु योगेयं तारापत्युदये तथा॥ नियतात्मा शुचिः स्नातः पूजां तत्र प्रवर्तयेदिति॥

राम
२८

वसिष्ठस्तस्यष्टमर्धरात्रस्य मुख्यकालत्वमाह॥ अष्टमी रोहिणी युक्तानि रपक्षेष्टे रपते यदि॥ मुख्यकालः सविज्ञेयस्तत्र जातो
हरिः स्वयिमिति मुख्यस्य प्रधानस्य कालो मुख्यकालः अत्र केवलाष्टमी चतुर्द्धः पूर्वद्युरेव निशीथव्यापिना परेवोत्तयेद्यश्चे-
ति॥ तत्र प्रथमद्वितीयपक्षयोः कर्मकालव्यापित्वेनासंदिग्धैवः अंत्ययोरपि पक्षयोः प्रातः संकल्पकाले सत्त्वादाविक्याच्च परे
व ब्रह्मवैवर्ते विवर्जनीया प्रयत्नेन सप्तमी संयुक्ताष्टमीति रोहिणी युतापि चतुर्द्धः पूर्वद्युरेव निशीथयोगवती वरेद्युरेव तादृशी॥
उत्तयेद्यनेत्रियेद्यश्चेति तत्र पूर्वद्युर्निशीथयुतास्त्विदं पूर्वोदाहृतं विष्णुधर्मे त्रिरेरोहिणी सहिताष्टमीति या प्रातः सप्त-
मी संयुताष्टम्यां निशीथे रोहिणी यदि न विना साष्टमी पुण्याया वच्चंद्रदिवा करावीति॥ बह्विपुराणां नयं त्वां पूर्वविद्यायां उप-
वासं समाचरेदिति गुरुगणेशश्च न विष्ये विष्णुधर्मे त्रिरेच रोहिण्यामर्द्धरात्रे च यदा कृष्णाय मी न वेत् तस्यामर्च्यं न शौरेहंति पा-
पं त्रिजन्मनं प्राजापत्यर्द्धसंयुक्ता कृष्णान्नसिचाष्टमी सोपवासोद्वेष्टः पूजां कृत्वा तत्र न सीदति अर्द्धरात्रे तु योगेयं तारापत्यु-
दये तथा॥ रोहिणी सहिता कृष्णामासी नापदेष्टमीति अर्द्धरात्रादधश्चोर्द्धं कलयापि यदा न वेत् जत्र जातो जगन्नाथ कौ-

समय- स्तुमीदरीरीश्वरः॥नपा॥समायोगेनुरोहिण्यांनिशायेराजसत्रमा॥सप्रजायतगोविंदोबालरूपीचतुर्भुजः॥तस्मात्तंष्टजये॥
 २९७ तत्रनिशायेराजसत्रमेति॥अवशिष्टेषुत्रिषुपक्षेषुपरदिनरावव्रतं नदुक्तं ब्रह्मवैवर्ते वर्जनीयाप्रयत्नेनसप्तमीस
 दिताष्टमी सच्छायायिनकर्तव्यासप्तमीसदिताष्टमीति॥स्कांदे सप्तमीसदिताष्टम्यां चत्वारः ऋद्धिजोत्रमा॥प्राजापत्यं
 द्वितीयं क्रिमर्तार्द्धं नवेद्यदि तदाष्टयामिकं ज्ञेयं प्रोक्तव्यासादिभिः पुरा॥पाप्मे मुहूर्तनापिसंयुक्तासंपूर्णासाष्टमी
 नवेत् किंपुनर्नवमीयुक्ताकुलकोद्यास्तुमुक्तिदेति॥यदानुष्वेद्युरोहिणीरदिनानि शिथलाचतिथिः परिधरोहिणीस
 दिनानि शिथलास्य कृच्छं तदाष्टवैवग्राह्या कर्मकालशास्त्रस्य सर्वपक्षया प्राबल्यस्य सर्वेषां सिद्धत्वात् रोहिणीयागे
 उपाशास्तावफलातिशयमात्रननुतस्य निर्णयोपयोपयोगितानवमीबुधवारवत् अन्यथाप्रेतयोनिगतानां तु मे
 तत्वं नासितं नरैः यैः कृताश्रावणमासि अष्टमीरोहिणीयुता॥किंपुनर्बुधवारो सोमेनाविविशेषतः किंपुनर्नवमी
 युक्ताकुलकोद्यास्तुमुक्तिदेति॥पाप्मवचसां सर्वेद्युरर्धरात्रे वर्तमानासरोहिणीमप्यष्टमीत्यक्ताबुधनवमीयुता॥परै

राम
२९७

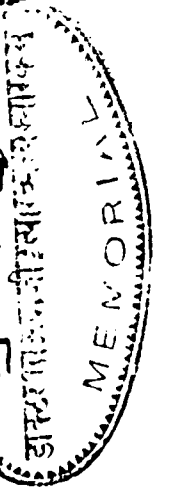
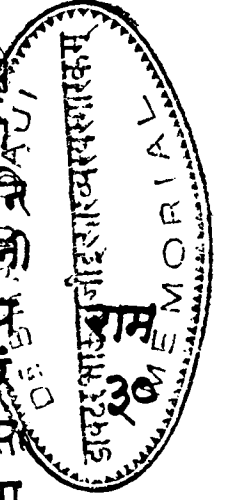
वकार्यापद्येतायत्रपुनर्नवमा॥सत्यं कर्मकालशास्त्रं सर्वपक्षया प्राबल्यं तथापीयमस्मिन्ब्रूते परैव साद्येत्येव विधेन प्रातिस्वि
 केतशास्त्रेण बाध्यते अतएव विष्णुरहस्ये प्राजापत्यर्द्धसंयुक्ता ऋक्षान्नसीचाष्टमी॥मुहूर्तमपिलभ्येत सोषोष्यासाम
 हाफलेति वक्षिपुराणोपि ऋक्षाष्टम्यां नवेद्यत्रकाले कारोहिणीस्मृता॥जयंतीनामसाप्रोक्ता उयोष्यैव प्रयत्नतः स्कांदे॥
 उदयेचाष्टमी किंचिन्नवमी सकलायदि नवेत्तु बुधसंयुक्ता प्राजापत्यर्द्धसंयुता अपि वर्षशनेनापिलभ्येत यदिवानविति॥
 ब्रह्मवैवर्ते दिवावायदिवारात्रौ नास्ति चेजोहिणीकला रात्रियुक्तां प्रकुर्वीत विशेषेण दुसंयुतामिति प्रातिस्विकशास्त्रस्य क
 र्मकालशास्त्रापेक्षया प्राबल्यं माधवाचार्यादिभिर्व्यवस्थापितमेवेत्याहुः नदपिनः तदेव हि प्रातिस्विकं शास्त्रं कर्मकालवा
 धकंपदनन्यासिद्धं नवति संनवति त्वस्य न्याय्यो न्योर्थः तथाहियतावद्ब्रह्मवैवर्तनीयं तत्रेदुसंयुतामित्यस्य सोमेनावि
 विशेषत इत्यनेनैकमलकव्यतालाघवल्लिप्या सोमवारपरत्वाद्यादिवाप्येदेन रात्रवच्छिदेन वारोहिणीकलायोगाजोविान
 शीथलाग्राह्ये ह्ययमर्थः॥निशाथगमकराद्याजावात् किंतु सोमवारमुक्ता विशयणाधिक्येन यत्रियुक्ता ग्राह्येति॥एवं चोक्त

समयः

३०

यदिनेनिशीथस्यशान्तिवेसोमवारधिकरात्रिव्याप्नोनिर्णयकं॥त्वमुक्तंभवति' यद्वाइंदुसंयुतामित्यस्यनिशीथेपरत्वे
रात्रिपदेनैवाधिकांरात्रिलक्षयित्वाऽहारात्रयच्छेदेनकलयापिरोहिणीयोगाच्चावेधिकरात्रिव्यापिनीकुर्वीतेत्युक्ताविशेष
बेरोत्यादिनातदयोद्यते सत्यपिरोहिणीयोगाइंदुसंयुतैवग्राह्येपि अथवानिशीथस्यमुहूर्तमात्रात्मकत्वादुक्तयदिने
वैषम्येणानिशीथस्यशेदोरात्रिराहिणीयोगाच्चावेचविशेषणधिक्येनेंदुसंयुक्तानिशीथग्राह्याअधिकनिशीथव्यापनी
तियाजत् रोहिणीयोगेत्वधिकनिशीथव्यापिनामपिविहायहृत्प्यनिशीथयोगिनीरोहिणी युक्तामेवकुर्वीतीति॥य
च्चस्कांदेउदयेचाष्टमीकिंचिदिति तत्राप्युदयशस्वतारापत्युदयेसतीत्याद्येकमूलकल्पयवतिष्मयाचंपोदयेपर
तेषांगीकार्यं नसूर्योदयपरताध्यदित्वेवेनव्याख्यायतेततोयथाश्रुतवाक्यवलाद्यदापूर्वेद्यनिशीथेष्टमात्रस
त्वमुत्तरेद्युश्चनिशीथास्यशिन्यष्टमीरोहिणीयुक्तापिचसतीयदाबुधयुक्तातदैवोत्ररास्यान्तनुतदन्नावे यावच्चनंवा
चनिकमिति न्यायात्तदितुबुधश्चात्रेपिरोहिणामात्रवशादेवोत्रोच्यतेतदारोहिणीयोगाच्चावेपिबुधमात्रसन्नावा

तदुत्ररास्यात्॥अन्यतरापायेप्येतद्वचनप्रवृत्तेःस्वीकारात्॥रुहयोगवद्वारयोगस्यापिप्रशस्परहेतुत्वाच्च॥अतोर्धजरतीया
पति॥किंचयथापूर्वेकनिशीथेष्टमीमात्रसत्वेउत्तरेद्युश्चनिशीथात्पूर्वरुहयोगेबुधसत्वेचएतद्वचन दुत्तरेद्युश्चतं
वपूर्वेद्यनिशीथेसर्वाष्टमीसत्वेबुधाधिकादुत्तरेद्युश्चतः प्रयंचितावैतद्वचोव्याख्यादैतानर्णयिगुरुभिः यच्चविद्वद्विरुद्ध
स्यस्यंतनमुहूर्तपदेनिशीथारम्भमुहूर्तपदंरकलापदंतद्वर्तिकलापरमिति नविरोधः वस्तुतस्त्येतद्वच्यद्यस्तुत्रयदिने
निशीथेष्टमीमात्रावप्यातानेकदेशव्याप्तौवासावकारोमतोनकर्मकालव्याप्तिबाधकं तस्मात्कर्मकालशास्त्रावाधत्
र्वैवग्राह्या यदितुजयंतीव्रतंजन्माष्टमीव्रताभितंतदातञ्चतुपरेद्वनितुजन्माष्टमीव्रतं यत्रमाधवाचार्यैर्जयंतीव्रते
नजन्माष्टमीव्रतस्यप्रसंगसिद्धिरभ्यपितन्न कालचेदात् योपिचतैरेवनामचेदाविभिन्नचेदादूपचेदाबुधनिश्चत्वेदा
तनिर्देशचेदाच्चकर्मचेदुक्तः सोप्ययुक्तः कर्मनामचेदेहिस्यात्कर्मचेदः॥ नह्यत्रजयंतीशब्दः कर्मनामकेतुरोहिणीस
हितायात्रष्टम्याः॥रोहिणीचयदावृक्षस्तपदेष्टम्यां द्विजोत्रमः॥जयंतीनामसाप्रोक्तासर्वपापहरातिथिरिविष्णुधर्मोत्ररात्रा॥

समय

३९

यदपिरूपचेदादित्युक्तं तत्र रूपशब्देन धात्वर्थचेदो गुणचेदो वाचि प्रेतः ॥ नाधः ॥ कर्मचेदसाधकतया चिदाधिकारो यस्या
सा संगतेः न ह्यन्विताधिकारो धात्वर्थचेदाच्चेदः सिध्यति नान्यः उत्पत्तिः शिष्टस्य गुणस्य वाक्यंतरेऽश्रवणात् तन्निमित्तचे
दशुद्धमिश्रत्वमेदनिर्देशाच्चेदानां तु कर्मचेदकत्वेन कापि प्युत्पादितं न तु जन्माद्यमीजयंती च शिवरात्रीस्तथैव च ॥ पृ
र्वविद्वैवकर्तव्यमिति चांते च पारणमिति न गुवाक्येन त्वपरपुनः श्रवणालक्षणाच्चेदस्यासादेव चेदइति चेन्न एतदस्य
च च सो जन्माद्यमीसत्त्वादिजयंत्यनुवादेन पूर्वविद्वत्त्वगुणमात्रविधायकत्वेनाप्युपपत्तेः अथ पूर्वोदाहृतेषु पवसेतज
येद्येत्यपर्यायधातुनिष्पन्नारम्यातरूपाश्च्योतरादेव चेदइत्यनेन तत्र त्राह्यंतरेणोपवासपूजयोर्चेदेषु पवासपूजांगत्वस्य
माकस्यापितत्वेन तस्मात्तन्त्रेण कालनिर्णयप्रयासकत्वे प्रकरणांतरे जेदइति चेन्न रूपलक्ष्यमानस्मृतिपुराणादिष्वमं
निधनुपसंज्ञात् यदि स्यात्तदा किमितीमंगराजमार्गविहाय शुद्धमिश्रत्वादिकमार्गो माधवाचार्येण श्रीयेता सहमपि
त्वमात्रसात्रसाक्षिकत्वेन प्रकरणांतरा जेदे समाश्रीयमाणो न वतुजं न वतं परेह निजन्माद्यमीव तेनु सत्यप्युत्तरदि

राम

३९

न निर्णयाम्नापिन्या अष्टम्यारोहिणे योगे पूर्वदिने च केवलायानि शोधयोगे पूर्वविग्राहेति दिक् ॥ ॥ अथ जन्माद्यमीव तत्र प्रयो
गः ॥ ॥ तत पूर्वदिने दंतधावनं कृत्वोपवासदिने प्रातः सूर्यः सोमोपमः कालसंधे चूतान्यहक्षपापवनोदिकनिर्हृमिराका
शं चरानरः ब्राह्मं शासनमास्थावकल्पधर्मिह सन्निधिमिक्त्वा सफलपुष्पाहृतं जलपूरं ताम्रपात्रमादाय मासा
द्युद्धिख्यामुकफलकामः पापक्षयकामो वाक्छस्तप्रीतयेहस्तजन्माद्यमीव तं करिष्ये तथा वासुदेवं समुद्दिश्य मुकफलं
सर्वपापप्रज्ञांतये उपवासं करिष्यामि हस्तस्थानमस्पृहं अथ कृत्वा अष्टमीदेवी तत्र श्रद्धां प्रसरोहिणीं अचयित्वोपवा
सेन जोह्येहमपरेहनि एन सोमोहकामो स्मियजो विंद त्रियो निजं नन्मे मुंचतु मात्रां दिपतितं शोकसागरे आजन्म मरण
यावद्यन्मया दुष्टं कृतम् नम्रणात्राय गोविंद प्रसीद पुरुषोत्तमे त्वुक्ता पात्रस्थं जलक्षिपेत् नतकदलीस्थं च वा सो
निराम्रपद्मवयुतसजलपूरं कलशोद्दीपैः पुष्पमालाचिर्युतमगरुधूपितं अनिरवज्जलक्ष्मणागरक्षामणिघारन्यस्तमु
सलादितं मंगलोपेतं षष्ठादेव पाधिष्ठितं देवक्यास्ति काग्रहं विधाय तस्य समंताद्भिन्निषु सकुसुमांजलीनूदेवं गंध

बर्दीनखडूचर्मधरवसुदेवदेवकी नंदयशोदागर्गिणी गायत्रिकंसनियुक्ता नूगे धेनुकुंजरान्यमुनां तन्मध्ये कालियं
 अन्यच्च तत्कालानं गोकुलचरितं यथा संचरंति खित्वास्तिका गृह्णन् प्रच्छददातुं मंचकं स्थापयित्वा मध्याह्ने नद्या
 समयः दिजते तिलैः स्नात्वा र्द्धरात्रे सपरिवारश्रीकृष्णपूजां करिष्ये इति संकल्प्यां कंच नीराजनीताम्नीपैत्रली मन्मयी वाह्नी मणिम
 ३२ याचैव वरणीकैर्लिखिता तथेत्युक्ता त्यक्तमेन प्रतिमां विधाय अग्न्युत्तराणां कृत्वा प्रतिमा कपोलौ स्पृष्ट्वा तदेव तानां मूलमं
 त्रं प्रणवादि वर्धयंतं नामवा अस्मै देवत्वसंख्यायै स्वादेति च मंत्रं पठन् प्राणा प्रतिष्ठां कुर्यात् अस्मा इत्यस्य स्थाने तत्र दे
 वतानां ग्राह्यं गायत्रिः किन्नराद्यैः सततपरिवृता वेणुवीणा निनादैः शृंगारादर्शकुंतः प्रवरकृतकरैः किंनरैः सेव्य
 मानाः पर्यंके स्वास्ते यामुदिततरमुखी पुत्रीणां सम्पगास्ते सा देवी देवमाता जयति सुवदना देवकी दिव्यरूपा इ
 ति देवकीमां चापि बालकं सुप्तं पर्यंके स्तनपायिनं श्रीवत्सवत्सवंशं तं नीलोत्पलदलच्छविमिति श्रीकृष्णं च ध्या
 त्वा श्री नमो देवैः श्रिये इति श्रियं देवकी सहितं वसुदेवं यशोदा सहितं नंदनं श्रीकृष्णं सहितं बलदेवं चंडिकां च ॥ नमो

राम
 ३२

तैर्नाममंत्रैः पूजयेत् ॥ तत्र मंत्राः ॥ योगेश्वराय देवाय योगातां पतये विजो ॥ योगोन्नवाय नित्याय गोविंदाय नमो नमः ॥ यज्ञेश्व
 राय देवाय तथा यज्ञोन्नवाय च ॥ यज्ञानां पतये नाथ गोविंदाय नमो नमः ॥ धूपादौ विश्वेश्वराय देवाय तथा विश्वोन्नवाय च ॥ वि
 श्वस्य पतये तुभ्यं गोविंदाय नमो नमः ॥ नैवेद्ये गारुडे तु यज्ञाय यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसंज्ञाय गोविंदाय नमो नमः ॥ इत्य
 र्धे सर्वेषां यज्ञपदानां स्थाने योगपदात्पुक्ताय मेव मंत्रः ॥ स्ताने विश्वाय विश्वेश्वरायेत्याद्युक्ता नैवेद्ये धर्माय धर्मेश्वरायेत्यादिः
 स्वां हंत स्तिलहो मे विश्वाय विश्वेश्वरायेत्यादि शायने सोमाय सोमेश्वरायेत्यादि श्रद्धां पूजायामि मंत्रा उक्ता ततो गव्यघृते
 नागो वसो घर्षाः क्वचिदुच्यते नेति ततो जातकर्मनालच्छेदषष्ठी पूजा नाम कर्माणि संक्षेपेण कार्याणि ततश्च ज्योतिषोदयेरोहि
 णी युतं चंद्रं स्थंडिलं प्रतिमायां वा नाम मंत्रेण संपूज्यां शखेतो यं समादाय सपुष्पकुशचंदनं जानुभ्यां धरणी गत्वा चंद्रार्पणं नि
 वेदयेत् ॥ क्षीरोदारां वसुधैव कुटुम्बकम् ॥ तत्र त्रिनेत्रसमुद्भव गहाराण्यं शशोके मंरोहिणा सहितो ममेति ततो ज्योत्स्नाय नमः ॥ ३३ ॥
 पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये नमः ॥ नमस्तेरोहिणीकांत सुधावास नमोऽस्तुते ॥ नमो मंडलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जये ॥ कलानि

३३
 समयः
 बर्द्धमानो यतमश्चं जायचारवः॥ इति प्रणामेत्॥ ततः॥ अनद्यं वामनं शौरिं वैकुण्ठे पुरुषोत्तमं॥ वासुदेवं रुषीकेशं माधवं मध-
 स्सदनं॥ वाराहं पुंडरीकाक्षं नृसिंहं दैत्यस्सदनं॥ दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजं॥ गोविंदं मद्युतं नृक्षमंतं तमपराजितं॥
 अधोक्षजं जगद्धीजं सर्गस्थित्यंतकारिणं॥ अनादिनिघनं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमं॥ नारायणं चतुर्बहुं शंखचक्रगदाध-
 रं॥ पीतांबरधरं नित्यं वनमालविभूषितं॥ श्रीवत्सांकजगत्सेतुं श्रीवृक्षं श्रीधरं हृदि॥ शरणं तु प्रपद्ये हंसं सर्वकामार्थसि-
 द्धये॥ प्रणामासि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिं मितिमंत्रैः॥ प्रणम्य त्राहि मां सर्वलोके राक्षसे॥ संसारसागरात् त्राहि मां सर्वपाप-
 घ्नपुःखशोकार्णवात् प्रज्ञो सर्वलोच्यरत्रादिपतितं मां जगद्गणेशं॥ देवकीनंदनश्रीशतरे संसारसागरात् त्राहि मां सर्व-
 पापघ्नरोगशोकार्णवाक्षरे॥ दुर्गातास्त्रायसे विक्षोभे स्मरंति सत्तत्सत्तत्॥ लोहं देवातिदुर्वृत्तस्त्राहि मां शोकसागरात्॥
 पुष्कराक्षनिमग्नो हं मायाविज्ञानसागरे त्राहि मां देवदेवेश त्वत्तानात्योस्तिरक्षिता॥ यद्यत्येयश्च कौमारे यौवने यश्च वार्द्धके॥
 तत्पुरुषं वृद्धिमाप्नोतु पापं हतं हलायुधेति मंत्रैः प्रार्थयेत्॥ ततः स्तोत्रपठनपुराणाश्रवणादिना जागरणं कृत्वा द्वितीये क्षिप्रा

राम

३३

तः कालीनं नित्यं कृत्वा पूर्वदेवपूजयित्वा ब्राह्मणान् भोजयित्वा वेद्यः सुवर्णधेनुवस्त्रादिकृत्स्नो मे प्रीयतामिति दत्त्वा॥ यं देवं
 देवकीदेवीवसुदेवादजीजनत्॥ जौमस्य ब्रह्मणो गुप्त्यैतस्मै ब्रह्मात्मने नतः॥ सुजन्म वासुदेवाय गोब्राह्मणादिनाय च॥ शान्ति
 रस्तु शिवं चास्त्वित्युक्त्वा प्रतिमामुद्घास्य ता ब्राह्मणाय दत्त्वा पारणं कृत्वा ब्रतं समापयेत्॥ सर्वाय सर्वेश्वराय सर्वपतये सर्वसिं-
 चाय गोविंदाय नमो नमः॥ इति पाराणां चूताय चूतपथे यस्यादिसमापते च मंत्रः॥ उद्याप नमनु कृत्वान्नास्ति एवं यथोक्तं
 तिथौ ब्रतं कृत्वा परदिने पारणं कुर्यात्॥ ब्रह्मवैवर्ते अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित्॥ हन्यात्पुनः कृतं कर्म उप-
 वासार्जितं फलं॥ तिथिरष्टगुणं हंति नक्षत्रं च चतुर्गुणं॥ तस्मात्प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिर्जाते च पारणमिति॥ तच्च दिवसे उच्यते पा-
 रणमिति मुख्यः कल्पः॥ एतत्तरांतस्वनुकल्पः॥ तत्र यदि तिथिर्नक्षत्रयोरन्यतरस्य बां तोरात्रौ भवति तदा तत्रात्रौ न कुर्यात्कि-
 चित्पुनरिदं सर्वं चेत्तपवामे पुदिवा पारणमिष्यति॥ अन्यथा पुण्यहानिः स्यादति धरणापारणे मिति ब्रह्मवैवर्ते निषेधात्॥
 अन्यतिथ्यागमोरात्रौ तामसे स्तेजसो दिवा॥ तामसे पारणं कुर्वन्तामसी गतिमश्नतः॥ इति गरुडपुराणाश्च॥ यत्रुकेन चिक्तां

समय

३४

तिथितद्वययोगादिवापारणस्यासंज्ञवेरात्रौवपिकार्या। तदुक्तं माधवीयेस्मृत्यंतरे॥ तिथ्यर्ह्योर्यदास्त्रेदो न ह्यत्रंतमया
पिवाः अर्द्धरात्रेयवाकुर्यात्पारणांत्वपरेदनीति ब्रह्मांडपुराणादिनरात्रौपारणांकुर्यादनेवैरोदिगाव्रतात् नत्रनि
रूपपितवकुर्यावर्जयित्वा महानिशा मिति पूर्वदाहृतंतुसामान्यवाक्यद्वयं नन्माद्यमीपारणातिरिक्तपारणापरमतिन
ना। ब्रह्मांडीयवचनेतावदपिशयश्चवणादपिवेदांतंगरणा इतिवत्स्वार्थसागेनोचयांतादरः मतीयंतेरावंचस्तत्पर्य
त्वेसंज्ञवतिनसामान्यवचनबाधकत्वमेतस्ययुज्यते यदपितिथ्यहयोरिति वचनं नत्राप्येकंपदमेकत्रान्वितमन्य
त्रविनाचलवदनुपपत्त्या नान्वेतीति न्यायादर्द्धरात्रेयदोचयांतस्तदावचनांतरबोधितेदिनएवपारणांकुर्यान्नत्वर्द्धरा
त्रेपारणमित्येवंपरान्यायशायंततीयेसिद्धः यथाचमसमस्यांश्चमसांश्चमसिनोचयंति अथैतस्यहारियोजनस्य
सर्वएवलिप्तंतत्रचमसिपदस्यहारियोजनान्वयानुपगमान् किंच त्वयापिचपरेदुनित्यस्याविवक्षांगीक्रियत
एवाअन्यथातृतीयदिनेपारणापत्तिः॥ यदप्यत्रमाधवेनोक्ती। अर्द्धरात्रशब्देनरात्रिमात्रंगृह्यतइति तदपिप्रमाणा

राम

३४

चविनैवापास्तांयद्यविवक्षातदादिनस्यैवग्रहणोचित्यात्। तस्मादस्मदुक्तएवपदः श्रेयान्। तत्रपदंतुचयांऽवाकस्वत्य
तरांतेउत्सवांतेवा तिथ्यंतेवोत्सवांतेवा इतीकुर्वंतपारणामितिकालादरादिनिबंधवचनात् उत्सवांतेजागराद्यत्सवांते॥
चापशुक्लाष्टमीपूर्वाष्टमी॥॥ चविष्ये॥॥ शुक्लाष्टमीतिथिर्यानुमासिचापपदेनवेत् पूर्वष्टमीतुसंज्ञेयानोत्ररासाविधि
यतइति इयंचपूर्वविद्या तदुक्तंवृहद्यमेन आवणादुगेनवमीपूर्वाचैवद्रुताशानी पूर्वविद्याप्रकर्तव्याशिवरात्रिर्वेदिन
मितिअत्रचस्त्रीणामेवाधिकारो नपुंसां योनपूजयतेपूर्वमोहादिहयथाविधि जन्मानित्रीणिवैधव्यंलज्जतेनात्रसंशयः॥
तस्मात्संप्रतीयासाप्रतिवर्षवधूजनैरिति चंद्रप्रकाशेपुराणसमुच्चयेऽकरणेवैधव्यरूपानिष्कृतेऽन्तो नित्यमपीदं॥
इदंचव्रतंचापशुक्लेऽगस्त्योदयसंचावनायांचापशुक्लाष्टम्यांकार्यं शुक्लेचापपदेमासीपूर्वासंज्ञानयाष्टमी सिंहाक
एवकर्तव्यानकत्याकेकदाचन सिंहस्येचोत्रमास्तर्येनुदितेमुनिसत्रमेशतिगोविंदारविस्कांदात्। अत्रकृत्यमुक्तंमदनर
त्तेचविष्यत्पुराणे। शुचौदेशेप्रजातायां पूजायांब्राह्मणोत्रम। स्थाप्यलिंगंततो गंधैः पुष्पैर्धूपैः समर्चयेत्। दध्यक्षतैश्चिज

समय

३५

श्रेष्ठार्घदत्तात्रिलोचनं" इर्विशमीच्याविधिवत्पूजयेत्तु इत्यायुता" तत्रमंत्रः" त्वंदूर्वेस्तजन्मासिवंदितासिसुरासुरैः॥
सौजाग्यंसंततिदेहिसर्वकार्यकरीभव यथाशाखाप्रशाखात्रिविस्तासिमहीतलेतथाममापिसंतानंदेहित्वंमज
रामरमिति नक्षत्रनियमोपिचविष्ये अनतिपक्वमश्रीयादन्नंदधियलंतथा अक्षारलवणंब्रह्मन्तश्रीयान्मधु
नायुतमिति इयंचज्येष्टामृत्युशून्यरोहिणामुदूर्त्तव्यापिनाग्राह्या मुदूर्त्तरोहिणाष्टम्यांपूर्वोवायदिवापरा इर्विशमी
नुसाकार्यज्येष्टामृत्युलंचवर्जयेदितिपुराणसमुच्चयात् दिनद्वयेरोहिणौज्येष्टामृत्युयोगेतदज्ञावेवापूर्वैव श्रावणा राम
दुगेनवमीतिपूर्वोक्तवाक्यात् अत्रैवज्येष्टापूजनंलैगे कन्याःकेवाष्टमीशुक्लाज्येष्टर्द्धेमदनीस्मृता अलक्ष्मी
परिहारायज्येष्टातत्रप्रपूजयेत् तथा मासिचापपदेशुक्लेपक्षेज्येष्टर्द्धसंयुते यस्मिन्कस्मिन्दिनेकुर्याज्येष्टायाःप ३५
रिपूजनमिति स्कांदेकैःरियंज्येष्टायोगवशेनग्राह्यातद्वययोगाज्ञावेतुपरैव पूर्वद्युतात्रौनक्षत्रयोगेनुपूर्वैव त
थाचतत्रैवानवमीसहिताकार्याअष्टमीनावसंशयः मासिचापपदेशुक्लेपक्षेज्येष्टर्द्धसंयुते॥रात्रिर्यस्मिन्दिनेकु

राम

३५

र्याज्येष्टायाःपरिपूजनमिति॥तत्रैव यस्मिन्दिनेचवेज्येष्टामध्याह्नादूर्ध्वमप्यणु तस्मिन्दिनेविष्यंपूजाचन्यूनाचेत्पूर्व
यासरइति निर्णीतपूजादिनात्पूर्वदिनेनुराधायाभावादनमुत्तरदिनेमृलेचविसर्जनं॥तथाचस्कांदे॥मंत्रेणावाहये
देवीज्येष्टायांतुप्रपूजयेत् मृलेविसर्जयेदेवीत्रिदिनंव्रतमुत्तममिति॥॥महालक्ष्मीयात्राप्यस्यामेवोक्तेकाशीरवंडे॥
महालक्ष्म्यष्टमीप्राप्यतत्रयात्राकृतान्तराणं संपूजितेद्विविधवपस्नासन्नमुंचतिइति व्रतवंतस्करतादारभ्याश्विन
कृष्णाष्टमीपर्यंतंषोडशादिनानिप्रत्यहंयात्रांकुर्युरितिशिष्टाः अत्रव्रतमुक्तंपुराणसमुच्चये श्रियोर्चनंचापपदेसि
नाष्टमीप्राप्त्यकन्यामगतेचसूर्ये समापयेत्तत्रतिथौचयावत्सूर्यस्तपूर्वाह्णगतोयुवत्याइति कन्यामगतेसिंहस्थे
सूर्येप्रारंभःयुवत्याःकन्यायाःपूर्वाह्णसूर्येचसिनेसतिसमाप्तिरित्यर्थः प्रथमारंभवायंनियमः षोडशावर्षिकेत
त्रयोगगतद्वितीयादिवर्षेनूननियमः एतच्चाह्णवातिक्रमवर्तित्यामष्टम्यांकार्यं अर्द्धरात्रमतिक्रम्यवर्ततेयोत्ररा
तिथिः॥तदातस्यांतिथौकार्यमहालक्ष्मीव्रतंसदेतिचंद्रप्रकाशेस्मृत्यंतरात्॥॥आश्विनशुक्लाष्टमीमहाष्टमीत्युच्यते॥

तथाच ब्रह्मपुराणे॥ तत्राष्टम्यां च कालीदक्षयज्जविताशिनी॥ प्रादुर्हतामहाघोरायोगिनीकोटिचिह्निना॥ अत्रा
 श्विनशुक्लपक्षे तौ अत्रोपजनायोसातस्मिन् नूनिमानवैरिति इयंचाष्टमीनवमीयुक्ताग्राह्या तथाच देवीपुराणे॥
 समय ३६ सत्यमीवेधसंयुक्तायैः कृतानुमहाष्टमी पुत्रदारधनैर्हीनाः क्षमंतिद्विषाचवदिति मदनरत्नेस्मृतिसंग्रहेपि॥
 चमहाष्टमी इंद्रेणानिहतोजं च स्तस्यां दानवपुंगवः तस्मात्सर्वप्रयत्नेन सत्यमीसहिताष्टमी वर्जनीयाप्रयत्ने
 नमनुजैर्बुधकांक्षिभिः सप्तमीकलयाययत्रपरतश्चाष्टमीर्जवेत् तेनशस्यमिदं प्रोक्तं पुत्रपौत्रद्वयप्रदं तथा॥
 पुत्रान्नदंतिपशुनदंतिदंतिराक्षंसराजकं दंतेजातानजानांश्च सप्तमीसहिताष्टमीति वसुरंधयोरितियुगमव
 चतंच अत्रत्रिमुहूर्तं नृनापिसप्तमीवर्जनप्रयोजिकानत्रिमुहूर्तंच तथाचपुराणे सप्तमीराख्यसंयुक्ताव
 र्जनीयासदाष्टमी॥ स्तोकापिसातिथिः पुरणायस्यां सूर्योदयोऽत्रवेदिति॥ स्तोकाकलाकाष्टादिमात्रापीत्यर्थः॥ इय

राम
३६

मेवचौमयुक्तातिप्रशस्ता॥ अष्टम्यामुदितेसूर्येदिनांतेनवमीर्जवेत्॥ उज्ज्वारेर्जवेत्तत्रपूजनायाप्रयत्नतमिति॥ मदनोक्तस्म
 त्पंतरात्र नवमीयुक्तालाजेवसप्तमीयुतैवकार्या॥ तत्पराण्येवसप्तम्यांपियुताकार्यमूलेनापिविशेषतइत्यादीनिवचना
 नि॥ नवरात्राशकौत्रिरात्राद्यक्रंदेवीपुराणे नवरात्रव्रतेशक्रस्त्रिरात्रंचैकरात्रकंव्रतंचरतियोऽत्रक्रस्मैदास्यांमिवांछि
 तमिति केवलाष्टम्युपवाससप्तपुत्रवतानकार्यः उपवासंमहाष्टम्यांपुत्रवात्रसमाचरेत् यथातथावापूतात्माव्रतदेवी
 प्रपूजयेदिति कालिकापुराणम्॥ ॥ मार्गशीर्षकृत्वाष्टम्यांकाशीखंडेकाशीवासनिर्विघ्नतार्थंकालचैरवपूजोक्ता॥॥
 कृत्वाचविविधं पूजांमहासंनारविस्तरैः नरोमार्गसिताष्टम्यांवार्पकंविश्वमुत्सृजेदिति तत्रैव तीर्थकालोदकेस्तात्वा
 कृत्वातर्पणमत्सरः विलोक्यकालराजानंगिरयापुद्गरेत्पिदूनिनिउपोषणमप्युक्तमस्यामेवकाशीखंडे मार्गशीर्षसिना
 ष्टम्यांकालचैरवसंतिधौ उपोष्यजागरंकुर्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यतइति अत्रोपोषणांगतयाअर्घ्यदानमपिकार्यमिति॥ शे
 वरहस्पे॥ अत्रोपवासजागरणयोः प्रधानयोरहोरात्रसाध्यत्वेनाहोरात्रयुतापूर्वविद्याग्राह्याअहोरात्रव्रतंयच्चएकमे

कनियोगतं॥ तस्यामुन्नययोगिन्यामाचरेत्तद्वृत्तं तत्रतीतिस्मृतेः॥ 'यदानुपूर्वदिनेसायाक्नेत्ररेप्रदोषेतुल्य' नदापिपूर्वैव॥
 समयः रुद्रव्रतेषु सर्वेषु कर्तव्यासं मुखीति धिरिति ब्रह्मवैवर्तात् यत्रुकश्चिदुपोषणस्यांगच्छतमर्घ्यदानमिति शिवरहस्यात्३
 ३९ पोषणमेव प्रथमेन जागरणमिति यत्रुच्छं अर्घ्यदानस्योपोषणांगत्वेऽपि जागरोत्तत्वायोगात् नदपिमध्याक्ने संस्थिते
 रवावित्युपक्रम्य तदोग्ररूपादानद्यान्मत्र श्रीकालचैरवः आविरासीत् ततो लोकान् जीषयन् नखिलान् पाति शिवरह
 स्पेमध्याक्ने कालचैरवाविर्जावातघ्यापिनी ग्राह्येति कश्चित् नदपि तुच्छं शिवरहस्ये मध्याक्ने त्ररं हन्ति वासे श्वरं प्रापु
 र्दवापित्वादिसाधना इत्यादिना च्छवः कर्मकलाय मुक्ता चैरवाविर्जावं चोक्ता नुपदमेव सूर्योऽप्यसमुपागसदित्युक्तं॥
 तत्र मध्याक्ने पराक्ने सायाक्ने वा सिर्जावाविश्ववात् असुवामध्याक्ने आविर्जावस्तथापित्वा कालीन ग्राह्यतायां माना जाव
 नद्याविर्जावकालीना ग्राह्येति वाक्यमस्ति किंचित् जन्माद्यम्पादौ तु पूजारम्य कर्मकालत्वेन निशीथव्यापिनी ग्राह्येत्युक्तं॥
 न जन्मकालतदति संक्षेपः॥॥ माघशुक्लाष्टम्यां जीष्मत्तर्पणं श्राद्धचोक्रं देमाद्रौ पात्रे॥॥ माघे मासि सिताष्टम्यां सतिलं

जीष्मतर्यणं। आहं वयेनराः कुर्युयेस्युः संतति जागित इति। तर्यणमुक्त्वा चारते। जीष्मः शान्तनवो वीरः सत्यवादी जितेन्द्रियः॥
आनिरङ्गिरवाप्नोतु पुत्रपौत्रौ चितां क्रियां वैद्याघ्रपादगोत्राय सां कृत्य प्रवराय च अपुत्राय ददाम्येतज्जलं जीष्माय वर्मरोमाव
स्तनामवताराय शान्तनोरात्मजाय च अर्घ्यं ददामि जीष्माय आवाप्य ब्रह्मचारिण इति पाप्मे ब्राह्मणाद्याश्च ये वर्णादह्यं जी
ष्माय नो जलं संवत्सरकृतं तेषां पुण्यं नश्यति स त्रमेति इदं च जीवत्यित्कोपि कुर्यात् निषेधात्तावात् यत्र सपितुः पितृक
त्येषु नाधिकारः कथंचनेति निषेधः सपित्रकर्मपर इति दिक्॥॥ इत्यष्टमी॥॥ अथ नवमी सा तु पूर्ववसुरं घयोरिति युगमव
चनात्॥॥ ब्रह्मवैवर्तेषु॥॥ अष्टम्यां नवमी विद्याकर्त्रेभ्यः फलकांक्षिभिः न कुर्यान्न नवमी तावत् दशम्या तु कदाचनेति चैत्रशु
क्ल नवमी राम नवमी सा परविद्यामध्याक्रव्यापिना ग्राह्या तदुक्तं मगस्य संदितायां चैत्रशुक्ला तु नवमी पुनर्वसुयुता यदि सैव म
ध्याक्रव्येन मदा पुण्यतमा च वेत्ति नवमी चाष्टमी विद्यात्याज्या विद्भ्युपरायणैः उपोषणं नवम्यां वैदशम्यां पारणां न
वेदिति वचनाद्वा। तत्रैव। चैत्रे मासे नवम्यां तु ना तो रामः स्वयंदरिः पुनर्वसुर्दसंयुक्ता सा तिथिः सर्वकामदा श्रीराम नवमी

प्रोक्ताकोटिसूर्यग्रहाधिका॥ तथा॥ केवलापिसदोषोष्णानवमीशब्दसंयहात्॥ नस्मात्सर्वीत्मनासर्वकार्यवैनवमीव्रतंतु
 पोषणं जागरं रापिन्दुदृश्यतर्पणं॥ तस्मिन्दिने तु कर्तव्ये ब्रह्मप्राप्तिसमोप्पुत्तिः॥ अत्र पूर्वदिने एव मध्याह्नव्यापिनी
 समयः चेत्पूर्वादिनद्वये तद्याप्तावव्याप्तावेकदेशसमव्याप्तौ च सनहत्राचेत्पूर्वान्पथोत्रेति अष्टमीविधानिवेध्यादिनि॥ तत्रै
 ३८ वायस्करामनवम्यांतु च्छुं के मोहादिमूढधीः॥ कुंजीपाके पुघोरिषु पच्यते नात्र संशय इत्यकरणो प्रत्यवायकृतेर्नित्यं फ
 लश्रुतेऽश्वकाम्पं रामनवमीव्रतं॥ यत्रुतः कृत्तानामेव नित्यमिति तत्र संकोचे मानात्तावात्॥ जन्माष्टमी शिवरात्र्यादि व्रते
 पितृयात्रापत्रेः॥॥॥ अथ व्रतपद्धतिः॥॥॥ व्रतपूर्वदिने सायं दंतधवनं॥ व्रतदिने च प्रातः सूर्यः सोमो यमकालं संध्ये च तान्य
 हृदया पवनोदिकृतिर्हृमिराकाशे रवचरानराः ब्राह्मणासनमास्थाय कल्पध्वमिदं संनिधिमिति उक्त्वा फलपुष्पा
 रण्यहृतसहितजलपूर्णं ताम्रपात्रं गृहीत्वा मासा दुक्षिरेष्वपापहृयकामो मुक्तफलकामो वा श्रीरामचंद्रप्रीतये श्रीराम
 नवमीव्रततमं हं करिष्ये॥ उपोष्ये नवमीत्वद्य प्राप्ते पृथुसुराघवा॥ तेन प्रीतो न वत्वनः संसारात्वादिमां हरे इत्युक्त्वा यात्रस्थं

राम
 ३८

नलंक्षियेत्॥ ततः शक्तिरौहं मीरामप्रतिमां कृत्वा ग्नुतारणपूर्वकं॥ कपोलौ स्पृष्ट्वा मूलमंत्रं प्रणवादिचतुर्थ्यंतं नाम रामा॥
 यदेव त्वसंरमाये स्वादेति च मंत्रं पठन् प्राणप्रतिष्ठां कुर्यात्॥ ततः कोमलांगं विशालाक्षमिंदनीलसमप्रज्ञादक्षिणां गेदश
 रथं पुत्रावेक्षणतत्परं पृथुतो लक्ष्मणं देवं सच्छत्रं कनकप्रभं पार्श्वे च रतशत्रुघ्नौ तालवंतकारावुजौ॥ अयमग्रदनुमं
 तं रामानुग्रहकांक्षिणमिति ध्यात्वा षट्कोणमध्वे पूजयेत्॥ श्रीरामप्रतीमा समीपे षट्कोणमध्वे कौशल्यां दशरथं च
 पूजयेत्॥ षट्कोणेषु रोरुदयाय नमः॥ श्रीशिरसे स्वाहा॥ रूंशिखायै वषट्॥ रैकं वचाय हुं॥ रौनेत्रत्रयाय वौषट्॥ रां अस्त्राय
 फट्॥ इति रुदयादीनि षट्॥ षट्कोणवाद्याष्टदलकमले दलमूलेषु हनूमंतं सुग्रीवं च रतविजयीषणं लक्ष्मणं मंगदं शत्रुघ्नं जं
 बवं तं च दलमध्वेषु धृष्टिजयंतं विजयं सुराष्टं राष्ट्रवर्धनमकोपं धर्मपालं सुमंत्रं च दलायेषु इंद्रं अग्नियमं नैरुतिवरुणं॥
 बायुं कुबेरमीशानं चाष्टौ लोकपालान् तदग्रे वज्रं शक्तिं दंडं खड्गं पाशमुक्तरांगदाशूलं चेति तेषामायुधानि च पूजयेत्॥
 श्रीरामपूजायां मूलमंत्रं वैदिकौ वा वैस्तवः प्रणवादिचतुर्थ्यंतं नमो तं नाम वामंत्रं॥ इंद्रोऽग्निश्च यमश्चैव नैरुतिवरुणो

समय.

३९०

निलकुवेरईशोब्रह्मादिदिक्पालास्त्रापयंतुनश्नित्स्नानेरास्यजननीवासिरामात्मकमिदंजगत्॥अतस्त्वांस्त्रयाम्य
द्यलोकमातर्नमोस्तुते॥॥इतिकौशल्यापूजायां॥॥अुनमोदशरथायेतिदशरथपूजायां इतरेयांस्तमंत्रः प्रणावादि
चतुर्थ्यंतनमोतनामानिवाउच्चस्थेग्रदपिचकेसुरगुरौसैदौनवम्यांतिथौलगेकर्कटकेपुनर्वसुदिनेमेवंगतेपूषणि॥
निदग्धंनिखिलाःपलाशसमिधौमध्यादयोध्वारोराविर्ज्जितमज्जतपूर्वविजवेयत्किंचिदेकंमहदिनिमध्याह्नेजन्मजा
वनानाद्यादिवादनंचपुष्पांजलेःपूर्वं फलपुष्पांबुसंस्पर्शंगृहीत्वाशंखमुत्तमं अशोकरत्नसुकुमैयुक्तंचतुलसीद
लैः॥दशाननवधर्मायधर्मसंस्थापनायच दानवानांविजाशायदैत्यानांनिधनायच परित्राणायसाधूनांजातो
रामःस्वयंदरिः गृह्णात्वर्घ्यमयादत्तंन्नात्तजिःसद्दिनोममेतिमंत्रेणार्घ्यंदद्यात् पुष्पांजलिंपुनर्दत्वायामेयामेद्यतंदि
नः॥पूजयन्विधिवरुक्त्वादिवारात्रंनयेद्बुधश्चिः ततःस्तोत्रपाठपुराणाश्रवणादिनारात्रौजागरणं कृत्वोद्धिताये
क्षिप्रान्तःकालीनंनित्यंकृत्वोपूर्ववदेवश्रीरामंपरिवारदेवताश्रसंष्ट्यविप्रान्त्संज्ञो ज्यश्रीरामोत्तिप्रियतामिति तेऽक्षः

राम

३९०

सुवर्णधेनुवस्त्रादिदत्त्वाप्रतिमामुद्रास्यतांविजावदत्वापारणंकृत्वाव्रतंसमापयेत्॥॥आश्विनशुक्लनवमीमहानवमीत्यु
च्यते॥॥तदुक्तंप्रतापमार्तंउल्लेखे दुर्गापूजास्तुनवमीमूलाद्यक्षयान्विता महतीकीर्तितातस्यांदुर्गामदिषमर्दिनीनिति॥पूज
येदितिशेषः तत्रपूर्वविद्यायाद्यायुग्मवाक्यात् वृद्धयमेपि श्रावणीदुर्गनवमीपूर्वचैवदुताशानी पूर्वविद्याप्रकर्तव्याशिब
रात्रिबलेदिनमिति अस्यामेवदुर्गापूजाहोमबलिदानादिकार्यमिति राजमार्तंउ नवम्यांचजपंहोमंसमाप्यविधिवद्वलिब्रह्म
वैवर्तेषि अत्रापराक्षिकेकालेबलिदानंप्रशस्यते दशमीवर्जयेतत्रनात्रकार्याविचारणेति तेननवम्यामुपक्रम्यनवम्यामेवस
मापयेत् गौडनिबन्धे प्यवंकेचिद्दशम्यामारच्यनवम्यांसमापयंति तत्रमूलंशिष्टाचारएव अत्रजमरतंत्रेविशेषः पायसं
पिषायुक्तंनिलैःशुक्लैर्विमिश्रितं होमयेद्विधिवरुक्त्वादशांशोरनयोत्तम रुद्राध्यायेयथाहोममंत्रेणानेनसाधयेत् रुद्रयामले
पि॥प्रक्षानप्रव्यमुद्दिष्टंपायसान्तंतितास्तथा किंशुकैःसर्पचैःपूगैर्लजापूर्वाकुवैरपि यवैर्वाश्रीफलैर्दिव्यैर्नानाविधफलैरपि॥
रक्तंचंदनरवंडैश्चगुणैश्चमनोहरैः॥प्रतिक्षीकंचजुहुयात्सर्वव्याणिचक्रमादितियत्रुकेचित्॥अष्टम्यांजागरंकुर्यान्नव

समय-

४०

म्यांपारणंतय॥ दशम्यांचविसर्गः स्यादन्निशेषश्चमाधयेतिरुद्रयामलात्॥ नवम्यांचविशालाक्षीकार्यहोमादिकाक्रिया॥
पारणंचसकुबीतदेवीपूजनपूर्वकं दशम्यामिश्रितायत्रपारणीनवमीभवेत् सप्तजन्मकृतं पुण्यं तत्र हारादेवनश्यति॥
तथा योमोहात्पारणंकुर्याद्दशमेदिवसेविजोतयादुनाशानाशामायातिदुर्जिह्वादिभयं भवेत् नृपहीनं भवेत्तदशम्यां
पारणोक्तं तस्मात्पारयेद्देवनवम्यां भक्तिरत्यरः नवम्यांपारितादेवीकुलवृद्धिप्रयच्छति दशम्यांपारितादेवीकुलनशं
करोति च तस्मात्पारणंकुर्यान्नवम्यां विबुधाधिपेति देवीपुराणादेश्च नवम्यामेव नवरात्रं पारणमित्याहुः तन्तरात्रं च
विधवा सित्यां नवरात्रोपवासतः एकभक्ते नवभक्तेन स्वशक्त्या याचितेन वा अथवा नवनक्तैश्च नवरात्रं समापयेदिति सवि
ष्ठादिवचोन्निरूपवासादिषु शक्त्या विहितस्य नवतिथ्यधिकरणत्वस्य बाधपत्रैः अस्मिन्वाक्ये एकभक्तादिशब्दमपि
हारेण नवरात्रं समापयेदिति नामधेयांतरसत्वाच्च नवतिथिस्तूपगुणाविधिरेव युक्तो नवरात्रोपवासश्च नित्यनामधेयं नव
मीपारणाविधयः कानि दशमीनिषेधकानि च पूर्वोक्तानि वचानि तु महानिबन्धादिष्वदर्शनात्मायो निर्मलात्वेव समूलत्वे पिते

४०

षापूर्वेद्युरस्मीविद्वत्वेन नवमीप्रयुक्त उपवासे जाते परे द्वावशिष्ट किंचिन्नवमीसत्वे नवम्यंतपारणाविधायकत्वं॥ ननु प्रा
प्तो धवास बाधकत्वं एवं च सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणमिति वचोवगतावशिष्टनवम्यंतः पारणास्योपोष्यतिथ्यंतया
राविधिनवाधितस्य प्रतिप्रसवविधित्वेनैषां त्यागाद्यं अतश्च दशम्यांपारणं न क
र्यमित्येतेषामनुवादकत्वेमेव न विधायकत्वं विस्तरश्चात्र नातचरणकृतेनैतन्निर्णयो बोध्यः पारणंतुस्तकेपि कार्यं
तदुक्तं रुद्रयामले स्तुतके पारणंकुर्यान्नवम्यां होमपूर्वकमिति एवं स्त्रीनिरपिरजोदशो नमध्ये कार्यं न दाहसत्पत्र
तः श्रीरध्वदीर्घतपसां नारीणां यज्ञो भवेत् नतत्रा विव्रतस्यास्पृष्टपरोधकदाचनेति एतच्च सधवापरं ज्ञेयं विध
वायास्तु त्रिरात्रमध्ये नो जननिषेधादिति केचित्तत्रानिषेधस्य रागप्राप्तनो जनगोचरत्वेन वैधपारणाविषयत्वायोगा
त्वावस्तुतस्त रजस्वलाया विधवायास्त्रिरात्रमध्ये नो जननिषेध एव स्वयुष्मावमान इति दिक्॥॥ इति नवमीनिर्णयः
॥॥ अथ दशमी॥॥ सातु कृत्वा सर्वाशुकोत्तरा॥ संपूर्णा दशमी कार्या परया पूर्ववा यवा॥ युक्तान दूषिता यस्मादिति सा

समय.
४१

सर्वतोमुखीति अंगिरः स्मृते ॥ अपंचविकल्पो व्यवस्थितः शुक्लपद्मेति धियाद्यायस्यामस्युदितोरविः ॥ कृत्स्नपद्मेति धिया
ह्यायस्यामस्तमितोरविरिति वचोंतरात् माधवमतेष्वेवं यन्नुद्देमादिदिनद्वये कर्मकालव्याप्तजावेरद्विको विकल्पः
त्यादतन्त्रं शास्त्रतो व्यवस्थासंज्ञवेरेद्विकल्पायोयात् उपवासेतु सर्वापि सर्वमतेष्वेवं नागविद्वानुयायस्य शिवविद्वान्
च सप्तमी दशम्येकादशी विद्वानो यो व्यासा कथंचनेति शिवरदस्योक्तेः यन्नुप्रतापमार्त्रं देस्कांदे दशमी चैव कर्तव्या
सद्गुर्गादिजसत्रमेति तदद्युपवासपरं ज्येष्ठशुक्लदशमी दशहरा ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशमी हस्तसंयुता हरते दशया
पानितस्मादशहरा स्मृता तस्यां स्नानं प्रकुर्वीत दानं चैव विशेषतः इति हेमोद्देशे ब्राह्मणेः दशया पानिचादमनुः पारुष्यम
नतं चैव पैश्वर्यं चापि सर्वशः असंबद्धः प्रतापश्च बाह्यं यस्याच्चतुर्विधं अदत्रानामुपादानं हिंसा चैव विध्नतः प
रदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतं परद्वेष्टे निध्यानं मनसानिश्चितं न वितथा निनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसमि
ति ॥ स्कांदेपि ॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे दशम्यां बुधहस्तयोः ॥ व्यतीपातगरोनंदे कं न्याचं देवघेरवौ ॥ दशयोगे नरः स्नात्वा स

राम
४१

र्वपापैः प्रमुच्यत इति ॥ यंच योगविशेषवशात्पूर्वापराग्राह्या ॥ काशीखंडे ॥ दशम्ये धिके स्नात्वा मुच्यते सर्वपापनकैः ॥ तिगंद
शम्ये धे शं दृष्ट्वा दशहरा तिथौ दशजन्मार्जि नैपापैः स्पृजते नात्र संशयः स्कांदे यांकांचित्स्मरितं प्राप्य दद्यादध्वंति लोदकं ॥
मुच्यते दशानि पापैः समहापापको यमैः यदा ज्येष्ठे मलमासो जवति तदा मलमास एव कार्यं दशहरा सुनोत्कर्षश्चतुर्धपियु
गादिषु उपाकर्म महाषष्ठौ ह्येन दुक्लं वृषादि त इति हेमोद्देशे रूष्यशृंगोक्तेः ॥ ॥ आश्विनशुक्लदशमी विजया दशमी मुच्यते ॥ ॥ सा
नुशमी पूजा यात्रादौ नक्षत्रोदयव्यापिनी ग्राह्या तदुक्तरत्नकोशे ॥ इषत्सं ध्यामति कांतः किंचिदुन्मिन्नतारकः विजयो नाम का
लोयं सर्वकार्यार्थसाधक इति चिंतामणावपि आश्विनस्य सिते पक्षे दशम्यां तारकोदये सकाले विजयी ज्ञेयः सर्वकार्यार्थ
सिद्धये दिनद्वयेन ध्यामौ पूर्वैव याष्टर्गानवमी युक्ता तस्यां पूज्या पराजिता हेमार्थं विजयार्थं च पूर्वोक्तविधिना नरैः नवमी
शेषयुक्ता यां दशम्यामपराजिता दशानि विजयं देवी पूजिता जयवर्धिनी एकादश्यां न कुर्वीत पूजनं चापराजितमिति स्कां
ंदोक्तेः ॥ देशांतरयात्रा तु पूर्वोक्ततारकोदयरूपसं ध्याकाले कार्या नत्रैव दशमीयस्मृमुहूर्त्तं प्रस्थानं कुरुते नरः ॥ तस्य संव

समय

४२

सरंराज्येनकोधिविजयोन्नवेदिति॥दिनद्वयेतारकोदयकालात्तावेपरदिनएकादशमुद्गूर्त्रेयात्राकार्यं॥आश्विनस्यसितेप
क्षेदशम्यांसर्वराशिषु सायंकालेषु जायात्रादिवावाविजयक्षणे एकोदशोमुद्गूर्त्रेपिवजयःपरिकीर्तितः तस्मिन्सर्वे
विधतव्यायात्राविजयकांक्षिन्निरितिचगूत्रे पूर्वदिनएकादशमुद्गूर्त्रेव्याप्ततावेपिपरदिनेश्रवणयोगश्चेन्नदैवयात्रा
कार्यपूजातुपूर्वदिनएव उदयेदशमीकिंचित्संपूर्णैकादशीयदि श्रवणर्हयदाकालेसातिधिविजयान्निधेतिमदनर
त्वेदक्षोक्तेः श्रवणर्हनुदरणांकाकुत्स्थांप्रस्थितोयतः उद्वंघयेयुःशीमानंतदिनर्हंतोनराशित्तविष्योक्तेश्च॥अ
त्रक्षत्यंचविष्ये शमीसलक्षणेपेतांशानाशामनिहितां संप्रार्थ्यतांचसंपूज्यात्मीशानीसुमुखोजवेत् शमीशमय
तेपापंशमीलोहितकंटकाधारयिच्यर्जुनास्त्रीणांरामसंवाददायिनी करिष्यमारायात्रायांयथाकालंसुखंमम तत्रनिर्वि
घ्नकर्त्रीत्यंचवश्रीरामपूजिते गृहीत्वासाक्षतामार्जशमीमूलगतांमदं गीतवादित्रनिर्घोषंरानयेत्स्वगृहंप्रति ततोऽक्ष
णवस्त्रादिधारयेत्स्वजनैःसहेतिदिक्॥॥इतिदशमीनिर्णयः॥॥अथैकादशी॥॥तत्रोपवासोऽनित्यःकाम्यश्च॥तत्रा

राम

४२

द्यमाहेसनरकुमार॥तकरोतिहयोमूढः एकादश्यामुपोषणं॥सनरोनरकंयातिरोरवंतमसावृतमिति॥गारुडोऽनुपोष्यैकाद
शीनित्यपक्षयोरुन्नयोरपीति काम्यस्तुकोर्मे यदि ह्येद्विष्टुसायुज्यंस्त्रियंसंततिमात्मनः एकादश्यांतनुंजीतपक्षयोरुन्नयो
रपीति स्कांदेपि॥यदिह्येद्विष्टुलांजोगान्नक्रिवात्यंतपुल्लंजा एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुन्नयोरपीति॥॥अथाधिकारी॥
॥कात्यायनः॥॥अष्टवर्षाधिकोमर्त्योऽष्टशानिन्दूनवत्सरः एकादश्यामुपवसेत्पक्षयोरुन्नयोरपीति अष्टवर्षाधिकइत्यु
पनयनोत्तरत्वस्योपलक्षणं अपिवावेदतुल्यत्वादुपायेनप्रवर्तैरत्रितिषष्टेस्थापितत्वात् एतच्च गृहस्थव्यरितिक्तपरं तदुक्तं
कोर्मे एकादश्यांतनुंजीतपक्षयोरुन्नयोरपि वनस्थपति धर्मेयंशुक्लामेवसदागृहीति एकादश्यांतनुंजीतपक्षयोरुन्नयोर
पिति ब्रह्मचारीचनारीचशुक्लामेवसदागृहीति नाराविधवा ब्रह्मचारीसाहचर्यात् सधवायास्कपक्षद्वयोपिनिषेधः॥पत्यो
जीवतियानारीउपोष्यव्रतमाचरेत् आयुष्यंहरतेचर्तुःसानारीनरकंब्रजेदिति विस्तृक्तेः नास्तिस्त्रीणांप्रथयज्ञोनव्रतंताशु
पोषणं॥पतिशुश्रूषतेयानुतेनस्वगेमहीयतइतिमनुक्तेश्च तथा॥यदेवेज्योयच्चपित्रादिकेच्यकुयर्जिर्ताच्यर्चनंसत्रक्रियांच

समय.

४३

तस्य हर्षसाफलं नान्यचिन्नानां जुंकेनर्तुशुश्रूषयैचेति। चर्तुज्ञयानुसधवाया अप्यधिकारोस्त्येव चार्थाय तुर्मते नैव
ब्रतादीनां चरेत्सदेति कात्यायनोक्तेः। चतुर्मास्यां तर्गतानुहस्तापि गृहिणी योष्याश्च यनी बोधिनामभ्येया हस्तैकादशी
च वेत् सैवोपोष्या गृहस्तेन नान्यात् हस्ता कदाचनेति पाप्मात् एतच्चापुत्रगृही विषयं पुत्रवतस्त्रापि निषेधः संक्रांत्या
मुपवासं च हस्तैकादशी वासरे चंद्रसूर्यग्रहे चैव न कुर्यात् पुत्रवान् गृहीति तारदीकेः आदित्ये हनिसंक्रांतौ ग्रहरोचं
इत्यर्थोः पारणां चोपवासं च न कुर्यात् पुत्रवान् गृही तत्प्रयुक्तोपवासस्य निषेधो यमुदाहृतः प्रयुक्तं तदर्थं युक्तस्य न वि
धिन निषेधनं स्मृतेश्च स्मृत्यंतरेपि विधवाया वनस्थस्य पतेश्चैकादशी ह्येते उपवासो गृहस्थस्य शुक्लायामेव पुत्रि
रा इति हेमाद्रिरप्येवं काम्यायां हस्तापवादमाह तारदः पुत्रवांश्च स चार्थश्च बंधुयुक्तस्तथैव च उक्तयोपज्ञयो काम्य
व्रतं कुर्यात्तु वैस्त्वमिति वैस्त्वैस्त्वहस्ताप्युपोष्येत्याह स एव नित्यं चक्रि समायुक्तैर्नरैर्विष्णुः परायणैः पक्षे पक्षे च कर्त
व्यमेकादश्यामुपोषणं॥ सपुत्रश्च स चार्थश्च स जनो जक्रि संयुतः॥ एकादश्यामुपवसेत्यहो रजयोरपि ति॥ तत्रैकादशी

राम
४३

वेधा॥ शुद्धादशमी विधा च आघागरुडे उदयात् प्राग्यदा विप्रमुहूर्तद्वयसंयुता॥ संपूर्णैकादशी ज्ञेया तत्रैवोपवसेद्गृही
ति॥ गृही वैस्त्वः स्मार्तविषये तु तत्रैव। आदित्योदयवेलायां प्रारभ्य षष्टिनाडिका संपूर्णैकादशी नाम कार्यधर्मफले शु
चिरिति दशमी विधा पिद्धेधा अरुणोदये सूर्योदये च दशमी सत्वेना तत्राद्यत्र विष्णुपुराणे अरुणोदयकाले शुद्धादशमी
यदि दृश्यते सा विद्धैकादशी तत्र पापमूलमुपोषणं तथा अरुणोदयवेलायां दिशा वेधो न वेद्यदि दुष्टं ननु प्रयत्नेन वर्ज
नायं नराधिप दिशा दशमी दशमी शेषसंयुक्तो यदिस्यादरुणोदयः नैवोपोष्यं वैस्त्ववेन तद्दिनैकादशी व्रतं इत्यादि निर्व
क्षेररुणोदये दशमी सत्वे एकादशी विधा यदपि सौमधर्मेषु आदित्योदयवेलायां यामुहूर्तद्वयान्विता सैकादशी तु संपूर्
णविधा त्यापिकीर्तिनेति नदप्परुणोदयवेलायां दशमी सत्वे एकादश्या विद्वत्पदं मुहूर्तद्वयस्यारुणोदयपरिमाणत्वा
त्॥ अतएव हेमाद्रौ स्मृतिः निशि प्रांतु नुयामार्द्धदेववादित्रवादो सास्त्रानां ध्ययने चारुणोदय उच्यतेति यामार्द्धमपि मु
हूर्तद्वयमेवाय उदयात् प्राक् च न स्वस्तेनादिका अरुणोदय इति नदपि द्वात्रिंशद्वृत्तिकारा विमानपक्षे मुहूर्तद्वयमस्य ना॥

वत्परिमाणत्वादुक्तमिति तातचरणाः नदपि ब्रह्मवैवर्तेयं चतस्रो घटिकाः प्रातरुत्तराणोदयनिश्वयः चतुष्टयविभागो
 त्रयेऽधोनां किलोदितः अरुणोदयवेधः स्यात्सार्द्धं तु घटिकात्रयं अतिवेधे द्विघटिकाः प्रजासंदर्शनादके महावे
 समयः ४४ धेयितत्रैवदृश्यते केनिदृश्यते तुरीयस्तत्र विहितो योगः सूर्योदये सतीत्यरुणोदयवेधे अतिवेधमहावेधयोगतं जाक
 रणमर्वाकूनदोषातिशयार्थं सार्द्धं तु घटिकात्रयं चतस्रो घटिका इति च द्विमुहूर्तरूपानुमंतव्यवहार्यतावत्परिग
 रास्यापि मुहूर्तद्वयस्य रात्रिमानवैशेन कदाचित्त्वं जवानुहूर्तद्वयारुणोदयपरमेवापत्रुब्रह्मवैवर्ते अर्द्धरात्रे तु केषां
 चिद्दशम्यावेधश्च्यते कपालवेधश्चादुराचार्याये हरिप्रिय इति तत्के मुनिकरीत्या अरुणोदयवेधनिर्धार्यमिति माधवः
 तत्त्वं तु पूर्वाचतुर्यामेषु ब्रतसंकल्पपूजावर्जनार्थमित्यनुपदमेव वक्ष्यते यदपि नागोद्गादशानाडीनिर्दिश्यं च दशमिस्त
 या चतुःशदशानाडीनिर्दिश्यं तत्पुत्ररांतिमिति स्कांदे तद्यस्योक्तानि गमो सर्वप्रकारवेधो यमुपवासस्य दूषकः सा
 र्द्धं सप्तमुहूर्तस्त्रयोगो यं बाधते ब्रतमिति ब्रतमुपवासमित्रमिति माधवः न त्रा रूणोदयवेधे वैष्णवपरः न वा क्ये वैष्ण

राम
४४

वग्रहणत्वा परिशेषात्सूर्योदयवेधे वैष्णवत्रिपरः अतएव स्मार्तपदेन व्यवक्रियंते ग्रंथेषु वैष्णवतत्त्वां तु गारुडे वै
 खानसाद्या गमोक्तदोषो प्राप्तो द्विवैष्णवः माधवाये स्कांदे पि परमायदमापन्नोर्ध्ववासमुपस्थिते नैकादशीत्यजेत्तो
 पियस्य दीक्षास्ति वैष्णवा अत्यच्च विस्वर्षिताखिलाचारः स द्विवैष्णव उच्यते न विष्येपि यथा शुक्ला तथा कृष्णाय
 या कृष्णानथोत्तर तुल्ये ते मत्फने यस्तु महिवैष्णव उच्यते तत्र शुद्धैकादशी चतुर्धा अधिकैकादशिका अधिकषाद
 शिका उच्ययाधिका अनुचयाधिका चेति एवं विद्यापि शुद्धायामेकादश्याधिक्ये नारदा संपूर्णैकादशीयत्र द्वादश्यां व
 क्षिगामिनी द्वादश्यात्तं घनं कार्यत्रयोदश्यां तु पारणमिति ईदृशा एव विषये शक्तस्योपवासद्वयमाह बृहद्यमः संपूर्णैका
 दशीयत्र प्रजाते पुनरेव सा लुप्यते द्वादशीतत्र उपवासः कथं न वेत् उपोष्येदिति धीतत्र विस्तु प्रीणनतत्परै रिति विस्तु
 प्रीणनतत्परा वैष्णवाः शुद्धायां द्वादशी तात्राधिक्ये परे द्वादश्यां उपवासः तथा च जागवता दितं त्रयो संपूर्णैकादशीत्याद्या
 परतो द्वादशी यदि उपोष्या द्वादशी शुद्धा द्वादश्यामेव पारणमिति शुद्धायामेवैकादशीमात्राधिक्ये तदितरस्मार्तप्रति

समय-

४५

स्कांदे' प्रवमेदुनिसंस्मृणीव्याप्यादोरात्रसंयुता॥ द्वादश्यांतुनथातातदृश्यतेपुनरेवच' पूर्वकार्यागृहस्थेश्चयतित्रिंशो
त्रराविनोति' एतद्वपरेद्युर्द्वादश्यावपरं पुनः प्रजातसमयेघटिकैकायदाजवेत् तत्रोपवासोविहितोवनस्थस्य
पतेस्तथा विधवायाश्चतत्रैवपरतोद्वादशीनचेदितिगारुडात् उच्यतेचैपरत्रैवोपवासविधानाच्च स्मार्त्तानांशुद्धायां
द्वादशीमात्राधिक्येतुपूर्वेक्षरुपवासः नदाह्नारदः नचेदेकादशीविस्मोद्वादशीपरतःस्थिता उपोष्येकादशीतत्रयदि
छेत्परमंपदमिति विस्मोद्वादश्यां उच्यतेधिक्येतुशुद्धाविद्याचसर्वैःपरैवकार्या संपूर्णैकादशीयत्रप्रजातेपुनरेवसा॥
सर्वैरेवत्रराकार्यापरतोद्वादशीयदीतिगारुडात् यत्रुदेमात्रोपाये विद्याप्यविद्याकर्तव्यापरतोद्वादशीनचेत् अविद्यापि
चविद्यास्यापरतोद्वादशीयदीति तदप्युच्यतेचैज्ञेयं अतुच्यतेधिक्येत्वसंदेहाद्बुद्ध विद्देकादश्याधिक्येतुप्रचेता॥
एकादशीविद्याचेच्छुक्तेच्छेविशेषतः उत्रांतुपतिः कुर्यात्पूर्वमुपवर्ज्यहीतिविद्यायांद्वादशीमात्राधिक्येपरद्युरुप
वासः॥ तदाहव्यासः॥ एकादशीयदाशुद्धापरतोद्वादशीनचेत् उपोष्याद्वादशीतत्रयदीछेत्परमंगनिमिति॥ यत्रुशुद्धायां

राम
४५

द्वादशीमात्राधिक्येवैष्टतवानामप्येतस्मादेवचनात्यरेक्षरुपवासइतिमाधव॥ तत्रालोपपदस्यस्वर्योदयास्यर्शा
र्यः चमेप्रसिद्धास्वर्योदयगतदशमीविद्यायामेतद्वचनप्रवृत्ते' अतोनेदंशुद्धनाधिकद्वादशिकायामुत्तरदिनउ
पवासविधायकं यदपिकैश्चिदनुपेतिस्त्रिवेदमेतत्परतवायोजितं तद्वितं अकारप्रक्षेपेमानात्तावात् दिनक्षयेतुपुत्र
वप्रहस्येतोपवासोनकार्यः नदाहपितामहः एकादश्यांदिनक्षयेउपवासंकरोतिथः तस्यपुत्राविनश्यंतिमघायां
पिंडतोयथेति दिनक्षयस्फुपात्रे क्षेतिथ्यंतावेकवारयस्मिन्सस्यादिनक्षयइति दिनक्षयेचयउपवासस्यनिषेधः सक्लि
दारस्यैवानथाचवायवाये उपवासनिषेधैतुचक्षुंकिंचित्प्रकल्पयेत् नहुष्यत्युपवासेनउपवासफलंलजेत् एवंक्षे
कादश्यादावपिगृहस्थस्य तत्रैव नक्तंहुविष्यान्नमनोदनंचफलंतिताः क्षीरमथांबुचाज्यं यत्पंचगव्यंयदिवापिवायुः प्र
शास्मन्नोत्ररमुत्तरंचेति इतिविशेषस्तत्पतरे दशम्यादिमहापालत्रिदिनंपरिवर्जयेत् गंधतांस्त्रिपुष्पादिस्त्रीसंज्ञोग
महायत्रा, स्त्रीसंज्ञोगनिषेधस्तत्क्रतुकात्तादन्यत्रेतिआह्निकान्तेउक्तं स्कांदे कांस्यंमांसंमस्तरंचद्वौषचान्तजायरां॥

समयः

४६

पुनर्नोजनमायासंदशम्यांपरिवर्जयेत्। 'कौर्मे कांसं मांसं मस्तरं च चराकान् कोरदूषकान्' शाकं मधुपरान्नं च तज्जेदु
पवसन्स्त्रियं मात्स्ये कांसं मांसं सुरां नौषं तैलं पित्तं च चाषणं व्यायामं च पवासं च दिवा स्वापं च मैथुनं तिलपिष्टं मस्तरं च द
शम्यादिषु वर्जयेत् दशमी प्रकृत्य नारदाये अक्षारलगाः सर्वे हविष्यान्निषेविणः अवनीतल्यशयनाप्रियासंगविवर्जि
ताः अन्यत्रापि दशम्यामेकचक्रंतु कुर्वन्ति नियतेन्द्रियः आचम्य दंतकाष्ठं च खादेत तदनंतरं ततस्त्वनंतरं विप्रब्रह्म
चारीजितेन्द्रियः रात्रिं नयेत तः पश्चात् प्रातः स्नात्वा समाहितः उपवासंतु संकल्प्य मंत्रं हतं जलं पिबेत् दशम्यामेकचक्रं का
म्यैकादशीपरं सायं माद्यंतयोरक्षौ सायं प्रातश्च मध्यमे उपवासफलं प्रेप्सुर्जस्वाश्रकचतुष्टयं अथ नित्योपवासी चे
त्सायं प्रातर्भुजिक्रियां वर्जयेत् मतिमान् विप्रः संप्राप्ते हरिवासर इति विस्तूकैः दशम्यामेकचक्रं स्नुमांसं मैथुनवर्जितः॥
एकादशीमुपवसे पक्षयो रनयोरपि देवतास्तस्य तुष्यतिकामितं चास्य सिद्धतीति देवलोकेऽप्यन्येऽपि दिनत्रयनिय
मानित्यव्रतेनावश्यकः॥ तथा च ब्रह्मवैवर्ते॥ इति विज्ञापकुर्वतावश्यमेकादशीव्रतं विशेषनियमाशक्तो दोरादं भुक्ति

राम

४६

र्जित इति॥ कात्यायनोऽपि शक्तिमांस्तु पुनः कुर्यान्नियमं सविशेषमिति॥ ब्रह्मवैवर्ते॥ ब्राह्मे हरिदिने सम्पूज्य विधाय नियमं नि
॥ १॥ दशम्यामुपवासस्य प्रकुर्याद्वैष्णवं व्रतं देवलः गृहीत्वौषुवरं पात्रं पारिपूर्णा मुदञ्जुरः उपवासंतु गृहीत्याद्यथा सं
कल्पयेदुधः औषुवरं ताम्रमयं यथा संकल्पयेद्यथा कामं फलमुष्मिन्निवेदित्यर्थः नारादे इत्युच्चार्य ततो विद्वान्पुण्यां
जलिमथार्पयेत् इत्युच्चार्य संकल्पेत्यर्थः कात्यायनः अष्टाक्षरं मंत्रेण त्रिजं मंत्रेण त्रिजं मंत्रेण उपवासफलप्रेप्सुः पिबेत्पात्र
गतं जलं पूर्वोक्तकपालबंधेन विशेषो नारदाये दशम्यासंगदोषेण अर्द्धरात्रात्परेण तु वर्जयेच्चतुरोयामात्रं संकल्प्यार्जित
योस्तदा विज्ञोपवासेन व्रतं कृत्वा समाहितः रात्रौ संपूजयेद्दिष्टुं संकल्प्य च तदा परे सजाप्रकारस्तु ब्राह्मे एकादशी
मुन्नेपक्षे निराहारः समाहितः नातापुष्पे मुनिश्रेष्ठा विचित्रं मंडपं शुभं कृत्वेति शेषः स्नात्वा सम्पूज्य विधानेन सोपवासो जिते
न्द्रियः संपूज्या वधिवद्दिष्टुं श्रद्धया सुसमाहितः पुष्पैर्धूपैस्तथा गंधैर्दोषैर्नैवेद्यकैः परैः उपचारैर्वहुविधैः जपहोमैः प्रद
क्षणेऽस्तोत्रं तर्जना विधौ दिव्यं गीतवाद्यमनेहरैः दंडवत्प्रणिपातैश्च जयशब्दैस्तथोत्तमैः॥ एवं संपूज्य विधिवत्प्रात्रौ कृत्वा

समय
४७

प्रजागरं याति विष्टो परं स्नातं नरो नास्त्यत्र संशय इति । विशेषो बृहन्नारदीये । पंचाम्भतेन संस्नाप्य एकादश्यां जनार्दन । द्वादश्यां पयसा स्नाप्य हरि सा रूप्य समस्त इति स्नतके च नरः स्नात्वा प्रणाम्य मनसा हरिः । एकादश्यां ननु जीतव्रतमेव नं लुप्यते । मृतकोपि ननु जीत एकादश्यां सदानर इति ॥ स्त्रीणां रजोदर्शने त्वादमाधवीये ॥ ऋष्यशृंगः ॥ ॥ संप्रवृत्ते पिरजसि नत्पाज्यं द्वादशी व्रतमिति । एकादश्यां श्राद्धं प्राप्तौ त्वादमाधवीये स एव उपवासी यदानित्यश्राद्धं नैमित्तिकं यदा । उपवासी तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितमिति । उपवासासामर्थ्ये त्वादमाधवीये मार्केडेयः । एकत्र केन न केन तथैवापि च तेन च । उपवासेन दानेन न निर्घादशिको जयेत् । देमाशौ पुराणो उपवासासमर्थश्चेदेकं विघ्नं तु जीजयेत् । तावदनादि वादध्यानुक्तश्चेद्दिगुणं तथा । स ह्यस्त्रसंमितां देवीं जयेद्वा प्राणसंयमान् कुर्याद्द्वादशा संख्याकान् यथाशक्त्या तु यो नर इति । ब्राह्मणो जन्ममकृत्वा मुक्तश्चेदित्यर्थः । व्रताकरणो प्रायश्चित्तं स्पृत्वंतरे अर्के पर्वद्वये रात्रौ चतुर्दश्यष्टमीदित्वा । एकादश्यामहोरात्रं चतुष्कां प्रायरां चरेदिति ॥ ॥ ज्येष्ठशुक्ले कादशी निर्जला ॥ ज्येष्ठमासि तपश्चेष्टया शुक्ले कादशी जयेत् ॥

राम
४७

निर्जलं समुद्रपोष्यान्नजलकुंजांसंशर्करान् । प्रदापयेत्प्रमुख्ये स्योमोदते विष्णुसंज्ञि धामिति स्कांदोक्तेः ॥ ॥ आषाढशुक्ले कादश्यां विष्णुशायनं ब्राह्मि ॥ ॥ एकादश्यां तु शुक्रायां माषादे जगवान् हरिः । पुजंगशायने रोजे ते क्षीरार्णवर्जले सदा ॥ स्वापविधिं च विष्णवे ॥ महापूजां ततः कुर्यात् देवदेवस्य चक्रिणः । जातीकुसुममालाभिर्मंत्रेणानेन पूजयेत् । सुते त्वयि जगन्नाथ जगत्सुप्तं च वेदिदं ॥ विबुधैश्च विबुधैः प्रसन्ने मेज्जवाच्युतेति ॥ ॥ अत्रैव चातुर्मासव्रतारं च उक्तो महाभारते ॥ ॥ आषाढे तु सिनेपहे एकादश्यामुपोषितचातुर्मासव्रतं कुर्याद्यत्किंचिद्विधं यतो नर इति ॥ व्रतानि तु चातुर्मास्यप्रकरणे बह्व्यंते । चातुर्मास्यव्रतारं च स्मृत्वा कालांतरमपि ब्रह्मवैवर्ते । एकादश्यां तु गल्लीयात्संक्रांतौ कर्कटस्य च ॥ आषाढां वानरोचक्र्याचातुर्मास्यव्रतक्रियामिति ॥ व्रतग्रहणप्रकारोऽपि विष्णवे चाज्ञापेताग्रतो विस्तोः कृतांजलिपुटस्तथा । चतुरो वार्षिकान् मासान् देवस्यो स्थापनावधि । शंकरिष्ये नियमं निर्विघ्नं कुरु मे च्युतः । इदं व्रतं मया देव गृहीतं पुरतस्तव । निर्विघ्नं सिद्धिमाया तु प्रसादात्तव केशव । गृहीते स्मिन् व्रते देव पंचत्वं यदि मे जयेत् । तदा च वतु संपूर्णं ब्रह्मसादा जनार्दन । गार्ग्यः । न शौशवंतमोयं च शुक्रगुर्वेर्निवातिथेः ॥ स्वंडत्वं

समयः

४८

चिंतयेच्चातुर्मास्यव्रतविधौ नरः इति । एतद्वितीयाचारं प्रथमं च स्तनत्रवतीति कश्चित् । तत्रुच्छं व्यवस्थायां माना जा
नन् । यदपि देमादौ चातुर्मास्यव्रतप्रकरणेन विष्ये असंक्रांतं तथा मासं दैवे पित्र्ये च कर्मणि । मलमासमशौचवर्जयेत्
मतिमान्नरश्चित्तदारं न समाप्नोत । रामलमासे व्रताननुद्यन्निविध्यर्थमिति केचित् । श्रावणो वर्जयच्छाकंदचिन्नाप्रपदेत्य
जेत् । दुग्धमाश्रयुजे मासिकार्तिके द्विदलं त्यजेदिति । श्रावणादिमासविशेषव्रताननुद्यत्यर्थं त्वं स्याद्यमासविशेषारव्या
विहितवर्जयेन्मलशिवचनात् । चातुर्मास्यव्रतानित्वंतरामलमासेऽप्यनुवर्त्तनं न वेति परानित्यानामारंजः कामानां वर्जन
मिति युक्तं । एकादश्यामाशौचे पूर्णिमायां कर्कसंक्रांतौ वारजेत त्रितयत्राय्याशौचे नारंज एव । आरध्वेस्तकं न स्यादना
रध्वस्तुस्तकमिति विष्णुक्तेः । यत्तर्चनदीपिकायां स्कांदं अशुचिर्वाशुचिर्वापि यदिस्रीयदिवापुमान् व्रतमेतन्नरः कृ
त्वामुच्यते सर्वपातकैः । इति तदारंजोत्रं बोध्यं ॥ ॥ जाप्रशुक्लौकादश्यां विष्णोरंगपरिवर्त्तनमुक्तं । न विष्योत्रे प्राप्ते जाप्र
पदे मासि एकादश्यां दिने सिते । कदिदानं न वेद्विष्णो महापातकनाशनमिति । कदिदानं मंगपरिवर्त्तनं ॥ ॥ कार्तिकशुक्लौका

राम

४८

दश्यां देवस्योत्थापनमुक्तं देमादौ पाप्मे ॥ ॥ एकादश्यां तु शुक्लायां कार्तिके मासिकेशवः । प्रस्तुतं बोधयेज्जौश्रद्धाजक्तिसम
न्वितश्चिः उत्थापनविधिर्न विष्ये । तथैव देवदेवस्य स्नानं पूर्वमदह्नवेत् । महापूजांततः कृत्वा देवमुत्थापयेत्सुधीः । रामार्चनं
प्रिकायां । इदं विष्णुरनेकानां बुतल्यात्थापयेत्प्रचुं पौराणं मंत्राः । ब्रह्मेण्डुजागित्तुवेरसूर्यसोमादिभिर्ब्रह्मवन्दनायं बुध
स्वे देवेश जगन्निवासमंत्रप्रज्ञावेन सुखे बदेव । इयत्तु द्वादशी देवप्रबोधाय विनिर्मिति । त्वयैव सर्वलोकानां हितार्थं शेषशायि
ना । उन्निष्टो त्रिष्टो गोविंदस्य जनिजां जगत्पते । त्वयि सुप्ते जगन्नाथ जगत्सुप्तं न वेदिदं । उत्थिते चेष्टते सर्व उन्निष्टो त्रिष्टो माधवः ॥
गतामेधवियद्वैवनिर्मलं निर्मलादिशः । शारदानिचपुष्पाणि गृहाण मम केशविति । ततस्तदग्रे व्रतं समापयेत् । मंत्रश्च नि
र्णीयामृते । इदं व्रतं मया देवकृतं प्रीत्यैतव प्रज्ञो नूनं संपूर्णतां यातु त्वत्प्रसादाज्जनार्दनेति । समापयेत् । यन्नुवारादे । आषा
ढमासे द्वादश्यां सर्वशान्तिकरं शुभमित्यादिना द्वादश्यां शयनादिकमुक्तं न त्रिषु नार्क एव । आजाकाद्येषु मासेषु मिथ्यनेमा
धवस्य चाद्वादश्यां शुक्लपक्षे च प्रस्थापावर्त्तनोत्सवाश्चिन्नाविष्योक्तेः ॥ तत्रैव । आजाकासितपक्षेषु मैत्रश्रवणरेवना ॥ आ

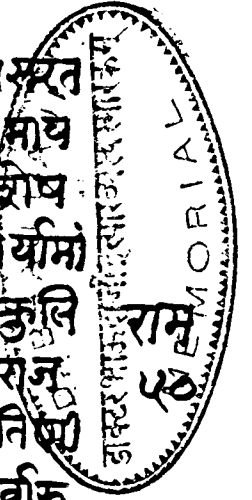
समय- ४९० दिमध्यवसानेषु प्रस्वापावर्तनोत्सवाः रेवतीत्यत्र सप्तमीलोपः* उत्सवो जागरः* मास्ये निशी स्वापो दिवोच्छानं संध्यायां परिवर्तनं निशादौ नक्षत्रपादयोगानां अज्ञावेन ह्यत्र मात्रयोगः अपि ग्राह्याः पादयोगो यदा न स्याद्वेरापियदा चे वेत् इति वराहपुराणात् द्वादश्यां मृदुसंयोगेन कारणमिति विष्णुधर्मोत्तराच्च द्वादश्यामेकदेशे वापि नक्षत्रयोगाच्चा वेराकादश्यां त्रयोदश्यां वा प्रस्वादि कार्यं अप्राप्ते द्वादशी मृद्वेत्त्यानशयनेहरेः पादयोगेन कर्त्रेव नाहोरात्रं विहितयेदि ति जीमूतवाहनोदाहृतवचनात् एवं च द्वादश्यां निशाद्यादरेत्यतिथौ च नक्षत्रपादयोगाचरे नियते सति यदा द्वादशी शुनिशा देरन्यत्र तत्र द्वादशयोगोऽन्यतिथौ च तदितर नक्षत्रस्यैव योगः तदा द्वादशीषु संध्यायां प्रस्वापादि द्वादश्यां संधिसमयेन कत्राणामसंज्ञे वेत्त्याकासितपक्षेषु शयनवर्तनादिकमिति वराहवचनात् संधिसमय इति शयनादीव न्येति॥ संधिमययश्च सायं संध्यैवरेव तं तोयदारत्रौ द्वादश्यां च समागतः तदा विबुध्यते विष्णुदिनांते प्राप्य रेवतीमिति जी मूतवाहनोदाहृतवचनाच्चत् आषाढकार्तिकयौ र्णमास्योरपि स्वापप्रबोधवाहयमः/क्षीराब्धौ शेषपर्यं के आषाढां संवि

राम
४९०

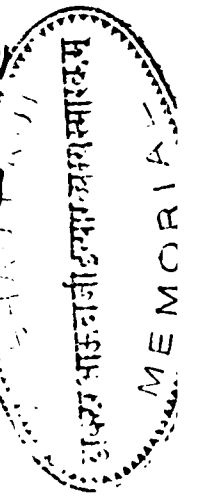
शेहुरिः। निशांत्यजति कार्तिक्यां तयो संपूज्यते हरिः। ब्रह्महत्यादिकं यापं हि प्रमेव व्यपोहतीति। पितृषाढस्येयं कार्तिकस्येयमि ति च विषयेष्वोत्सर्गिकाण करणे नाषाढी कार्तिकी यदेकादशी परे रावेति तदयुक्तं आषाढशुक्लपक्षांते जगवान्मंधस्तदनः॥ जो गिजेगे निजां मायां योगनिशा समाप्नुयामिति विष्णुधर्मोत्तरात् यदपि द्वादशी पक्षमेकादशी परमिति तदपि न प्रमाणं ज्ञावा त्। एतेषां च पक्षाणां यथा संप्रदाये व्यवस्था श्रीरामस्य नुपारणे त्रयं द्वादशी मध्ये पूर्वरात्रौ स्वापोत्सवः पारणाहे पूर्वरात्रौ घं टादीन्वा दयन्महुः विधाय महती पूजां विष्णुमन्त्रं च वैष्णवानि तिरामार्चनं चंद्रिकोक्तेः शिष्टास्तु सर्वदेवानामपि पारणे त्रमेव रात्रौ कुर्वन्ति यत्रुमोहगेत्रे मिथुनस्यो यदा जानुरमावास्या घयं स्पशेत् क्षीराषाढसंविज्ञेयो विष्णुः सपितृक कर्कट इति तदुत्तरवर्षगत कर्कटस्वापपरमिति माधवः। मेषादि मिथुनांते पुयदादर्शघयं च वेत् अष्टांतरे तदा वश्यं कर्कयर्के हरिः स्वपेत्। कर्कटादि त्रिके वापियदादर्शघयं च वेत् अष्टांतरे तदा वश्यं मिथुनां के हरिः स्वपेदिति वराह मिहुरोक्तेः। न विष्ये आषाढे आवर्णे वर्जयेच्चा कर्कटपिधिना प्रपदेतथा। दुग्धमाश्रयुजे मासि कार्तिके द्विदलं त्यजेत्॥

समय
५०

रतिशाकपदं दशसुयोगरूढं। मूलपत्रकरीराग्रफलकांडाधिरूढिको। त्वक्पुष्पं कवकं चेति शाकं दशविधं स्मृतं
मिति। क्षीरस्वाप्युक्ते। मूलपदेन कंदस्यादिग्रहणं। अग्रपंक्तवाः कांडं दंडः कवकं चत्राकं द्विदलं तु स्कांदे माथे
मुजमस्तराश्च चराकाश्च कुलच्छकाः तिष्ठावाराजमायाश्च आढक्यो द्विदलं स्मृतमिति टोडरानंदे स्कांदे विशेषः
उक्तः वार्षिकाश्च तुरोमासा प्रसुप्तवैजनादने मंचरवद्वादिशयनं वर्जयेत् किमानरः अन्तौ वर्जयेत् प्रार्थनां
संमक्षपरोदनं परोलं मूलकं चैव वंताकं च न चक्षयेत् अन्नद्वयं च वर्जयेत् दूरामस्तरं सितसर्पपं राजमायान् कुलि
श्याश्च आशु धान्यं च वर्जयेत् आशु धान्यं तु छान्यां शाकं दधिययो मायान् प्रावणादिषु संत्यजेत् तपीजं बीरं ज
जमायां मूलकं रक्तमूलकं कृष्णं उंचेद्दुदंडवचात्पुर्मास्ये त्यर्जुधुधरति तथा विशेषाद्दशधात्रीकृष्णं उंचेत्तिष्ठा
त्यजेत् जीर्णधात्रीफलं ग्राह्यं कथंचित्कायशोधनं मिति॥ इत्येकादशी निर्णयः॥ अथ द्वादशी॥ सा च पूर्वार्क
देरा द्वादशी युक्ते नियुग्मवचनात्। माधवीये स्कांदे पि॥ द्वादशी च प्रकर्त्तव्या एकादश्या युतो प्रचोदति॥ एकादशी पारणा

विषये माधवीये स्मृत्यंतरे। कलाद्यंत्रयं वापि द्वादशी न त्वतिष्ठमेत्। पारणोत्तरांतिथिस्तात्कालिकी स्मृतेति॥
अथ द्वादशां विशेषः स्कांदे। यदा न वेदती वात्या द्वादशी पारणादिने। उपकाले घटं कुर्यात्प्रातर्मध्याह्निकं च नदिति॥
तत्र कथंचित्पारणा संभवेत्याह देवलः संकरे विषमे प्राप्ते द्वादश्यां पारयेत्कथं अहिस्त्रपारणं कुर्यात्पुनर्भुक्तं न दोष
रुदिति संकटं त्रयोदशी निमित्तकं श्राद्धस्नानदानादिकमन्वद्वा किंचित् द्वादश्यामलप्यायामिति शेषः सर्वथा द्वादश्य
न वेत्तुं नारदीये त्रयोदश्यां तु श्राद्धायां पारणं पृथिवीफलं शतयज्ञाधिकं वापि नरप्राप्नोत्यसंशयमिति अत्र द
रिया सरस्वरूपं तद्वर्जनं चोक्तं निर्णयाम्ने विष्णुधर्मोत्तरे द्वादश्याः प्रथमः पादो हरिवासरसंज्ञितः अनिक्रम्य तु क
यं पारणं विष्णुतत्परैरिति चैत्रशुक्ल द्वादश्यां दमनकार्यणमुक्तमगस्तिसंहितायां॥ द्वादश्यां चैत्रमासस्य शुक्लायां दम
नाक्षवः बोधायनादिभिर्प्रोक्तः कर्त्तव्यप्रतिवत्सरं तत्र प्रथमं देवप्रार्थना क्रियालोपविधानार्थं त्वत्यायादहितं प्रजो नमो
विष्णो न वेद त्रकुरुनाथ दधमयि। सर्वथा सर्वदा विष्णो मम त्वं परमागतिः॥ उपवासेन त्वां देवतोपयामि जयत्यने॥ कामको॥

समयः

५१

धादयोपेतेनमेस्युर्ब्रतघातकाः॥ अद्यप्रचरतिदेवेशयावद्वैशिषिकंदिनं॥ नावद्व्याख्याकार्यसर्वस्यास्यनमोस्तुते॥ एवंविज्ञाप्यदेवेशंगुरुपादौप्रणाम्यच प्रातस्नात्वासममर्च्यदेवेशंविधिवन्नरः॥ गच्छेद्दमनकाराममेकादश्यांसुशोचिनं॥ कथेणादायत्रैवपूजयेच्चंदनादिना नेष्यामिराजपूजार्थं मितिसंप्रार्थितत्रमेतत् उत्पात्ययंचगव्येनप्रोक्ष्यप्रक्षाल्यवारिणाः॥ धौतेनवाससाद्याद्यनिधायपटलेनचे पटलेवंशादिपात्रे घंटापुरुषसूक्तादिस्वनेःस्वगृहमानयेत् ततोऽगृहमागत्यदेवंप्रार्थयेत् आमंत्रिनोसिदेवेशपुराणपुरुषोत्तमं प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसान्निध्यंकुरुकेशव क्षीरोदधिमहा नागशय्यासंस्थितविग्रह प्रातस्त्वांपूजयिष्यामिसंनिधौनवतेनमः निवेदयाम्यहंतुभ्यंप्रातर्दमनकंशुभं सर्वथासर्वदोषिस्तो नमस्तेस्तुप्रसीदन्ने इत्थमामंअदत्वायतस्मैपुष्पांजलिंपुनः पूजितंतंदमनकंकुंजस्योपरिसंस्थितं॥ अस्त्रेणसर्वतोरक्ष्येत्कवचेन वगुंठयेत् रक्षेद्वाचकंमंत्रेणान्दरेर्मनुजायवा ततोऽब्राह्मणानगुरुनृप्रणाम्यगीतवाद्यादिभिरात्रौजागरांकुर्यात् ततः प्रातरुत्थायस्नानाद्याक्रिकंनित्यपूजांचरुत्वानैमित्रिकींकुर्यात्॥ तद्यथा॥ सर्वदिना

राम

५१

धिवासितदमनकंपूर्वादिलसहितंगृहीत्वादेवदेवजगन्नाथवांछितार्थप्रदायकः॥ इदिस्थानपूरयन्कामान्ममकामेप्सुरीप्रियः॥ इदं दमनकं देवगृहाणमदनुगृहात्॥ इमांसां वत्सरीपूजां जगवन्परिपूजयेति मूलमंत्रसंपुटितेन मंत्रेण देवाय दक्षिणेऽङ्गुलमनकमर्पयेत् ततउत्तरप्रार्थना मणिविडुममालाजिमंदारकुसुमादिभि इयंसांवत्सरीपूजातवास्फुगुरुउध्वज वनमालांयथा देवकोस्तुभंसततंरुदि नहृदामनकीपूजांमालांचरुदयेवह जानताजानतावापिनक्तंतयन्नवार्चनं तत्सर्वंपूर्णतांयातु चत्प्रप्तादाप्रमायते जितंतंपुंडरीकाक्षनमस्तेविश्वनावनः नमस्तेस्तुरूपीकेशमहापुरुषपूर्वज मंत्रहीनंक्रियाहीनंचक्रिहीनंजनार्दन यत्पूजितंमयादेवपरिपूर्णतदस्तुमइति देवंप्रार्थयित्वादंडवत्प्रणाम्यक्षयणवस्त्रादिभिर्गुरुंसंपूज्यनत्वाब्राह्मणान्नजोजयेत् स्वयंचपारणांकुर्यात्॥ इतिदमनकोरोपणं॥॥ पारणादेष्टादशपलाजेनत्रैव पारणादेनवच्येनद्यादशशघटिकापिवा तदात्रयोदशीग्राह्यापवित्रदमनार्पणं तथा माधवेदमनारोपः स्यान्मधोविघ्नतोयदि वैशारमांश्रावणेनागेकर्त्रेदमनार्पणमिति॥ माधवेवैशाखे॥ नद्यादश्यामित्यर्थः॥ नागेपंचम्यं॥ ज्येष्ठेशुक्लाद्यादश्यांवटसावित्री॥

समयः ब्रतारं न उक्तो न विष्ये। ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां रजनीमुखे। ब्रतं विरात्रमुद्दिश्य दिवाराविस्थिरा न वेदिति॥॥ आया
 ५२ दशुक्त द्वादश्यां तस्य मुद्रा धारणा भाष्यवर्णाश्रितौ। न द्विस्तोः परमं पद-- छितिद्विजा छिता इति नारदीयेपि। अग्निनैव
 शुसंयुक्तं चक्रमादाय वैस्तवः धारयेत्सर्वगात्राणि विष्णुसायुज्यमश्रुत इति द्रुपदविषयं न ब्राह्मणादेः यथाश्मशानजं
 काष्ठं अनर्द्धं सर्वकर्मसु तथा चक्रां कितो विप्रः सर्वकर्मसु गृह्णीति इति आश्वलायनोक्तेः द्विजं सुतं प्रमुद्रां दित्तिं गं कित
 तनुं नरः संजाप्य रौरवं याति यावद्विंशश्चतुर्दशीति नारदीयात् शंखचक्रं मृदाय क्लृप्त्युत्पाद्य तत्र प्रायसेन च सशृङ्गवद्ध
 द्विः कार्यं सर्वस्माद्विजकर्मणा इति शैवपुराणोपि शंखचक्राद्यं कनं च गीत नृत्यादिकं तथा एकजातेरयं धर्मेन जातु स्या
 द्विजन्मन इति एतेषां च विधितिष्वेधनां वैस्तवा वैस्तव परवाप्यवस्थिति केचित् वदन् वत्सादि धाना मपि निर्मूलता मादु॥ राम
 ५२ ॥ आवरा शुक्त द्वादश्यां पवित्रारोपणमुक्तं रामार्चनचंद्रिकायां॥॥ आवरा स्य सिते पक्षे द्वादश्यां शौनकादिभिः उक्तः
 सदा प्रकर्तव्यः पवित्रारोपणोत्सवः॥ पाप्मेः उर्जुं ब्रतं मधौ दत्ता आवरणं तु पूजनं चैत्रे च दमनारोपं मकुर्वीत ब्रजत्यधः॥

पवित्रारोपणं विघ्नान् आवरो न न वेद्यदि। कार्त्तिक्यवधि शुक्लार्के कर्त्तव्यमिति नारदः। शुक्लार्कः शुक्ल द्वादशी॥ देमस्तूपमयैः
 सूत्रैस्तथा कौशेयपद्मजैः कुशैः कार्त्तैश्च कार्पसैः ब्राह्मणपाकत्रितैः शुभैः कन्यया वा पवित्रं स्यान्न पौश्वत्यादिभिः कृतैः॥ स्ना
 त्वा त्रिगुणितं सूत्रं त्रिगुणीकृत्य शोधयेत् पृथक् पृथक् पंचगव्यै रग्निसंज्ञालयेततः मूलेनाष्टोत्तरशतं गायत्र्या मूलसंज्ञया॥
 शंखोदकं नात्रिमं अपवित्राणि विनिर्ममेत् तत्रोत्तमं पवित्रं तु षष्ठ्या सह शतैस्त्रिभिः तप्त्या सहितं घ्राप्यं पवित्रं मध्यमं स्मृतं॥
 साशीतिनाशते नैव कनिष्ठं तत्समाचरेत् अष्टोत्तरशतं दूर्ध्वं नवसूत्रीकृतेन च जान्तरुना त्रिपर्यंतमुत्तमादि त्रयं न वेत्॥ अ
 ष्टोत्तरसहस्रेणाविंशोत्तरयुतशतेन संप्रत्यावावनमाला शतपंचाशत्पट्त्रिंशद्भूयिष्ठिरुत्तमादिभिः षट्त्रिंशच्चतुर्दश
 द्वादशिरिति केचित् चतुर्विंशद्वादशाष्टाभिरित्येके अंगुष्ठपर्यंतदूर्ध्वतदूर्ध्वयिरिति तोयं यस्मिन्मादेः स्नात्वा निशापयं देवं
 क्रियालोपविधानार्थं यत्तया विहितं विज्ञो मयैतत्क्रियते देवतवतुष्वेव वित्रकं तमे विघ्नो न वेद त्रकुरुनाथ मयां मयि॥
 सर्वथा सर्वदा विघ्नो मम त्वं परमा गतिः॥ उपवासेन त्वा देवतोपयामि जगत्यत्रे। कामक्रोधादयो ये तेन मे स्पृशन्त धानकाः॥

समयः अत्र प्रच्यते देवेशायावधैशोपिकदितां तावदृष्टात्वयाकार्यस्वर्गस्यास्य नमोस्तुते। कुंजं पुण्यांबुना पूर्य सर्वतो ज
 ५३ इके शुभे स्थापयेत्पुरतो विष्टोऽस्त्रस्त्राणि पूजयेत् सांवत्सरस्य यागस्य पवित्रीकरणाय त्रैविह्नुलोकात्यवित्रा
 यन्प्रागद्येन मोस्तुते सर्वत्रिराचित्रांगसर्वदेवनमस्तुतः लावण्यरूपसंपन्नं सर्वकर्त्रे प्रजायते सर्वमात्मेश
 स्त्रेस्त्रिन्सानि ध्यं कुरुते नमः सर्वरत्नोज्ज्वलाकारब्रह्मांडब्रह्मरेश्वरः मुकुटोत्तमसर्वांगशिरःस्त्रिशिरः हिने॥
 इदं ते जगत कीर्तिसर्वलावण्यदायिनी श्रीस्त्रनित्यकल्याणसांनिध्यं कुरुते नमः मनुजैर्मंत्रये देतैः पूजयेन्म
 लमंत्रतः अथ देवकरे विद्वान्गंधस्त्रसमुद्भवं वितस्तिमानकंदोरंबध्रीयान्मंगलत्नकंसं वत्सरक्तताचार्य
 संपूर्णफलदास्त्रमे पवित्रारोपरोचैव सांनिध्यं कुरुते नमः विह्नतेजोऽर्चं रम्यसर्वपातकनाशनं सर्वका
 मप्रदं देवचानगे धारयाम्यहं इति मंत्रः नाराजयेन्नतो देवं मंगलापोषपूर्वकं मंत्रेणाथ सुरेशानं देवदेवं नमंत्रये
 त्॥ अमंत्रितोऽसि देवेश पुराण पुरुषोत्तम प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सांनिध्यं कुरु केशव॥ श्रीरोदधि मद्मना गशय्या

राम
५३

विस्थितविग्रह॥ प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सांनिध्यं च तेनमः॥ निवेदयाम्यहं तुभ्यं प्रातरेतत्पवित्रकं। सर्वया सर्वदा विस्तो
 नमस्तेस्तु प्रसीद मे। निपतेदं उवचूमीक्षित्वा पुष्पांजलिं ततः ब्राह्मणेभ्यो नमस्तुत्यगुरुपादौ प्रणम्य च गीतमंगलनिर्घो
 षैः कुर्याज्जागरणं वतः इत्यधिवासनं। अपरेद्युर्नित्यपूजां विधाय ततो मंगलनिर्घोषैः शंखनुर्यादिनिःस्वनैः गंधपुर्वद्व
 ता युक्तं दद्याद्देवाय स्त्रकं रामराम नमस्कार्यगृहाणेदं पवित्रकं। पवित्रीकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदं पवित्रं च कुरु दद्या
 दय नमया दुष्टतं कृतं शुद्धोचवाम्यहं देवत्वप्रसादात्सुरेश्वरः मूलसंप्रुटितो ह्येव पवित्रारोपणे मनुः अंगचाव
 ति देवेभ्यस्ततो दद्यात्स्वनामज्जिः नैवेद्यं तु मयि पूर्वततो दद्याच्च जज्ञितः नाराजयेन्नतो देवं माकांतसमंगलं॥
 संवाज्यपामरं पुरोपैः दर्पणं दर्शयेन्नतः प्रार्थयेद्देवदेवेशं मंत्रेरेन्निर्यथाविधिः मणिविडुममालाभिर्मंदारकुसु
 मादिभिः इयं सांवत्सरी पूजा तवास्तु गुरु उधजा॥ वनमाखायथा देवकोस्तु जंसनतं रुदि न ह्यत्यवित्रपूजां चरु
 दयेवदकेशव॥ जानता जानता वापि यत्कृते तु त्वदर्चितां॥ केन चिद्विघ्नदोषेण परिपूर्णं तदस्तु मे॥ मंत्रहीनं क्रियाही

नञ्जिहीनं जतार्दनं॥ यत्सृजितं मया देव परिपूरेति दस्तु मे॥ अपराधसहस्राणिक्रियं ते हर्निशं मया॥ दासो यमि
 समयः तिमांदत्वाहमस्वमभस्सदनः नतः पवित्रंगुरवे दद्यां जंघादिपूर्वकं अथैतं पूजयेत्तु कृपास्वर्णवस्त्रानुलेपनैः॥ ब्रा
 ५४ ह्मणान्वैस्त्रवांश्चैव गंधपुष्पादिना र्वयेत् मासं पक्षमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा देवतं सूत्रसंदर्भदेशकालविवक्षया॥
 प्रत्यहं स्नानकार्यादौ सूत्राण्युत्तार्य कारयेत् अथांते देवमभ्यर्चयन्तः सूत्रं विसर्जयेत् सावत्सरीश्रुत्वां पूजां संपाद्य
 विधिवन्मम ब्रजे दानं पवित्रत्वं विष्णुलोकं विसर्जितं यावद्देवेयवित्राणि तावन्निष्टे तस्मादितः ब्रह्मचारी हविष्याशी
 देवपूजापरायणः जापश्रुक् षादशीश्रवणाद्वा दशीसाक्षैकादशीयुतैव न दुर्कं मात्स्ये षादशीश्रवणास्पृष्टास्प
 र्शेदेकादशी यदि सरववैष्णवयोगो विष्णुश्च खलसंज्ञितः तस्मिन्नुपोष्यविधिवन्तरः संकीर्णकल्पयः प्राप्नोत्यनु
 त्रमांसिद्धिपुनरावृत्तिदुर्लभमिति षादश्याश्रवणाच्चावेतारदीये यदानरुह्यते प्राप्य षादश्यां वैष्णवं क्वचित् एका राम
 दशीतरोषोष्पापापघ्नीश्रवणात्तिनेति षादश्यामेव श्रवणयोगे तु जविष्ये॥ एकादशीमुपोष्यैव षादशीसमुपोष ५४

येनानचात्रविधिलोपः स्यात्तु त्रयोर्देवतं हरिरिति विधिलोप एकादशीपारणाहानिकृतः॥ अत्राक्रौतुमात्स्ये षादश्यां
 श्रुक्पक्षे तु नक्षत्रं श्रवणं यदि उपोष्यैकादशीतत्र षादश्यां पूजयेद्हरिमिति अत्र कृत्यमुक्तं जविष्योत्रे मासि जापपदेशु
 क्ता षादशीश्रवणात्विना सर्वकामप्रदा पुण्या उपवासे महाफला संगमे सरितां स्नात्वा षादशीसमुपोषितः समयं समवा
 प्रोति षादश्यादशीफलं॥ विष्णुधर्मोत्रे॥ यारामश्रवणोपेता षादशीमहती तु सा तस्यामुपोषितः स्नातः पूजयित्वा जना
 र्दनं प्राप्नोत्यपत्नाधर्मजं षादश्यादशीफलं दध्यादनयुतं तस्यां जलपूर्णं घटं धिज वस्त्रसंवेष्टितं दत्वा ह्यत्रोपानदमे
 व न दुर्गतिमवाप्नोति गतिमय्यां च विंदति अह्नयं स्नानमाप्नोति नात्र कार्या विचारणेति पारणे तु विशेषो नारदाय
 निधिनक्षत्रयोगे तु उपवासो यदात्र वेत् पारणं तु न कर्तव्यं यावन्ते कस्य संक्षय इति॥ ॥ अत्र वरुणसंगमे स्नानमुक्तं
 लग्नं॥ ॥ अतः परं तु संसेव्यं गंगावरुणसंगमं श्रवणं षादशीयोगे बुधवारं यदात्र वेत् न दानस्मिन्नरः स्नात्वा संनिदं त्य
 फलं लभेदिति॥ ॥ कार्तिके च स्यावत्सवादशी॥ ॥ साहर्वर्षिद्वारुणेषां षादश्यायुक्ते नियुग्मवावदात्॥ वत्सपूजावत् श्रेयकर्मकः

समय-

५५

प्रथमेदनीतिस्मृत्यनराञ्च॥ नविष्यत्युरारो॥ सबक्तांतुसुवर्गाचिंशालिनिगांययस्विनी॥ चंदनादिसिरालिप्यपुष्पमाला
निरर्चयेत् अर्घ्यताम्रमयेपात्रेकृत्वापुष्पाक्षतैस्त्रिलैः पादमूलेतुदद्याद्द्वैमंत्रेणानेनपांउव क्षीरोदार्त्तवसंभूतेसुरासु
रनमस्कृते सर्वदेवमयेमातृगृहाणार्घ्यनमोनमः ततोमायादिसंसिद्धनवटकान्विनिवेदयेत् सुरभित्त्वंजगन्मातर्दे
विविष्णुपदेस्त्रिता सर्वदेवमयेयासंमयादत्रमिमंयसः ततः सर्वमयेदेविसर्वदेवैरलंकृते मातर्ममात्रिलषितंसफलं
कुरुनंदिनी इतिप्रार्थयेत् तत्रैवतद्दिनेतैलयक्कंचस्त्रालीपकंचुधिंपिरगोक्षीरंगोघृतंचैवदधितक्केचवर्जयेदिति॥
अत्रैवघादश्यादिषुविशेषोन्नारदीये आश्विनेकृत्स्नपक्षेत्तुघादश्यादिषुपंचसु तिथिपूक्तः पूर्वरात्रेनराणांनाराजता
विधिः नाराजयेगुर्देवांस्तुविप्रानूगांचतुरंगमातृ ज्येष्ठानूश्रेष्ठानूजघन्यांश्चमातृमुख्यांश्चयोषितइति अयंचाश्वि राम
नोमावास्यातः कार्तिकशुक्लघादश्यांचातुर्मास्यव्रतसमाप्तिरुक्ताभारते चतुर्द्वागृह्यवैचीर्यांचातुर्मास्यव्रतंनरैः॥ का ५५
त्रिकेशुक्लपक्षेत्तुघादश्यांतत्समापयेदिति॥ मंत्रस्तु॥ इदंव्रतंमयादेवकृतंप्रीत्येतवप्रजो॥ नूतंसंपूर्णांयातुत्वत्प्रसा

दाज्जनादनेति॥॥ अथसर्वघादशीकृत्यंतन्नियमाश्चकात्यायनः॥॥ प्रातःस्नात्वाहृत्सिंसेपूज्यउपवासंसमर्पयेत्॥ अ
ज्ञानतिमिरांधस्यव्रतेनानेनकेशव प्रसादसुमुखोनाथज्ञानदृष्टिप्रदोचवेतिपारणेतुततः कुर्यायथासंभवमार्गति
इति॥ वृहन्नारदीये आश्विनेनूजयेद्वक्त्रपाप्रदद्यादक्षिणांतथानतः स्वबंधुभिः सार्धंनारायणपरायणः कृतपंचम
हायज्ञस्वयंचुंजीतवाग्यतइति नूजनेतुविशेषस्कांदे कृत्वाचैवोपवासेतुयोश्चातिघादशीदिने नैवेद्यंतुलसीमिश्रंह
त्याकोटिविनाशनमिति तत्रवर्ज्यानिब्रह्मांडे कांस्पमांसंसुरांदौडंलोभंविषाचापरां व्यायामंचप्रवासंचदिवास्वप्नमथां
जनं निलपिष्टमस्त्रंचघादशैतानिवैस्तवः घादश्यांवर्जयेन्नित्यंसर्वपापैः प्रमुच्यते तथा कांस्पमासेनसुरांद्यूतं व्यायामं
क्रोचमैथुनेहिसासत्यंतलौत्पंचतैलंनिर्मल्यलंघनंघादश्यांघादशैतानिवैस्तवः परिवर्जयेत् वृहस्पतिरपि दिवानि
त्रांपरान्तंचपुनर्नूजनमैथुनं द्यौडंकांस्पामिपेतैलंघादश्यामष्टवर्जयेत् कात्यायनः घादश्यांपारणांकुर्याधर्जयित्वा
स्वयोदकीमित्यादि॥ सर्वंचैतत्काम्यव्रतपरं॥ पुनर्नूजनमध्यानंनारमायासमैथुने॥ उपवासफलंहृत्पुदिवानिवाचपं

समय- चमी॥ तथा॥ कांसं मांसं मस्तरं च चराकं कोरदूषका॥ शाकं मधुपराणं च हतपुराविमेफलं मित्यादौ फलग्रहणात्॥ स्का-
 ५६ दे॥ कलाद्यंत्रयं वापि द्वादशीयत्रदृश्यते स्नानार्चनादिककर्मतदारात्रौ विधियते अरुणोदयपरश्चात्र रात्रिंशद्युः॥ त-
 था च नारदीये अत्यायामथविप्रेषद्वादश्यामरुणोदये स्नानार्चनक्रियाकार्याजपहोमादिसंयुता इति होमादिशब्देन
 चात्र स्मार्त्तमेव कर्म गृह्यते न तु श्रौतं स्मृत्या श्रौतकालवाधयोगात् पाप्मेप्रियदाक्षवति अत्यानुद्वादशी पारणादिने
 उपकाले ह्यं कुर्यात्प्रातर्माह्निकं तदेपि महाहानिकरी ह्येषा द्वादशी लंघितानरैः करोति धर्महरणमस्वातेव सरस्वती
 ति नृयस्यामपि द्वादश्यां माध्याह्निकाय कर्त्येन्न वत्येव सर्वेषामुपवासानां प्रातरेव हि पारणामित्युक्तेः भोजनमा-
 ध्याह्निकयोश्च वाचनिककर्मसंज्ञावात् एवमुक्तयमनियमलोपेयमः मानसे नियमे लुप्ते स्मरे द्विस्तु मनामयमिति
 ॥ याज्ञवल्क्यः ॥ यदि वा ग्यमलोपः स्मात्स्नानदावादिकर्मसु व्याहरे द्वैस्त्वमंत्रस्मरे द्वाविस्तुमव्ययमिति विस्तुधर्मे
 तरे॥ असंज्ञा व्याहृतसंज्ञा व्यतुल्यस्य तसिकादल॥ आमलक्या फलं वापि पारणे प्रोष्य शुध्यति॥ इंदविदाहरे त्वम्यक्

राम
५६

कृत्वा तत्र प्रणवं मनः॥ शरीरमंतः करणोपधातं वाचश्च विस्तुर्मगवानशेषं॥ शमं मयत्वस्त्वममेह शर्मपापादनं ते रुदिसन्नि-
 विष्टेः अंतः शुद्धिं वदः शुद्धिः शुद्धो धर्ममयोऽच्युतः सकरोतु ममैतस्मिन् शुचिरे वास्मि सर्वदा बाह्योपघातानत धान्वौहांश्च
 न गवानजशमं नयत्वन्तात्मा विस्तुश्चेतसि संस्थितः एतत्संज्ञा व्यजपत्यं पारवं डिभिरुषोपितैरिति वैस्तवे तस्यावलो-
 कनात्सूर्यं पश्येत्तमतिमान्तरः नमः शुचिपदेत्युक्तेति तस्य पारवं उपादेः ततः स्पर्शेऽपि तत्रैव संस्पृशेत्तु बुधः स्वात्वा
 शुचिरादित्यदर्शनादिति विस्तुरहस्येऽप्योपवासदिवसे स्वादित्वादंत धावनं गायत्र्या शतसंपूर्तं त्र्यंबुप्राश्नपविशुध्यती-
 ति॥ रजसत्वांच चंडाले महापातकिं न तथास्तिकां पतितं चैव उच्छिष्टं रजकादिकमित्यपक्रम्य वृहन्नारदीये ब्रतादिमध्ये
 एतयाद्यद्येषां धनिमुत्रमः अष्टोत्तरसहस्रं तु जपे द्वैवेदमातरं॥ वेदमाता गायत्री॥ कात्यायनः॥ मिथ्यावादे दिवा स्वापं बहु-
 शोऽनुनिषेवणे अष्टाक्षरं ब्रती जप्त्वा शतमष्टोत्तरं शुचिरिति अष्टाक्षरमीनमोनारायणयेति शंखः कृत्वा स्त्रियं प्राणादिं
 सांयथाशास्त्रोदितां प्रायश्चित्तं ब्रती कुर्याज्जपेन्नान्नां शतत्रयमिति पैठीनसिः॥ तां ब्रूलचर्वणे स्त्रीणां भोगे मांसनिषेवणे॥

49

राम
५७

यजः प्रीयतांममेति॥दिक्॥ ॥ इति त्रयोदशी ॥ ॥ अथ चतुर्दशी ॥ ॥ सातु कृष्णा पूर्वो शुक्लो त्रयाद्या ॥ चतुर्दश्या च पूर्णिमेति पु
ग्मवाक्यात् तृतीयेकादशीषष्ठीशुक्लपक्षेचतुर्दशी सर्वविज्ञानकर्तव्याकर्तव्यापरसंयुतेति नारदीयात् ऋक्षपक्षे
एमीचैव ऋक्षपक्षेचतुर्दशी सर्वविज्ञानकर्तव्यापरविज्ञानकर्तव्येति शनित्रायसंबोक्तेश्च तत्र सर्वसिचतुर्दशीषुवा
रेश्वरपूजोक्तास्कांदे विधायैवंजागरांनरोवीराज्ञानर्चयेत् नृनायानैवगृह्णातिशरीरं पांचमौतिकं ॥ ॥ चैत्रकृष्णचतु
र्दश्यां केदारकुंडोदकपातमुक्तं तत्रैव चैत्रकृष्णचतुर्दश्यां उपवासं विधाय च केदारोदकपातेन यत्र तत्र फलं लभेदिति ॥
चैत्रशुक्लचतुर्दशी रात्रि व्यापिनी ग्राह्येति केचित् ॥ मधोश्चावणमासस्य यानुशुक्ला चतुर्दशी ॥ सारात्रि व्यापिनी ग्राह्या परा
पूर्वाह्ण गामिनी तिबोधाय नवचनात् निशि न्मंति नृतानि शक्रयः शूल न्मद्यतः अतस्त्रचतुर्दश्यां सत्यां तत्पूजनं
नवेदिति ब्रह्मवैवर्तस्य ॥ तानचरणास्तु तृतीयेकादशीषष्ठीशुक्लपक्षेचतुर्दशी ॥ सर्वविज्ञानकर्तव्याकर्तव्यापरसंयु
तेति नारदेन ॥ शुक्लचतुर्दशी परविद्योक्ता ॥ ऋक्षपक्षे एमीचैव ऋक्षपक्षेचतुर्दशी सर्वविज्ञानकर्तव्यापरविज्ञानकर्तव्यस्य

समयः

५८

चिदिति॥ आपस्तम्बेन चतुर्दशी पूर्वोक्ता अपराह्ण व्यापित्वे नृते अपि पूर्वविद्वे एव॥ चतुर्दशी तु कर्त्रव्यात्रयोदश्यां युता वि
जे॥ मम जन्मैर्महाबाहो जवेद्या चापराह्णिकीति दर्शविद्वानकर्त्रव्याकाविद्याकदाचनेति॥ 'स्कांदोपि' मध्येऽप्रावणमा
सस्येति बोधायनीये तु परापूर्वाह्णगामिनीत्येव विधीयते नरात्रिव्याप्ता ग्राह्येत्यपि उक्तयविधौ वाक्येदप्रसंगात्॥
किंतु स्कांदवाक्यप्राप्तं पूर्वविद्वत्त्वमनूद्यते तद्विरात्रिव्यापित्व एव नवतिरात्रिव्यापिनीति विधिः पूर्वाह्णगामिनीत्यनुवा
दइति चेन्न मध्यप्रावणशुक्लचतुर्दशी जिनानां पूर्वाह्णव्यापिनीनां ग्रहाणां प्राप्ते अतो लक्षणाया रात्रिव्यापिनी
त्यनेन पूर्वविद्वत्त्वमनूद्यते इत्याहुः रात्रिव्यापिनीत्येतत्पूर्वविद्यापरं तच्च सायाह्नव्यापित्वे नवति पूर्वविद्याचरात्रि
व्यापित्वेव नवति एवं च पूर्वविद्यात्वे वा प्राप्ते मध्येऽप्रावणमासस्येति वचो नियमविधिर्भवति पूर्वविद्वत्त्वात्वावेकैवलं
रात्रिमात्रत्वेऽपि त्वत्पूर्वविधित्वं स्यात्तच्च नियमविधेर्गुर्विति शास्त्रसिद्धं सारात्रिव्यापिनीत्येतत्पूर्वविद्यापरमिति तु मम प्र
तिज्ञाति॥ अस्यामेव यशुपतिश्चरपूजोक्ता तत्रैव चैत्रशुक्लचतुर्दश्यामुपोषणपरायणाः पूजयित्वा यशुपतिरात्रौ जागर

राम

५८

रंतयेति॥ वैशाखशुक्लचतुर्दशी नृसिंहजयंती॥ तदुक्तं गोविंदार्णवे ब्राह्मे शुक्लपक्षे चतुर्दश्यामासिमाधवसंज्ञके॥ प्राहु
र्नृतो नृपंचास्य तस्मात्त्रांसमुपोषयेत् माधवो वैशाख नृपंचास्यो नृसिंहः इयंच प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या वैशाखस्य च
तुर्दश्या सोमवारे निर्लक्ष्येके अवतारो नृसिंहस्य प्रदोषसमये द्विजा इति स्कांदात् अनिलहस्वाती दिनघये प्रदोष
व्याप्ता व व्याप्तावेकदेशसमव्याप्तौ च परा अनंगेन समायुक्तानशोपोष्या चतुर्दशी धनापत्यैर्विद्युज्येत तस्मात्त्रां प
रिवर्जयेदिति तत्रैव निषेधात् वैशाम्येणैकदेशायोगे आधिक्यमती अत्रैवोकारेऽश्वरयात्राद्युक्तं काशीखंडे॥
राधशुक्लचतुर्दश्या मघापि क्षेत्रवासिना तत्र यात्रां प्रकुर्वन्ति महोत्सवप्रसरः तत्र जागरणं कृत्वा चतुर्दश्यामुपो
षितः प्राप्नुवंति परं स्थानं यत्र कुत्रापि ते मृता ब्रह्मांडोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सर्वतः तानि वैशाखरुतायामागत्योक्त
तिदर्शनइति॥॥ जाडशुक्लचतुर्दश्या मन्तव्रतं तत्रोदयव्यापिनी ग्राह्या॥॥ तथा जाडपदस्यां ते चतुर्दश्यां द्विजोत्त
मः॥ पौर्णमास्यां समायोगे ब्रतं चानंतकंचरेदिति निर्णयाम्बते न विष्योक्तेः॥ मुहूर्तमपि चेन्नात्रैव पौर्णमास्यां चतुर्दशी॥

समय

५९७

संस्काराणां विदुस्तस्मात्संज्ञयेद्विष्णुमव्ययमिति तत्रैव स्कांदाश्च "मुक्तत्रैमयाति त्रिमुक्तत्रैमयासापरां माधवोप्येवंदिन
द्वये उदयव्यापित्वे संपूर्णत्वात् पूर्वैव ॥ ॥ कार्तिके च त्रुर्दशी नरकचतुर्दशी ॥ ॥ अत्र चंजोदये अच्यंग ॥ तदुक्तं हे
माधौ न विष्ये अश्वयुक् च त्रुर्दशी पक्षस्य चतुर्दश्यां विधुदये निलतैलेन कर्तव्यं स्नानं नरकजीरुणेति अश्वयुक् च
मावास्यांतमासां निप्रायेण अतएव हेमाधौ न विष्ये कार्तिके च त्रुर्दश्यां देतुचतुर्दश्यामिनोदये अवश्यमेवं कर्तव्यं
स्नानं नरकजीरुणेति इतः सूर्यः इतश्चंद्र इति व्याचक्षाणस्तु च्छांत एव अतएव चतुर्दश्यां इति प्राची पुस्तकं यु
पाठः अत्र च यथाचारं त्यवस्थेति केचित् परे दिने न पदयोश्च प्रलक्षणे त्याहुः पूर्वविदुश्चतुर्दश्यां कार्तिके स्यसिने
नरे पक्षे प्रत्यक्षसमयस्नानं कुर्यात्प्रयत्नतः इति स्कांदादादाचारश्च वस्तुतस्तु चंजोदये मुख्यकालः सूर्योदयो गो
रा उन्नतचित्वात् अतएव मंडनः स्वकालादुत्तरो गौरा कालः कर्तव्यकर्मणः इति एवं दाक्षिणात्यशिखाचारो
प्यनुगुणो भवति ॥ एव चाच्यंगे मुख्यचंजोदये व्यापिनी दिनद्वये तद्घातौ पूर्वा, पूर्वेति स्कांदात् दिनद्वये व्यापनात्वे

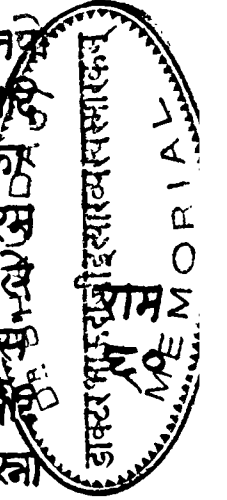
राम

५९७

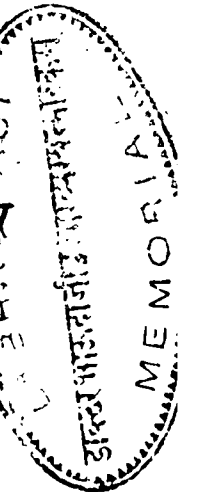
हं त्रय गौरा काले सत्वात् ॥ तिथ्यादौ तु भवेद्यावान्का सोदृष्टिः परेद्वि "तावान्ग्राह्य" सप्तर्षेद्युरदृष्टोऽस्त्वकर्मणः ॥ वा
क्येन त्रयोदश्यंते चतुर्दशी प्रासप्रक्षेपेण चंजोदये पारि जाविकचतुर्दशी सजावात् अतएव चंद्रकाशो त्रयोदशी यदा प्रा
तः क्षयं याति चतुर्दशी रात्रि शेषे त्वमावास्या तदा च्यंगे त्रयोदशीति ब्राह्मणिलेखक्ष्मीर्जले गंगादीपावल्याश्चतुर्दशी प्रा
तः स्नानं तु यः कुर्यात्प्रयत्नतः पश्चिमे अयामागे मयौ तु बी सपुत्राटमथापरं आमयेत्स्नानमध्ये तु नरक
स्य हयाय वै सी तोलोष्ट समायुक्तसकं टकदलान्वितः हरं पापमयामार्गं चाम्यमारा पुना पुनरिति ॥ ॥ नर्पणमुक्तमद
नरत्ने न विष्ये ॥ ॥ ततश्च नर्पणं कार्यं धर्मराज्यस्य नाम्निः यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चानकाय च वैवस्वताय कालाय
सर्वज्ञाय च औपुं वराय दध्नाय नीलाय परमेष्ठिने वृकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय तेन मम इति यज्ञोपवीतिना का
र्यप्राचीना वीतिनाथवा देवत्वं च पितृत्वं च यमस्या स्पष्टिरूपस्येति जीवत्पितापि कुर्वन्त नर्पणं यमजीम्योरिति पाप्मो
कैः जीवत्पितुरयथाधिकारः ॥ ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यान्मनोरमान् ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥

समय-
६०

प्राकारोद्यानवापीपुप्रतोलीषट्जेषुच' मंदुरासुविविक्तासुहस्तीशाकासुचैवहाति'लिंगे' ततःप्रेतचतुर्दश्यांनोजयेत्वांतये
धनात् शैवविप्रांस्त्वथपरान्नशिवलोकेमहीयते दानंदत्वातुतेऽमश्चयमलोकंनगच्छति माषपत्रस्यशाकेतुचुत्कानत्रदि
नेनरः प्रेतचतुर्दशीकालेसर्वपापैः प्रमुच्यतइति॥॥कार्तिकेशुक्लपक्षेचतुर्दशी॥॥वर्षेवैदेमलंबाद्येमासिश्चामतिकार
त्तिकोशुक्लपक्षेचतुर्दश्यांअरुणाचुदयंमति महादेवतिथौब्राह्मेमुहूर्त्तैर्मणिकणिके स्नात्वाविश्वेश्वरोदेव्याविश्वेश्वरम्
पूजयत् संक्षेपंज्योतिषस्तस्यप्रतिष्ठाख्यंतदाकरोत् स्वयमेवस्वमात्मानंचरन्याशुपतव्रतमिति तथाततःप्रभावेविमले
हत्वापूजांमहाशुतां वंडयारोर्महानाम्निवनेस्मिन्नुतपारणे श्रीमद्भवानीसदनंप्रविश्येदमनुत्तममितिसनत्कुमारसं
हितोक्तेः तत्रपरकृतिस्वरूपेणानेनार्थवादेनस्नात्वाविश्वेश्वरः पूज्यइतिविधिकल्पते ततःप्राज्ञातिकपारणाविधेश्चपूर्व
नउपवासः सचचतुर्दशीपुकारुणोदयवत्यहोरात्रेकार्यः काशीखंडे कार्तिकस्यचतुर्दश्यांविश्वेश्यांवलोकयेत्/स्ना
त्वाचोत्ररवाहिन्यांततस्यपुनरागतिरिति॥॥मार्गशुक्लचतुर्दश्यांपिशोचमोचतयाक्रोक्रान्तैत्रैव॥॥मार्गशुक्लचतुर्द

श्यांकपदीश्वरसंनिधौ॥स्नात्वातत्रापिमरणान्तपैशाचमवाप्नुयुः॥इमांसांवत्सरीयात्रांयेकरिष्यन्तिमानवाः॥मीर्यप्रतिग्रहासा
पान्तिस्तरिष्यन्तितेनराइति॥॥अथशिवराशि॥॥स्कांदेमाघस्यशुक्लपक्षेयातिथिश्चैवचतुर्दशी शिवरात्रिस्तुसारव्यातासर्वपा
पनिवृद्धीति तच्चशिवरात्रिव्रतंनित्यंकाम्यंच परात्परतरंनास्तिशिवरात्रिः परात्परं नपूजयतिनक्त्येदंरुद्रंविभुवनेश्वरी
जंतुर्जन्मसहस्रेषुचमतेनात्रसशायइति तत्रैवाकरणेनिवृत्त्येतेनित्यंशिवंचपूजयित्वायोजागर्त्विचचतुर्दशी मातृगप्यौध
रसंनपिवेत्सकदाचना ममचक्रस्तुयोदेविशिवरात्रिमुषोषकः गणत्वमह्यंदिव्यंअह्यंशिवरासनं सर्वविभुत्कामहाजोग
नम्रतोत्तयोनजायतइति तत्रैवफल्गुनेःकाम्यंशिवरात्रिव्रतंनामसर्वपापप्रणाशनं आचंडालमनुष्याणांचुक्तिमुक्तिप्रदाय
कमितिज्ञानसंहितोक्तेः तथा उपवासप्रभावेनबलादपिचजागरात् शिवरात्रेस्तथातस्यलिंगस्यापिप्रपूज्यया अह्ययाह्य
ज्जतेलोकांश्चिवसायुज्यमाप्नुयादितिनागरखंडोक्तेः रुपवासजागरापूजाः प्रधानानियन्तुसद्यादिसंखंडे स्वयंचलिंगममर्च्य
सोपवासः सजागरः॥अजापिनिष्पयोनिखादोगगतागनइति।उपवासजागरणयोः कर्त्तव्यगुणत्वश्रीवरोनदर्थवादगतत्वे

समय

६१

ननतयोः प्राधन्यं विहितं। तत्र चतुर्दशी निशीथव्यापिनी ग्राह्या। माघकृत्स्नचतुर्दश्यामादिदेवो महानिशी। शिवलिंगमन्त्र
तत्र कोटिस्सूर्यसमप्रज्ञं तत्कालव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रिब्रतेति थिति रितो ज्ञानसंहितोक्तेः नारदीयसंहितावामपि अ
र्द्धरात्रेयुतायत्र माघकृत्स्नचतुर्दशी शिवरात्रिब्रतेतत्र वाजिमेधफलं लभेत् स्कांदेपि महातामपि पापानां दष्टावेति श्रु-
तिः पुरा नदता कुर्वतां पुंसां कुक्षु युक्तां तिथिं शिवामिति दर्शयोगस्य निदितत्वाच्च स्मृत्यंतरेपि जवेद्यत्र त्रयोदश्यां ज्ञतव्या
तामहानिशा शिवरात्रिब्रतं तत्र कुर्याज्जागरणं तथेति ईशानसंहितायां मपि व्याप्यार्द्धरात्रं त्रयोदश्यां ज्ञतव्या चतुर्दशी त
स्यामेव ब्रतं कार्यं मन्त्रसादार्थिनिर्त्तरैः पूर्वद्युर्वापरद्युर्वामहानिशी चतुर्दशी व्याप्ता सा दृश्यते यस्यांतस्यां कुर्याद्ब्रतं नरः। लि
गाविर्जावकाले तु व्याप्ता ग्राह्या चतुर्दशी तदूर्ध्वधो न्विता ज्ञताः साकार्या ब्रतिभिः सदा मम प्रियं करीदेषामाद्य कृत्स्नचतु-
र्दशी महानिशा न्विता या तु तत्र कुर्यादिदं ब्रतमिति दिनद्वयं निशीथव्याप्तौ वा परैव आदित्यास्तमवैकाले अस्ति चे-
द्या चतुर्दशी। तत्रात्रिः शिवरात्रि स्यात्तामवेदुत्र मोत्रमेतिका मिकात्। प्रदोषव्यापिनी ग्राह्या शिवरात्रि चतुर्दशी। रात्रौ जाग

राम
६१

रं यत्र स्मृतां तं समुपोषयेदिति स्मृत्यंतरात्। दिवारात्रिब्रतं यद्येकमेकनिधौ गतं। तस्यामुजयवोगिन्यामाचरेत्तद्ब्रतीति स्मृतेः।
प्रदोषव्याप्ताधिक्याच्च पूर्वदिन एव प्रदोषनिशीथो ज्ञयव्याप्तौ पूर्वविवत्रयोदशी वदादेवि दिनचुक्तिप्रमाणतः जागरे शिवरात्रि स्या
न्निशी पूर्णचतुर्दशीति स्कांदात्परेद्युरेव तादृशी तैव निशाद्ये चतुर्दश्या पूर्व्या ज्ञापराशुचेति कामिकात् यदा पूर्वद्युर्निशी
थेऽपरेद्युश्च प्रदोषेन दा पूर्वद्युरेव अर्द्धरात्रात्पुरस्ताद्धेज्जपायोगो यदा जवेत् पूर्वविद्वैवकर्त्रव्या शिवरात्रिः शिवप्रियेति पाप्मोक्तेः।
यत्र एतस्मादेव च नादिनद्वये निशीथव्याप्तौ पूर्वतिदेमाद्रिमदनै एतस्य वचस उतरदिने निशीथव्याप्तौ जवेद्युपपत्तेः उतरदिन
गतप्रदोषनिशीथो ज्ञयव्याप्ता दिवारात्रिब्रतमिति पूर्वोक्तवचसः संकल्पकालस्य च बाधयोगात् माधवाचार्यास्तातश्चरणाश्चैवं।
अयमेव निर्णयः प्रतिमाससिद्धरात्रावपि आदौ मार्गशिरे मासे दीपोत्सवदिने तथा गल्लीयान्माघमासे वा द्वादशैव मुपोषयेदिति
हेमाद्रौ स्कांदे चतुर्दश्यंतरेप्यारम्भादज्ञानामपि द्वादशाष्टगचरणविधानात्मनि मासकार्यं ब्रतं चतुर्दश्यां द्वादशकार्यं तथा च हे
माद्रौ कालोत्तरां चतुर्दश्यां द्वादशकार्यं शिवरात्रिब्रतं शुभमिति इयं चरविज्ञो मयोः शिवयोगे चातिप्रशस्तेति माधवीये स्कांदे माघकृत्स्न

समय

६२

चतुर्दश्यां विवारोयदा नवेत् ॥ नैमो वाथ नवेदे विकर्तव्यं ब्रतमुत्तमं ॥ शिवयोगस्य योगे वैत नवेदुत्तमोत्तममिति ॥ न विध्ये ॥ माघमा
से चतुर्दश्यां कृष्णपक्षे समाहिताः कृत्तिवासे श्वरं लिंगं अर्चयंति शिवश्रुं न ते यांति परमं स्थानं सदा शिवमनामयमिति पारणां तु
तिथि मध्य एव कार्यं तथा च माघ वीये स्कांदे ॥ उपोषणं चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां तु पारणं कृतैः सुकृततलक्षैश्च लक्ष्यते वायवानवा ॥
ब्रह्मांडोपरि मध्ये तु याति नार्थानि संति वै संस्नातानि न वंती ह चूतायां पारणे कृते तिथीनामेव सर्वासीत पवासवनादिषु ति
थ्यंते पारणां कुर्याद्विना शिवचतुर्दशीमिति यनु जन्माष्टमी रोहिणी च शिवरात्रिस्तथैव च पूर्व विद्वैव कर्तव्या तिथिनां ते च पारण
मिति स्कांदे च कृष्णाष्टमी स्कंद षष्ठी शिवरात्री चतुर्दशी एता पूर्वायुताः कार्याः सिध्यंते पारणं न वेदिति तज्जोरा कालपरं स्वका
लादुत्तरो गौराः कालः सर्वस्य कर्मण इति मंडनोक्तेः ॥ ॥ इति चतुर्दशी ॥ ॥ अथ पूर्णिमा ॥ ॥ पूर्णिमा तु सावित्री व्यतिरिक्ता सर्वापरे
व ॥ नूतविद्वानकर्तव्यादर्शः पूर्णा कदाचन वर्जयित्वा मुनिश्रेष्ठ सावित्री ब्रतमुत्तममिति ब्रह्मवैवर्ते सर्वस्वपि पूर्णिमासु
अमावास्यां ब्रह्मर्षित्यं ॥ तथा च पितामहाः ॥ अमावास्या व्यतीपातयौर्णमास्य एकासु च ॥ विद्वान् आश्विनमकुर्वीत नरकं प्रतिप

राम

६२

द्यत इति चैत्रयौर्णिमाया विशेषो वायवीये ॥ ॥ संवत्सरं कृताचार्या साकल्यायाः खिलासुरात् ॥ धमनेनार्चयेच्चैव विशेषेण सम्राशिवमिति ॥
मेषस्तैरवौ या मावास्या तदेते चांद्रिया पूर्णिमासी सा चैत्री एतत्क्रमेणान्या अपि तदुक्तं हरदत्तेन मेषादिस्थे सवितरिवोयोदर्शप्रव
र्तते ॥ चांद्रमासास्तत्र दंताश्चैत्राधाद्वादशास्मृता तेषु यायौर्णिमासी सायासा चैत्रादिकास्मृता कदाचित्केन योगेन नक्षत्रस्येति नि
र्णय इति ॥ ॥ अथ वैशाखयौर्णिमास्यां विशेषः ॥ ॥ तत्र जाबालिः ॥ अतः नानमुदकुं न च वैशाखायां च विशेषतः निर्दिश्य धर्मराजाय
गोदानफलमाप्नुयात् ॥ ॥ अतः पक्षं ज्येष्ठपूर्णिमास्यां वरसावित्री ब्रतं न विध्ये ॥ ॥ ज्येष्ठे मासि सिते पक्षे पूर्णिमास्यां तथा ब्रतं ची
र्णपुरामहा नक्षत्राकथंते तमयान्पेति शंपर्षर्व विद्यायाद्या युगमवचनात् ब्रह्मवैवर्तेषु प्रतिपत्यं चमी नूतसावित्री ब्रतं पूर्णिमा ॥
नवमी दशमी चैवनोपोष्या परसंयुता ॥ ॥ आषाढयौर्णिमासी तु कोकिला ब्रतप्रक्रमे संध्याकालव्यापिनी ग्राह्या ॥ आषाढयौ
र्णिमास्यां तु संध्याकाले ह्युपस्थिते संकल्पयेन्मासमेकं श्रावणं प्रत्यहं त्विदमिति न विध्योक्तेः तत्रैवाव्यास पूजायां औदयिकी मु
निमुहूर्तग्राह्या ॥ तथा च विश्वेश्वरपद्धतौ ॥ त्रिमुहूर्तत्राधिकं ग्राह्यं सर्वद्वौ रपणमयोरिति तत्रैवाषाढेश्वरयात्रा पूजा चोक्ता काशी

समय-

६३

खंडे॥ उदीच्यां चार धतेषां माषादीनां समर्पयेत्॥ आषाढां पंचदश्यां वैतथापैः परितर्प्यते॥ कृत्वा सांवत्सरीयात्रामनेमाजायते न
रश्नि॥ अनेनातिपापः श्रावणीपौर्णमासीपवित्रार्पणादौ पूर्वविद्यायाद्या तदाहवृद्धमः श्रावणीदुर्गनवमीपूर्वाच्चैव कृता
शानी सर्वविद्याप्रकर्तव्याशिवरात्रिर्वलेदिनमिति वेधस्तुत्रिमुहूर्त्तमिकोज्ञेयः तदुक्तं स्कांदे यांतिथिसमनुप्राप्ययात्यस्तं
पद्मिनीपतिः सातिथिस्तद्दिने प्रोक्ता त्रिमुहूर्त्तैव पात्रवेदिति॥ ॥ अथोपाकर्मः॥ ॥ याज्ञवल्क्यः॥ अध्यायानामुपाकर्मश्रावणं
श्रवणेन वा हस्ते मौषधिचावेनापंचम्यो श्रावणस्य त्विति हस्तेन युक्तायां पंचम्यामिति स्मृतिचंद्रिकायां दिनांतरेपि हस्तेन
युक्ता इति हेमाद्रिः श्रावणश्रावणोपनिषदमेव युक्तं एवमेव स्मृत्यर्थसारेपि उषधीनामप्रादुर्भावंतु बह्वृचगृहकारिका
यां॥ अध्यायानामुपाकर्मश्रावणं श्रवणेन तु अदृष्टौषधयस्तस्मिन्मासे तु न जवंति चेत् तदा चापदेमासे श्रवणेन करो
तितत् अत्र श्रावणं धनिष्ठा युक्तग्राहं श्रवणेन तु यत्कर्म उत्तराषाढसंयुतं संवत्सरकृतो ध्यास्तद्वरणादेव नश्यति॥ धनि
ष्ठा संयुते कुर्यात् श्रावणं कर्म यज्ञवेदिति॥ व्यासोक्तैः गर्गः॥ पर्वण्यौ दधिके कुक्षी श्रावणं तैत्तरीयकां॥ बह्वृचाः श्रवणं कुर्यु

राम
६३

ग्रहसंक्रांतिवर्जित इति॥ अत्र तैत्तिरीया औदधिके पर्वणे कुर्युर्ग्रहयुजाः सर्वविधे एव॥ श्रावणीदुर्गनवमीपूर्वाच्चैव कृता श्रा
नी॥ सर्वविधैव कर्तव्याशिवरात्रिर्वलेदिनमिति वचनादिति हेमाद्रौ तैत्तरीयपदं याजुषमासोपलक्षणांतेन सर्वेष्वौदधिके॥
श्रावणीदुर्गनवमीत्यादिव चस्तुपवित्रारोपणादिकृत्यांतरविषयमुपाकर्मगच्छतां शुद्धयिकविषये चेति निर्णयामते तत्रोप
लक्षणात्वे मानंचित्यं पर्वश्रावणगतयोरेव ग्रहणं संक्रांत्योः पुर्युदासप्रयोजकता तत्सामानाधिकरण्ये श्रुतत्वात् नतिथ्यं
तरनक्षत्रांतरगतयोरपि तेन चतुर्दशीप्रतिपदुत्तराषाढाधनिष्ठादौ ग्रहणं संक्रांतौ वा पर्वणि श्रवणेनोपाकर्मकार्यमेव॥
स्मृतिमहार्णवे संक्रांतिर्यद्ग्रहणं पापि पौर्णमास्यायदा जवेत् उपाकृतिस्तु पंचम्यां कार्या वाजसनेयि त्रिरिति वाजसनेयियदंब
हृचानामयुपलक्षणं पंचम्यां हस्तेन वेतितत्त्वात् ग्रहणसंक्रांतिनिषेधे त्राधरात्रोदवागित्याह प्रयोगपारिजाते वृद्धम
नु यद्यर्द्धरात्रादवा कुग्रहसंक्रम एव वा नोपाकर्म तदा कुर्याच्छ्रावणे श्रवणेपि वेति काम्पायनोपि अर्द्धरात्रादवस्ताचे
त्संक्रांतिग्रहणं तदा उपाकर्म ननु कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृदिति॥ परस्ताचेत्यरेह नीत्यपि क्वचित्पाठः॥ तवापरेह न्यपि

समयः निषेधः॥ ॥सामगानां कालविषयेमाह॥ ॥गर्गः॥सिंदेरवौतुपुष्पदेर्ष्वर्वाह्नेविचरेद्वदि। छंदोगामिदिताकुर्युत्सर्गस्वस्व॥
 ६४ छंदसां शुक्लापक्षे तु दस्तेन उपाकर्मपरास्तिकमिति सिंदेरवामित्यपकर्मणापि संबध्यते वेदोपाकरणोप्राप्ति कुलीरे सं
 स्थिते रवौ उपाकर्मन कर्तव्यं कर्तव्यं सिंदयुक्तक इति तच्छंदोगपरं यादपि वृहस्पतिः नर्मदोत्तरजागे तु कर्तव्यं सिंदयुक्त
 के। कर्करे संस्थिते ज्ञानावुपाकर्मनुदक्षिण इति तदपि तान् प्रत्येव देशविशेषेण सिंदक कर्कव्यवस्थापरं एवं हिलाघवं न
 भवति यत्सिंदे कार्यमित्यनूद्यत नर्मदोत्तरजाग इति एवं च तान् प्रत्येव दक्षिण जागे कदा कार्यमित्याकांक्षिते कर्कर इ
 त्याकांक्षितविधिर्भवति बहुचादीन् प्रतिनुश्च प्राप्तसिंहादिविधिर्गेरवमनाकांक्षितावधिश्च स्यात् एककोटिसिंदमा
 त्रप्राप्तावधिकोद्यंतरकर्करा प्राप्नोच व्यवस्थाविधिः संगच्छत एव यावत्तो द्वितीयस्थाने तन् नूतनयात्रासौ नरांशं
 सस्य चाप्राप्तौ वाशिष्ठादीनां नारांशो द्वितीयः प्रयाजस्तन्तपादज्येषामिति वदिति तात चरणाः कात्यायनः उक्त्वा
 र्षः कालवृद्धौ स्यादुपाकर्मदिकर्मणि। पराशरः। उपाकर्मतयोत्सर्गप्रवासादोत्सवावृत्ताः। मासं वृद्धौ परे कार्यवर्जयेत्वा

राम
 ६४

नुपैत्कमिति। परे उत्तरे मासि। प्रवासादोत्सवाजानाद्यादिः सग्रहे। गुरुजार्गवयोमैष्ठौ वात्येवा बार्धके पिवा। तथा धिमा
 ससंसर्पमलमासादिषु द्विजाप्रथमोपावृत्तिर्न स्यात्कृते कर्मविनाशकृदिति यत्रुक्त्वा यः गुरुश्रुतिरोधानोवर्ज
 येच्छ्रुतिचोदितं इत्याह जगवानत्रिश्चावणं तु विशेषत इति तदपि प्रथमोपाकर्म अत्राधिमाससंसर्पस्यैव मलमा
 सौ ग्रौहौ न तु मलमासो न ह्ययः तत्रोपाकर्मणः प्राप्त्यनावात् आदिशब्देनातिचाराप अधिमासादौ
 प्रथमोपाकर्मनिषेधः प्रत्यवायातिशयघोनकोनपुनर्द्वितीयाप्रयोगप्राप्त्यर्थः नित्यस्यापि सगति कस्यापि लेकं नुम
 शक्यत्वात् कात्यायनादिभिः सर्वप्रयोगसाधारणेन निषेधाश्च यद्वासामगानां मधिमासे कर्तव्यतया प्रथमोपाकर्म
 निषेधः सामगविषय एव यत्रुक्त्यष्टंगः दशहरासु नोत्कर्षचतुर्ध्वपियुगादिषु उपाकर्ममहाषष्ठो ह्येतदिष्टं वृषा
 दिन इति तच्छंदोगान् प्रति तेषां सिंदक कर्कपजीवने न विहितस्योपाकर्मणोपिममासि संभवात् कात्यायनः प्रत्य
 द्यदुपाकर्मसोत्सर्गविधिवद्विजैः। क्रियंते छंदसांतेन पुनराप्यायने न वेत्त। अयानमाने छंदोन्नियत्कर्मक्रियते द्विजैः॥

समय-
६५

कीडमानैरपिसदानतेयांसिदिकारणं'कौर्मे'श्रावणस्यनुमासस्यपौर्णमास्यांदिजोत्रमा'आषाढांप्रौष्ठपर्ववावेदोप
करांस्रतं अत्राषाढीबौधायनपरैव श्रावणपौर्णमास्यांआषाढांवौषट्त्वेनितंत्सत्रादितिदीपिकायां युक्तंचे
दंसामान्यविधिरस्पृष्टःसंक्रियेतविशेषतश्चिन्यायात् यत्रुनिर्णयामतेमाधवीयेच उपाकरणमन्त्रद्यमासमात्रंवि
धीयते उपाकर्मनुसर्वशाखाप्रत्ययमेकंकर्मेतिन्यायेनैकमेव तेनबहुचसामगयोरथांषाढगतश्रावणदस्तयोरु
पाकर्मपौर्णमासीपदंत्ववपुनुवादश्चितनन उपसंहारेसत्याषाढाअन्यात्प्रत्यप्रवृत्तेः पौर्णमासीपदाःबयुत्याबु
वादायोगाच्च गोत्रिलः पर्वण्युदयिकेकुर्युश्रावणानैतिरीयकःबहुचाःश्रावणर्क्षेनुदस्तर्क्षेसामवेदिनश्चि औद
यिकश्चिश्चावणदस्ताच्यामपिसंबध्यते औदयिकंपर्वविशिनष्टिसएव श्रावणपौर्णमासीनुसंगवात्परतोयदि।त
दात्वौदयिकीयाद्यातान्पादौदधिकोन्नवेदितिपौर्णमासीपदंस्तश्रावणयोरपुपलहरां तथाचपृष्ठीचंद्रोदयः उद
येसंगवस्पर्शेष्टुनौपर्वणिचार्कत्वे॥कुर्युन्नस्युपाकर्मरूपजुःसामगाक्रमदितिपरिशिष्टे॥धनिष्टाप्रतिपद्युक्तंत्वाष्ट्र

राम
६५

रुद्रसमन्वितं॥श्रावणंकर्मकुवीतरूप्यजुःसामपाठकः॥त्वाष्ट्रंचित्रा॥प्रचेताः॥चवेदुपाकृतिःपौर्णमासीपूर्वाषाढाएवतुःति॥
एतद्याजुषपरंछंदोगानांविशेषमाहगोत्रिलः॥अध्यायानामुपाकर्मद्वर्षात्कालेपरास्तिकेः॥पूर्वास्तेनुविसर्गःस्यादितिवेद
विदोविदुरिति।उपाकृत्याधीयीनेतितुस्तत्रादिमेउत्सर्जनोपाकर्मणीग्रहणध्ययनांगे ग्रहणाध्ययनंनुब्रह्मचारिणमनुः॥
अधीत्यस्नायादितिस्मृत्याध्ययनप्राक्कालीनत्वावगतेः॥अनेब्रह्मचारिणएवेमशतिकेचित्रतन्नाःस्नानकस्यापिग्रहणाध्ययन
संनवात् वेदेब्रह्मनिवापारंतीत्याहृजयमेववा अविद्युमब्रह्मचर्योलक्षिण्यांस्त्रियमुद्धदेदितियाज्ञंवल्क्यवाक्येन।
समावृतोब्रह्मचारिकल्पेनयथात्यायमितरेर्जायायेतीत्येकश्चाश्वलायनसूत्रेणचस्नानोत्तरमपितद्विधनात्॥अधीयी
नेत्यनुवृत्तिसमावृत्तौकृतविविदःब्रह्मचारीकल्पस्तन्नियमज्ञानं इतरेब्रह्मचारिणःजायोपेतांगहस्तएवंचत्रयोयधिका
रिणश्चि॥माधवोप्येव।यत्रुदेमाद्रिः जायोपेपातिपपाठः समावृत्तेजायोपेयातिविशेषणविशेष्यभावेनचयाचष्टतन्ना॥व्यव
हितान्वपात्समावृत्तपदंवेय्यर्थापाताच्च।हरदत्तस्तु।उपाकृत्याधीयीनेत्यध्ययनपदेनग्रहणधारणाब्रह्मयज्ञपारायणाद्यर्था

समय

६६

स्वीरणमात्रं गृह्यते॥ न गृह्णाध्ययनमात्रं तेन तद्वत्तां ब्रह्मचारिगृहस्थकनप्रस्थानं श्रायाणामप्यध्ययनं गत्वात्॥ ग्रहिणां ब्रह्म
चारिणामिति उपाकर्मधर्मः जायोयेति च पाठः तत्र च समावृत्तौ ब्रह्मचारिकल्पेनेति प्राप्तं ब्रह्मचर्यं स्मृतौ प्रतिप्रसूयते॥
जाया उपेयामप्येति मनुस्मृती टीकायां नारायणीयामप्येवं नारायणवृत्तौ तु अथातो ध्यायोगकमेति सूत्रव्याख्याने
यस्माद्ब्रह्मयज्ञाध्ययनं नित्यं अत उपाकर्मविश्वकर्मित्यादिना ब्रह्मयज्ञांगताप्युक्ता अतः सर्वैरपि कार्यं अत एव जी
र्णप्रयोगरत्ने गोत्रिलः॥ उपाकर्मोत्सर्जनं च वनस्थानामपीष्यते धारणाव्ययं नागत्वात् ग्रहिणां ब्रह्मचारिणामिति उपाक
र्मणा आद्यप्रयोगे च वृद्धिश्चाद्वसंगमिति नारायणवृत्तौ अत्राध्यायैरवारध्वोध्येष्यमाण इत्याश्वालायनादि सूत्राच्चतुरव
त्तपंचावतारव्यभिन्नकल्याणामपि विष्णुमित्रत्यपि वारन्यादिनां मपि सहाधिकारं वसिष्ठशुनकाविवध्यश्चरान्यानां
नाराशंसो द्वितीयः प्रयाजः स्तननपादन्येयमिति नाराशंसा द्वितीयप्रयाजवतो राजस्तननपाद्वितीयप्रयाजवत
श्च काशपापादेः पुरोहितस्यैतेन राजपुरोहितौ सायुज्यकामौ यजेयातामिति विहितकुलाययागश्च॥ तत्रापि समानक

राम

६६

त्ययोरेव राजपुरोहितयोरधिकोणे त्विति चेत्॥ एतदधिकरणस्य तुल्यकल्याधिकाराधिकरणं पवारदतया चाप्यादी प्रति
दिनत्वात् काष्ठीजिनिः उपाकर्मणि चोत्सर्गे यथा कालं समेत्य तुः ऋषीन् दत्तमयां कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्तत इति॥ व्यासः ऋषी
णामर्चनं सर्वकर्तव्यं च नीवीतिनेति काष्ठीजिनि विदारं च एत वंसि कुप्राश्नानतः परं नवयज्ञोपवीतानि दद्यादधार
पेतत इति॥ गालवः कृत्वा यज्ञोपवीतादिनवाग्निवसुधाधिप कृत्वा गौगुरवे दत्वा पितृभ्यो धारयेत्तत इति॥ पितृभ्यः इत्यत्रा
पि दत्त्वे तु नुपज्यते वापवीये उपाकर्मणि विप्रेभ्यो दद्याच्च शौपवीतकं आयुष्मा न जायते तेन कर्मणा मानवो भुवि॥ ब्रह्म
चारिणो विशेषः काशदत्ते मौजीयज्ञोपवीतं च न वंदंते च धारयेत् अजिनं कटिस्तत्र च न वंस्त्रं तथैव च अत्र विशेष
कारिकायां पश्चादग्रे सुदर्शेषु प्रागग्रेषूपवेश्य च॥ आशौच्या पश्चारावा दौ नर्त्तन्ति त्रिभयं च॥ प्रागग्रदर्शनं गन्तुं
युं ब्रह्मांजलीनयः सव्यारुतिजपत्कक्षैः सावीत्री ब्रह्मयज्ञवत् त्रिरच्यसे पुरोकारं व्यारुतिश्चात्र कर्मणि गोत्रिलः॥ नृस
र्जनं च वेदानां उपाकरणकर्म च॥ अकृत्वा वेदजपेन फलं प्राप्नोति ज्ञानवः॥ ॥ इत्युपाकर्मनिर्णयः॥ ॥ अथोत्सर्जनं

समयः

६७

तुः॥पुष्पे तु खंदसां कुर्याद्ब्रह्मसर्जनं द्विजा॥माघशुक्लस्य वा प्राप्तिर्पूर्वास्ते प्रथमेदनाति॥व्यवस्थितश्च यं विकल्पः॥आ
वर्णपौष्टपद्यां वाप्युपाकृत्य यथाविधि युक्तश्चंदास्पधीयतमासान्विप्रोर्धयंचमानिति नैवोक्तत्वात्॥पूर्वास्ते प्रथ
मेदनीत्युक्तयत्र संवध्यंते एवं च यदा श्रावणमुपाकर्म तदा पौषमाघशुक्लप्रतिपदि पूर्वास्ते उत्सर्जनं॥यदा तु प्रौष्ठप
द्यामुपाकर्म तदामाघशुक्लप्रतिपत्पूर्वास्ते इति स्मृतिचंद्रिकाकारादयः विज्ञानेश्वरयोगिनः सुपूर्वास्तु इत्येव पदं पुष्पे
त्विति॥न तु शुक्लपक्षादि पौषमासस्य रोहिण्यमष्टकायामथापि बेति तत्र कालविशेषस्योक्तत्वादित्याहुः॥युक्तं तु स
र्वास्ते देविकं कर्मेति पूर्वास्तु स्यापि घातेन तस्यापि विधानं एवं च यदा पौषरोहिण्यष्टकयोरेवोत्सर्जनं॥तदा र्धयंचमा
नित्यत्रार्धश्राद्धश्चार्धमौलिरित्यादिवत्तत्तु च उवचन एव अतियतत्वं च बोध्यते नोक्तं श्रावणपौर्णमास्यां आषा
ढ्यां चोपाकृत्य तैष्यामाध्यां चोत्सर्जेदिति वसिष्ठेनाप्युक्तं अर्धपंचमात्मासान् अधीत्योत्सर्ज्य तर्धषष्टान्वेति॥य
त्रुकात्यायनः॥उपाकृत्योदगयने ततो धातया तधर्मवित्॥उत्सर्गश्चैक एवैषां तैष्यां प्रौष्ठपदे विबेति॥तत्र प्रौष्ठपदं

राम
६७

सिंहोपलक्षकं तच्छंदोगपरमेव॥सिंहे रवौ तु पुष्पर्धे पूर्वास्ते विचरेद्वदि॥खंदोगामिति ता कुर्युत्सर्गं सर्वं खंदसामिति गार्ग्य
वचनात्॥खादिरगृह्ये तु पुष्पे तत्सर्जनं कुर्यादुपाकर्मादिने यथवेति कालांतरमप्युक्तं॥एतदनुकूलैव श्रुतिः॥स्वाध्यायमधी
नेनमिति॥पूर्वास्तु स्य कातीयवाक्यस्यार्थः सात्रगां नान्ते उपाकर्मणि॥एकसिंहार्कहस्ते परं मकरार्कहस्ते॥तत्र पूर्वसाम
गेयसामाध्ययनार्थे अपरंचारणगेयसामाध्ययनार्थे अत एवोपाकृत्योदगयन इति उपाकर्मद्वयविधानाच्चोत्सर्जनद्व
यप्राप्तेरुत्सर्गश्चैक एवैषामिति अर्थवत् अत्र ब्रूषि पूजातर्पणंच कार्यं तथा च स्मृतिचंद्रिकायां पुराणं उपाकर्मणि चो
त्सर्गयथा कालं समेत्य च रूपीन्द्रर्चमयान्नं कृत्वा पूजयेत्तर्पयेत्ततः॥आश्वत्थाय नैस्त्रिमास्यमेव कार्यं अध्यायोत्सर्जनं
माध्यां पौर्णमास्यां विधीयते इति कारिकोक्तेः अनुकल्पस्तु पूर्वोक्तं रवादिस्मृत्योक्तोद्देश्यः उत्सर्जनोत्तरे कार्यमनुराह॥अ
त उर्ध्वं तु खंदं सिशुकेषु नियतः पठेत् वेदांगानि तु सर्वाणि कृत्वा पठेत्तु संपठेत् कारिकायां तु विशेषः॥अत आरम्भपरमा
सान् पंडुंगानि त्वधीयते॥शुके वेदमधीयत कृत्वा गनीतिके चनेति॥नैतरीयाणां विशेषविशेषमाहापस्तंबः॥तैष्यां पौर्णमा

समयः

६८

स्यारोहिरापांवाविरमेद र्दपंचमांश्चतुरोमासानित्येकइति॥ अत्रनदीनारजोदोषोनेत्याहगार्पउपाकर्मणिचोत्सरेरिजोदोषोनवि
द्यते॥ इत्युसर्जनं॥ आवणामेवरात्रौसर्पबलिसैन्निरीयाणं॥ आवणपौर्णमास्यांस्वादीपाकइतिस्त्रात्रआश्वलायनीयै
स्तश्रवणाकर्मकार्यं श्रवणपौर्णमास्यांश्रवणाकर्मतिस्त्रात्र॥ इदंचप्रदोषव्यापिन्यांपौर्णमास्यांकार्यं॥ प्रदोषस्यक
र्मकालत्वात् कर्मणोयस्ययः कालस्तत्कालव्यापिनातिथि तयाकर्मणि कुर्वीत प्रासवृद्धिनकारणमिति॥ वाक्यात्॥
दिनद्वयेतद्याप्तावव्याप्तौबोत्ररदिने विवृणित्वात् एवंसर्पबलिरपि एतस्यांमेवपौर्णमास्यांतत्राप्ययमेवनिर्णयः॥
कार्त्तिकपौर्णमास्यांकार्त्तिकेयदर्शनमुक्तंकाशखंडे॥ ॥ कार्त्तिक्यां कृत्तिकायोगेयः कुर्यात्स्वामीदर्शनं॥ सप्तजन्मचवे
दिप्रोधनाड्योवेदपारगइतित्रिपुरोत्सवोयात्रोक्तोचविष्ये पौर्णमास्यांतुसंध्यायांकर्तव्यत्रिपुरोत्सवः॥ दद्यादनेनमंत्रेण
सुदीपांश्चसुरालये कीटाः पतंगामशकाश्चवृक्षाजलिस्थजेयेविचरंतिजीवादृष्टाप्रदीपंनहिजन्मजागिनोचवंतिसत्यं
श्रपचापिविप्राइति॥ ॥ फाल्गुनंपौर्णमास्यांदोलिकोत्सवः॥ ॥ नृपंप्रतिनारदवचोचविष्ये॥ अद्यपंचदशीमुक्ताफाल्गु

राम

६८

नस्पनराधियः॥ अनयंचैवलोकानांदीयतांपरमेश्वर॥ यथाहृशंकितालोकारमंतिचहसंतिच॥ हारुजातिमुखंउनिगृहीत्वा
सुसमुत्सुका योधाश्चविनियेनुशिशावः संप्रहिर्षित संचयंशुष्काष्टानांउपलानांचकारयेत् अत्रान्निविधिवहुत्वा
रक्षोघ्नैर्मंत्रिवित्रमैः ततः किलकिलावाष्टैस्मालवाष्टैर्मनोहरैः तेनवाष्टेनसापापामोहेनचविराठता सादोडारव्यारा
क्षसी तत्रैव सर्वदुष्टापहोहोमेसर्वरोगोपशान्तिदा क्रियतेस्यां द्विजैर्पार्थतेमसाहोलिकास्मृतेति तमग्निं विः परिक्रम्य
गार्ग्यतुचहसंतुच जल्पंतस्वेच्छया लोकानिःशोकायस्ययन्मनः तत्रहृणिमाप्रदोषव्यापिनीग्राह्या तदुक्तंतत्रैव सायाक्ते
होलिकांकुर्यात्पूर्वाह्नेक्रीडनंगवामिति सायाक्तेत्रप्रदोषः तथाचतत्रैव नपस्यहृणिमायांतुरजत्यांहोलिकोत्सवः इ
तिचंद्रप्रकाशेनारदोपि प्रतिपन्नतमप्रासुयार्चिताहोलिकादिवा संवत्सरं कृतं जाष्टं पुरंदरं हतिसाक्षुतं प्रदोषव्यापिनि
ग्राह्यापौर्णिमाफाल्गुनीसदा तस्यांचप्रमुखंतुक्ताहृज्याहोलानिशामुखइति निशागमेतुहृज्येतहोलिकासर्वतोमुखे
रितिपश्चिचंद्रोदयेदुर्वासावाक्याच्च दिनद्वयेतद्याप्तौपरैव॥ तत्रायांदीपिताहोलाराष्ट्रं गंगकरोतिवै॥ नगरस्यचनैवेष्टा

समयः

६९

तस्मात्तं परिवर्जयेदिति" सर्वदिनेन प्रजयुक्त्वेन पुराणसमुच्चयौक्तं निवेद्यत" सर्वदिने प्रदोषव्यापिना चेत परदिने तदा पूर्व
वेद्युरेव रात्रौ च प्राविहाय कार्या दिना र्धात्परतोया स्यात्फल्गुनी पूर्णिमा यदि रात्रौ च प्रावसाने तु होलिकां तत्र दीपयेदि
ति च विष्णोत्ररात्र राकायामध्याह्नं चतुर्दश्यां यदा न वेत् होलां च प्रावसाने तु निशा थांते पिदीपयेदिति पुराणसमु
च्चयात् यत्र च प्रायां हि दितं कार्यं होलिकाया प्रपूजनमिति यच्च मध्यरात्रमति क्रम्य विष्टे पुच्छयदा न वेत् प्रदोषे जा
नयेद्दक्षिणसुखसौभाग्यदायकं प्रदोषस्यान्मध्यरात्रांतं होलिका पूजनं शुभमिति च कैश्चिदलेखितदनाकरं यदा पूर्वा
रात्रौ प्रदोषव्यापना वस्तत्सत्वे पिवा न प्रारहित काले न प्राप्यते उत्तरदिने च प्रदोषे पूर्णिमा चावः तदा न प्रापुच्छे कार्यं॥
तथा चलध्वः पृथिव्यां यानि कार्याणि शुभानि त्वशुभानि तु तानि सर्वाणि सिध्यन्ति विष्टिपुच्छेन संशय इति प्रजापुच्छंति
ज्योतिः शास्त्रे प्रसिद्धं अस्मिन्नेव विषय उत्तरदिने पूर्णिमा सार्द्धयामत्र यमिन ततो धिकावा प्रतिपदश्च दक्षिणदिना पूर्णिमि
त्रं प्रतिपदि प्रदोषे होलिका कार्याः न तु पूर्वद्युर्विष्टिपुच्छे सार्द्धयामत्र यं पूर्णा द्वितीये दिवसे यदा प्रतिपदं वर्द्धमाना तु तदा॥

राम

६९

सा होलिका स्मृतेति च विष्णोक्तेः॥ चातूत्तरदिने प्रदोषे कदेचोस्ति पूर्वरात्रौ च न प्रारहितानेव जन्मते सा सुतरा मुत्तरैव यदा पूर्व
रात्रिर्जज्ञा व्याप्ता उत्तरदिन प्रदोषे च चंद्रग्रहणं तदा तत्र स्नात्वा कार्यं स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्त्रं विवर्जयेदिति वचनात्
फाल्गुनो मलमासश्चेच्छुद्धे मासि होलिका र्वा स्पष्टमास विशेषाख्य विहितं वर्जयेन्मलमास इति वचनात् होलिका पूजा
मंत्रस्तुः अष्टकूपामययत्रैस्तेः कृत्वा त्वं होलिवालिशैः अतस्त्वां पूजयिष्यामि कृतं प्रदात्रवेति दिक्॥ ॥ इति पूर्णिमा
सिर्निर्णयः॥ ॥ अथामावास्या सा सर्वत्र ब्रतोपवादानुत्तरा॥ ॥ प्रतिपद्यमावास्येति युग्मवाक्यात्॥ अमावास्या तृतीया
चताउपोष्याः परान्विता इति स्मृतेश्च चतुर्विधा त्वमावास्या न ग्राह्या मुनिपुंगवैरिति स्कान्दे पूर्वविज्ञानिषे भव्य अस्यो सो
मयोगे कपिलः धरातीर्थश्चाह मुक्तं काशीखंडे अमः सोमसमायोगे आह्वयद्यत्र लभ्यते तीर्थे कपिलधरा स्मिन् गंगया
पुष्करेण किं दिव्यांतरिक्षं चतानि यानि तीर्थानि सर्वत्राः तान्यत्र निवसिष्यंति दर्शे सोमदिवा न्विते॥ ॥ जाषामावास्यायां
कुशग्रहणमाह्वारीतः॥ ॥ मासेन च स्पमावास्या तस्यां दर्शे द्वि योगतः॥ अथात यामासे दर्शविनियोज्याः पुन पुनरिति॥ ॥

समय.

७०

कार्तिकमावास्यायां कृत्यमुक्तमादित्यपुराणे ॥ ॥ दिवातत्र न चोक्तं च अंते वा वातुराज्जनात् ॥ प्रदोषसमये लक्ष्मीं पूजयित्वा
यथाक्रमं दीपवृक्षास्तथाकार्यां शक्रादेव गृहेषु च ब्राह्मणान् चो जयित्वा दौ संचो ज्य च वज्रुक्षितान् अलंकृत्य तेन चोक्तं
व्यंनववस्त्रोपशोभिनेति तत्र मावास्यायां ज्योतिर्निबिंधेपि तुल्यसंस्थे सहस्रांशौ प्रदोषे च तदर्शयोः उत्काहस्तानराः कुपु
पितृणां मार्गदर्शनमिति अत्र प्रदोषस्य कर्मकालत्वोक्तेः पूर्वद्युरेव नद्याप्तौ पूर्ववा उत्ररे द्युरेवो ज्योत्स्नयो द्युर्वाति यात्वे उत्ररे द्यु
नविष्ये कृत्वा तु पार्वणां श्राद्धं इत्युक्त्वा ततो पराहू समय इत्यादिना दीपदानादेरुक्तत्वाद्दर्शनाद्वा नरमेव तत्कर्मव्यमिति
न च मितव्यां न ह्यत्रानयो क्रमो विधीयते किं त्वखंडमाया एव प्रायो व्यवहार्यत्वेन प्राप्तत्वादनूद्यते उच्यते दिनेन द्या
नावे पूर्वैवागौणकाले सत्वात् ॥ ॥ अथाक्षेदियः ॥ ॥ नारते ॥ ॥ अमार्कपातश्रवणोर्युक्ताचेत्युष्माघयोः अक्षेदियः सविने
यः कोटिस्तर्यग्रहैः समः दिवैव योगः शस्त्रोयं न तुरात्रौ कदाचनः स्कांदे अर्द्धे द्ये तु संप्राप्ते सर्वगंगा समं जलं शुद्धात्मा
नोद्धि जाः सर्वे च वेयुर्ब्रह्म संमिताः ॥ यत्किंचिद्दीयते दानं तद्दानं मेरुसंमितमिति ॥ तत्रैव चतुषष्टिपलं मुख्यममंत्रं तत्र कार

येत् ॥ चत्वारिंशत्पलं वाथ पंचविंशति तेव वा निधाय पायसं तत्र पद्ममष्टदलं लिखेत् ॥ पद्मस्य कर्णिकायां तु कर्षमात्रं सुवर्ण
कां नदन्तवितदर्धे वा तदर्धे वा पिकारयेत् कृत्वा तु तं तुलैः सर्वैः पद्ममष्टदलं स्पर्तं अमंत्रं स्थापयेत् तत्र ब्रह्मविष्णुशिवात्मकं
तेषां प्रीतिकार्याय श्वेतमात्मैः सुशोचनैः वस्त्रादिभिरलंकृत्य ब्राह्मणाय निवेदयेत् मंत्रस्तु सवर्णपायसो मंत्रयस्मादेतद्विपो
मयं ॥ आवयोस्तारकं यस्मात्तद्गृहाण द्विजो त्रमेति समुद्रमेखलां पृथ्वीं सम्यक् दत्वा तु यत्फलं तत्फलं लभते मर्त्यकृत्वा दानं
ममत्रकमिति अमंत्रपात्रं ॥ ॥ फाल्गुना मावास्यायां रादिपूजाद्वैगं फाल्गुनक्रमे ॥ अमावास्यायां पूज्याश्च रुद्रो निब्रह्मणा
स्तथा मांसोदानैः पोलिकाभिः पूज्यश्चात्मा संबंधव इति शंखः अमावास्या तु सोमेन सप्रमीचानुना तथा चतुर्थि च्छमि
त्रेण सोमपुत्रेण चाष्टमी चतस्रस्तिथयस्त्वेतासूर्यग्रहरासे निजाः स्नानं दानं तथा श्राद्धं सर्वतवाह्यं च वेदिति तत्रैव श्रवणं
द्युर्कयोगे व्यतीपातः श्रवणश्चिधनिष्टार्जनागदेव तमस्तकैः आमाचेऽविवा रेण व्यतीपातस उच्यते तत्र जपं क्रुतं दत्तं स
र्वकोटिगुणं च वेदिति ॥ नागदेव तमाशेषामस्तकं मृगशीर्षकं ॥ ॥ अथ श्राद्धमावास्या निर्णयः ॥ ॥ छंदोगपरिशिष्टे ॥ पिंडात्वा

समय- हार्यकं श्राद्धं क्षीरोराज्यनिशस्यते। वासरस्य तृतीये शोतातिसंध्यासपीतमिति। पिंडः पितृयज्ञः॥ नमनु आद्रियते क्रियते।
 ७१ त्वत्पिडात्वाहार्यकं पिंडपितृयज्ञानंतरचाविति यावत् राजनिचेदेतस्मिन्क्षीरो अमावास्यायामित्यर्थः अत्र य
 द्यपि पूर्वाह्णे वैदेवानां मध्यंदिनो मनुष्याणां मपराह्णः पितृणां मपि श्रुत्या लोचनया त्रैधाविचक्रस्याहोत्यमागएव प्रती
 यते स्यापिसायाह्णस्त्रिमुहूर्तः त्वाह्णं तत्र वनकारयेत् राक्षसीनासाप्रोक्तागर्हिता सर्वकर्मस्वितियमेतसायाह्णका
 लत्वे प्रतिषिद्धे पदिकादशघादशमुहूर्तयोस्तदकालत्वं सिध्यति यस्तु दीपिकायां देमादिसिद्धात उक्तस्त्रिधां शितदिनस्यां
 त्वेपराह्णे चरेदिति सोथेतत्परतयैव कथंचिद्धारम्येयमाधवीये मपराह्णपदमप्येवं अष्टममुहूर्तस्त्रिमुहूर्तये आरंभः॥ न
 वमेरौ हिरो समाप्तिरिति तु एकोद्विष्टविषयं कुतपःप्रथमे जागे एकोद्विष्टमुपक्रमेत् आवर्तनसमीपे वा तत्रैव नियता
 त्मवानिति व्यासोक्तेः॥ आरभ्य कुतपे श्राद्धकुर्यादारौ हिणं बुधः विधितो विधिमास्थाय रौ हिणं तु न लंघयेदिति श्लोकगो
 तमोक्तेः श्रयत्रु नारदेन॥ मध्येह स्त्रिमुहूर्तत्रयदा चलति चास्करा सकालकुतयो नाम पितृणां दत्तमक्षयमिति मुहूर्तत्रया

राम
७१

तमंकुतपस्योक्तं तदेकोद्विष्टं तु मध्याह्ण इत्यादिना मुहूर्तत्रयात्मकमध्याह्णस्यैकोद्विष्टकालतया विधानेऽष्टमनवममुहूर्तयो
 श्रुतकालतया विनियोगेऽवशिष्टस्य सप्तमस्योपयोगाकांक्षायां गौणकालतापरमिति यत्रुमास्ये अष्टमे चास्करोयस्मा
 न्मदीनवतिसर्वदा तस्मादनंतफलदस्तत्रां नो विशिष्येते ऊर्ध्वमुहूर्तत्रात्कुतपाद्यन्मुहूर्तचतुष्टयं मुहूर्तत्रयं च कंदे तत्त्वधा
 चवतिमिष्यतमिति तदेकोद्विष्टपार्वणकालकोटीकाराजिप्रायं पार्वणे त्वेकादशघादशमुहूर्तत्रयोरेव मुख्यकालत्वं न मुहूर्त
 त्रयस्यातत्रैव म्येणैकदेशव्याप्तौ स्मृत्यंतरे अपराह्णद्वयव्यापित्यमावास्यायदा न वेत् तत्रात्यन्तमहत्वाच्या निर्णयः पि
 तृकर्मणीति अधिकायाद्येत्यर्थः एकदेशसमव्याप्तौ उन्नयापराह्णव्याप्तौ च सर्वदर्पादिना निर्णयः तथा च शिवराघवसंवा
 देपि अमावास्यानुयादिस्यादपराह्णद्वयेपिसा द्वये पूर्वोपराह्णद्वौ साम्येपि च परास्मृतेति स्मृत्यंतरे तिथिद्वये सिनीवाली
 तिथिद्वौ कुहूर्तमता साम्येपि च कुहूर्तयोरेव देवांगवेदि निरिति पूर्वासिनीवाली उन्नरा कुहूर्तः दृष्टव्यं सामिनीवाली नष्टव्यं
 कुहूर्तमिति व्यासोक्तेः दिनद्वये कालास्पशे जावलिः॥ अपराह्णद्वयव्यापी यदि दर्शस्तिथिद्वये आदिताये सिनीवाली

समयः

७२

निरग्यादेः कुटुर्मेति॥ आदिशः सातस्त्रीशृङ्गयोरपिग्रहणं सिनीवालादिजैकार्यासाग्निकैः पितृकर्मणि॥ स्त्रिजिह्वैः कुटु
र्ज्ञेया तथा चानग्निकैः द्विजैरिति लौगाक्षिवचनात् दद्यादेतुह्याह निधिर्यदावध्यादिनक्षयेऽप्यपरास्ते मध्याह्ने वासं
पूरुणां च वतितदाक्षये पूर्वावधौ परा तथा च बौधायनः अपरास्ते ह्यव्यापिन्यतीतस्य यदा तिथिः क्षये पूर्वावधौ कर्त
व्यावधौ कार्या तद्योत्रेति अत्रक्षयवद्विउत्तरतिथिगते ज्ञेयेन ग्राह्यतिथिगते दिनक्षये संपूरुणां परास्तु दिव्यासे वृद्धैकनि
यंतत्वेन तत्रक्षयवृद्धोरसंज्ञवात् तत्रक्षयोदाहरणं यदा प्रतिपद्यष्टादश १८ घटिका द्वितीया चतुर्विंशति २४ घटिका
त्रतीया चाविंशे २२ तिघटिका तदा द्वितीया आहं प्रदिपदिकार्यं वधुदाहरणं यदा प्रतिपद्वितीये यथा स्थिते तृतीयाया
विंशति २८ तिघटिका तदा द्वितीयायां तत्र अत्रेदं क्षयोदाहरणं ज्योतिः शास्त्रप्रसिध्या कदाचिदेव संज्ञायते दिनक्षयेऽत्र
परास्तु व्याप्तजावेतु पूर्वैर्बोध्यक्षेप्यव्यापिनी चेत्तास्मत्तादस्य तु यातिथिः पूर्वविधैव कर्तव्या त्रिमुहूर्तान् च वेद्यदि दर्श
तु पूरणमासं च पितुः सावसरं दिने॥ पूर्वविधमकुर्वाणो॥ नरकं प्रतिपद्यत इति॥ मनुनारदवचनात्सायाः रूपगौराकाले स

राम
७२

त्वाच्च। न च सापराक्षस्त्रिमुहूर्तस्याहं तत्र न कारयेत् इति निषेधदयज्ञियावैमायाचरकाश्चणकाको प्रवाशति। प्रतिनिधिर्वज्रं
न वत्र गौराकालत्वमिति वाच्यं उदिते दैवतं जानौ पित्रं चास्मिन्नेरवौ तथा यस्यामस्मरं वियाति पितरस्तामुपासते तथो
क्तमनवेलायां कलामात्रा पियातिथिः सैव प्रत्याक्षिके आह्वेनेतराषु प्रहानिदेति विस्तुधर्मे तत्र मनुव्यासादिवचनैः प्रतिप्रस
वात् गौराकाल एव अतएवाह्यकालातिक्रमे कुर्याज्जत्रेः पूर्वयथा विधित्यवधिव्यसिं क्रंसंगच्छतेतिथि मूलस्यापि पूर्वदि
नसत्वात् पूर्वैव तत्प्राशसंशिवरहस्य सौरपुराणयोः प्रायः प्रातउपोष्यादितिथिर्दैवै फलेऽस्मृतिः मूलं हि वै अं प्रोक्तं महर्षिभि
रिति॥ ॥ इति विशेषतिथयो निर्णयः॥ ॥ अथेष्टिकालः॥ ॥ पंक्ति सा च पर्वप्रतिपत्सं धौ कार्या तदाह गौत्रिलः पक्षांत उपस्तव्याः
पक्षादयो यष्टव्याः संधिमग्निनो यजेतेति उपवासौ ग्रन्वा धनं तत्रातिस्तत्पतरसं धौ यागानुष्ठानस्याशक्यत्वात् पूर्वदिने
पर्वणि आरंभ उत्ररदिने च प्रतिपदियाग समाप्तिः तथा च श्रुतिः सर्वे ह्यरग्रिगृह्णाति उत्ररमर्ह्यजतीति सर्वेद्यु रिक्षावा
हिं करोति यज्ञेनैवारभ्यगृहीत्योयवसतीति तथा च उपास्मिंस्तु यक्ष्मणो देवतावसंति य एव विद्वानपि मुपसृणातीति त

समयः

७३

त्रपर्वणोऽत्रयमन्वाधानकालः। न चतुर्थीशसहितं पदिपदोऽत्रयमयं यागकालः। न संपूर्णपर्ववाधानस्यानापि
संपूर्णप्रतिपदयागस्य तथाचलौगादि त्रीनंशागौपवस्तस्य यागस्य चतुरो विदुः द्वावंशावुत्सृजेदंत्यो यागं च त्र
तकर्मणाति प्रतिपत्यर्वाणोरंत्वावंशौ यथाक्रमं यागोपवासयोस्त्याज्यावित्यर्थः तन्न यागस्य चतुरोऽन्तविशि
नष्टिदृशानातपः पर्वणोयश्चतुर्थोऽत्र आद्याः प्रतिपदसूयः यागः कालः सविज्ञेयः प्रातरुक्तो मनीषिन्निरिति
प्रातस्तदवच्छिन्नइत्यर्थः नयद्युच्यं चतुर्थीशो यागेः प्रतिपदकचित् इति कानीयं तु द्वितीयपादार्थमेवानुवदति
अत्रपर्वप्रतिपदोः संपूर्णत्वे संदेह एव नास्ति खंडत्वे तयो निर्णयमाह गोत्रितः आवर्तने पदासंधिः प्रविप्रतिपदोर्नवे
त न ददर्यागिष्ये तपरतश्चेत्यरेहनीति पर्वप्रतिपदोः संधिरर्वागावर्तनाद्यदि तस्मिन्नहनियद्युच्यं सर्वे युस्तदुप
क्रमः आवर्तनात्परः संधिर्यदितन्नुत्तयक्रमः परे करिषिरित्येष पर्वद्वयविनिश्चय इति आवर्तनदिनमध्ये
त्रपर्वपिहयायावती प्रतिदोदृक्षिद्यो घातदर्शमानेन पर्वणो वृद्धिं जां संवांकल्ययित्वा संधिनिर्णयः तथाच कात्या

रामं
७३

यनः। परेऽपि पठिकान् नृनास्तथैवाभ्याधिकाश्च पाः। न दर्शित्वा पूर्वस्मिन् प्रासवृद्धिप्रकल्पयेदिति लौगाक्षिरपि। तिथेः परस्या
घटिकास्तया स्य नृनास्तथावाभ्याधिकास्ततासां अर्धचियोज्यं च तथा प्रयोज्यं प्रासेव वृद्धौ प्रथमे दिने तदिति अत्र केचि
तु यदि चतुर्दशी दशदशपर्वचपंदशदंडमितं प्रतियन्तु एकोनविंशदंडा तदा सप्रतिपद्वृद्धे रर्द्धदंडं दध्यं ववर्ति प्रक्षिपंति ए
वं दतुर्दशी पदि पंचविंशतिदंडापर्वे कोनविंशदंडं प्रतिपच्च तुरदशदंडा तदा प्रतिपदा सा र्द्धसा र्द्धघटिका द्ययं पर्वेति क्षिपंति
तदमुक्तं ईदृशे विषये पर्वपेहया प्रतिपदोऽत्रास्य वृद्धे र्वाभावात् प्रत्युत वृद्धा हरणोऽत्रास्य वृद्धे र्वाभावात्
तदिघटिकात्पूताधिक्यभावे प्रासवृद्धिर्भवतः किंतु चतुर्दश्युत्तरं यावत् पर्वघटिकास्तत्राधिक्येन त्वेवा प्रतिपदोऽत्रा
सवृद्धि इति एवमालोच्य संधिनिर्णयः अत्र दिनद्वये पूर्वोदाहृतशानातपोक्तयागकालसत्वे कस्मिन्दिने याग इत्याकं ।
ह्यायां संधिशास्त्रं नियामकं दिनद्वये यागकालासत्वे पराक्तसंधौ च प्रतिपच्चतुर्थीशस्य गौणकालतामाह वृद्धशानातपः संधि
धिर्यत्रा पराह्ने स्या यागं प्रातः परेहनिः। कुर्वाणः प्रतिपद्वागे चतुर्थीपि न पुष्यतानियदि तु नयद्युच्यं चतुर्थीश इति निषेधः॥

समय

७४

स्यात्तन्स्यान्नदोगैराकालत्वमर्थजियावैमावावरकाश्चराकाः कोषवा इति प्रतिनिधिबर्जनवत्तत्त्वसौनिवेधः प्रागनुवा
दत्वसमर्थनात् एकस्मिन्दिनेयागकालस्यशोधिको न्यत्राप्यस्तदापि संधिशस्त्रमेवादत्र व्यंनधिक्यं एतस्य नृप
सांस्यात्सधर्मत्वमिति न्यायमात्रत्वेन संधिशस्त्रबाधकत्वायोगात्प्रतिपदिनेपंचधाविचक्रदिनचतुर्थजागरूपा
पराह्णव्यापि द्वितीया प्रवेशेन चंद्रदर्शनं तदाचतुर्दशपामन्वाधानं संधिदिने च यागः तथा वृद्धवसिष्ठः आदित्ये
स्तमिते चंद्रः प्रह्नीरात्रदियाद्यदि प्रतिपत्प्रतिपतिः स्यात्तु च दश्यां यजेतदा अस्तमिते स्तासवे वृद्धशातातपः विमुक्त
त्रिद्वितीयाचेत्प्रतिपद्यापराह्णिकी अन्वाधानं चतुर्दश्यां परतः सोमदर्शनात् कात्यायनः यजनीये हि सोमश्चेद्धारु
तं पांदिशि दृश्यते तत्र व्याकृतिर्निर्दुत्वादंडदद्याद्विजातये एतानि वचनानि अपराह्णेः माप्रतिपत्संधिपराणातिदे
मादिः तततन्मतेति एतच्च न गतापराह्णपदस्य द्वेधाविचक्रदितां त्यदलवाचित्वा तत्र च सूर्यास्ताः प्राक् विमुक्तत्रादि
दिताया प्रवेशेन चंद्रदर्शने सति पर्वप्रतिपदोरात्रिसंबंधावपि परदिने यागलिवेधापत्तेः न चापराह्णसंधिशस्त्रेणै

राम

७४

वकै मुनिकन्यायेन रात्रसंध्यावपि परदिने यागसिद्धौ अपराह्णपरात्रौ यदि पर्वसमाप्यते उपोष्य तस्मिन् नृनिश्चो
ने याग इष्यत इति रात्रिसंधिशस्त्रमनर्थकं स्यात् अतश्चंद्रदर्शननिषेधवाचकतयैव रात्रिसंधिशस्त्रं सार्थकमिति
वाच्यं अपराह्णशब्देन योगवृत्त्यादवर्ज्यावर्जनी तत्र जागृतिधाने रात्रिसंधौ कै मुनिकन्यायेन तच्छास्त्राप्रवृत्तेः
तो विनिगमनाविरहदितानि वचनान्यावर्तते ततः पूर्वमुत्तरं वा माप्रतिपत्संधौ प्रवर्तते नापराह्णसंधौ वेवेति युक्ते
ष्ववानां तत्राप्यदेव जाप्यं शतपथशांखायनजाप्याणमाश्रयः विमुक्तत्राशस्त्रस्य तु पंचधाविचक्रदिनचतुर्थजा
गरूपापराह्णव्यापि द्वितीया विषयत्वा एवं च सोमदर्शनादिति हेतुः संगच्छेते न तु सायाह्ने विमुक्तत्रमात्रसत्वे त
त्र चंद्रदर्शनस्य व्यभिचारात् यत्र चंद्रदर्शनमेव यागनिषेधप्रयोजयंत विमुक्तत्राद्वितीया प्रवेश इति तन्न विमुक्त
त्रा इत्यादि पूर्वार्धस्य पाक्षिकानुवादकत्वापत्तेः एतच्च दिवा संधावेव प्रवर्तते न रात्रिसंधौ अग्रिमदिने तावतः सय
स्यासंभवात् एतदुक्तोपराह्णशब्दोपयोगिकः सन्नदिनद्वितीयजागपर इति चेत् अपराह्णपदवैयर्थ्यापत्तेः यौ

समयः

७५

गिकपारिजातिकयोः परिजातासार्थक्यायपारिजातिकग्रहतास्यैवयुक्तत्वाच्च॥ संधिनिर्णयेतु द्वे ध्मविज्रकदिनपूर्वापर
जागरूपयोः पूर्वास्तु शश्वयोर्मध्याह्नशश्वस्यचयौ गिकत्वमेव पूर्वोक्तगोत्रिलवाक्ये आवर्तनपदस्यार्वागावर्तनात्
रतश्चेत्यनयोः पदयोश्चस्वरः स्यात् यत्वेनत्प्रकरणे आवर्तनात्तु पूर्वास्तो ह्यपरास्तु स्तनः परः मध्याह्नस्तनयोः सं
धिर्यदावर्तनमुच्यत इति तज्जो लोक्तमेव यौगिकमर्थमनुवदति नत्वपूर्वोपरिजातां विधत्ते येन त्रिमुहूर्तवाक्यमपि
द्वे ध्मविज्रकदिनापरजागरूपमपरास्तुमुपजावेत् अतोदिनमध्ये यदा कदाचित्संधौ परदिने पंच ध्मविज्रकदिनचतु
र्थजागरूपसकलापरास्तुव्यापि द्वितीयासत्वे चतुर्दश्यामन्वा ध्मनंसंधिदिने च योग इति एष एव निर्णयामृतमदनया
रिजातराशयो लक्ष्यते यत्रुमाधवः यजनायेति पूर्वोक्तकातीयबौधायनवचोभ्यां चंद्रनिनिषेधः कातीयबौ
धायनपर एव नाश्रलायनापस्तंबादिपर इति तत्र उक्तस्मृतिवाक्ययोः सर्वविषयत्वेन संकोचे माना जावात् होलाका
येन हि गृह्यसूत्राणामपि सर्वपरतोत्र किंपुनः स्मृतीनां कात्यायनाबौधायनापस्तंबाश्रलायनादिस्मृत्युक्तकृत्यर्थे पुरु

परास्ता

राम

७५

षार्थनामपि धर्माणां तत्र छाखीयात्प्रतिसंकोचापत्तिश्च अन एव माधवोदाहृता स्मृतिः पर्वणोश्चतुर्थे तु कर्तव्येष्टिर्हि जो
त्रमेः द्वितीयासदितं यस्मादृषयं त्याश्रलायना इति संगच्छते इष्टिसमाप्तिश्च प्रतिपन्मध्य एव न पर्वमध्ये प्रतिपद्यप्रविष्टा
यां यद्विचेष्टिः समाप्यते पुनः प्रणयकृत्वेष्टिः कर्तव्या यागवित्रमैरिति गार्ग्योक्तेः पौर्णमास्यां कदाचित्सद्यः कालतामाह॥
कात्यायनः संधिश्चेत्संगवाहूर्ध्वप्राकूपर्यावर्तनाजवेः सा पौर्णमासी विज्ञेया सद्यः कालतिथौ तिथिरिति आपस्तंबः॥
पौर्णमास्यामन्वा ध्मनपरिस्तरणोपवासाः साद्योवासद्यः कालायाः सर्वक्रियत इति जाष्यार्थसंग्रहेऽपि अन्वाहितिश्चास्त
रणोपवासः पूर्वद्युरेते खलु पौर्णमास्यां आवर्तनात्प्राग्यदिपर्वसंधिस्तदैवयागः क्रियते समस्त इति मंडनः आधनां
नंतरापौर्णमासी चेन्मलमासगा तस्यामारंगणायादीनकुबीतकदाचनेति साचमलमासोत्तरं शुद्धकाले कार्या तत्र कालाति
क्रमनिमित्ताविज्रष्टेष्टिरप्यादौ कार्यतत आरंभ इति केचित्तन्त पुरुषापराधकृवविहितकालातिक्रमरूपविज्रष्टेष्टि
निमित्ता जावात् एवं प्रकृतीष्टेः कालो निर्णयः विहृतिकालोऽपि श्रुतौ मदीष्ट्यां यदिपशुनायदिलो जेन यजेत सो जायास्य

समय

७६

यां पौर्णमास्यां बिति' पौर्णमासी कालीनोपांशुयाजाग्रोभीयादिविकाराणां पौर्णमास्यामेवामावास्या कालीनमात्रायादिवि
काराणां चामावास्यामेवेति व्यवस्थाप्राप्ता मध्यवस्थार्थमिदं वचसां पौर्णमास्याममावास्यायामिति विधेयकात्पक्षेकवचन
स्य विवक्षितत्वेनैकस्यां नैकस्याममावास्यायां सांगप्रयोगोपादानात्सद्यः कालीनत्वार्थचेति निरणायितं चरन्ते न चेष्टिप
शुसोमानामनेकेषामुद्देशत्वात् तन्निमित्तोमावास्या पौर्णमास्योर्द्वयोर्विधेयत्वात् तन्निमित्तश्च वाक्येन दंस्यादिति वाच्यं इष्टि
पशुसोमेषु अनुगतस्यायागत्वस्यैकस्योद्देश्यतावच्छेदकस्यामावास्या पौर्णमास्यनुगतस्य च पर्वत्वस्य विधेयतावच्छेदक
स्यैकस्य सत्त्वात् तस्य परिहर्तुं शक्यत्वात् प्रकृतिविच्छत्योरेककालतं विधाने निर्णयमाह कात्यायनः आवर्तमात्राग
दिपर्वसंधिः कृत्वा नुतस्मिन् प्रकृतिविच्छत्या तदैव यागः पपरतोयदिस्यात् तस्मिन् विच्छत्याः प्रकृतेः परे द्युरिति पशोका
लनिर्णयमाह गोविंदारवि कात्यायनः अर्द्धाद्विज्ञो भवति नियतः पर्वसंधिपरास्तावत्कृत्वा तस्मिन् न ह नितुपशुंसद्य
वध्दंवा। आरभ्याथ प्रकृतिरथ चेत्पर्वसंधिः पुरस्तात्कृत्वा तस्मिन् प्रकृतिमथ तु स्यात्पशु। सद्य एवात्राग्रयणकालानाहाप

ग२

राम

७६

संब्र। वर्षासुरपामा कैर्यजेत शरदि ब्रीहिर्जिर्वसंतेयवैरिति। वार्तिककारोपि। यजेत तूर्वपूर्णासाहर्द्धदर्शान्नवेज्ययेति॥
नवेज्यात्राग्रयणेष्टिः दीपिकायां दर्शेष्टोपरमुक्तामाग्रयणकंप्राक् पौर्णमासाच्चतदिति संपुरेदिशेविशेषमाह लो
गाक्षिः पक्षांतं कर्म निर्वत्य वैश्वदेवं च साग्निकः पिंडयज्ञंततः कुर्यान्नोत्वाहार्थकं बुध इति पक्षांतं मन्वाधनं अन्वा
हार्थकं दर्शश्चाधमिति दिक्॥॥ इतीह कालनिर्णयः॥॥ अथ पिंडपितृयज्ञः॥॥ तत्र श्रुतिः॥ अमावास्यायामपराह्णपि
उपितृयज्ञेन चरंतीति अत्र यः परमो विप्रवाषेः सूर्याचं प्रमसोः सा पौर्णमासायः परमः सन्निकर्षसामास्येति गोत्रिलोके रमा
वास्यायदं यद्यपि सूर्याचं प्रमसोः परमसन्निकर्षवत्यंत्यक्षणे शक्रंतथापितत्र कर्मनुष्ठानाशक्तेस्तद्वदहोरात्रं लक्षयति,
अतएव पदद्वयं प्रमसं न पश्यंतीति तदहं पिंडपितृयज्ञेन चरंतीति सूत्रं यदेवैष न पुरस्ताद्दर्शेन पश्चादथ पितृभ्यो निर्व
पतीति च श्रुतिसंगच्छते अतोमावास्यातिथेरपराह्णव्याप्त्यविष्यंत्यक्षणावच्छिन्नाहोरात्र एव पितृयज्ञः पूर्वदिनापरा
ह्णव्याप्तेः स्यनादरश्याश्च लायनापसंबसूत्रवृत्तिजाप्यकाराः॥ योक्तिकेतुः अमानास्याशष्टप्रयोगस्तावतिथिविशेषे सार्व

समयः

७७

जनीतोतिर्विवादः॥ तत्रचैकदेशवर्तिनोपिपरमसन्निवर्षस्यसंज्ञवत्येवप्रवृत्तिनिमित्तत्वं॥ चक्रिपदश्चक्रस्यवैश्वदे
वपदश्चक्रविशेषां देवानां यद्यपितिथिविशेषे लक्षणा तथापि निरुद्धात्वात्सौवयुक्तानः होरात्रे आधुनिकी चंद्रदर्श
नंतुअमायुक्तापराक्रवत्यहोरात्रेप्यविशिष्टं ईदृशाहोरात्रहोरात्रपूर्वजाव्युषः कालीमंचंद्रदर्शनं पूर्वहोरात्रवर्त्तित्वा
नविरुद्धंअथपुरस्तात्पदसार्धक्यायतदेवविरुद्धं तदापुरस्तात्पदसार्धक्यायसंधुत्रराहोरात्रगतपितृत्रयास्यात् ।
अतोपराक्रयुक्तैवामावास्याग्राह्याननुसंधेराग्रहइतिअपरास्तुस्तत्रपंचधाविज्ञक्रदिनोपांत्यंदिजागइतिवृत्तैकारो
करावः दिनद्वयेऽपराक्रस्पृशन्निवेतुपूर्वदिनएवातत्रस्मृत्वायादितचंद्रयस्योत्तरदिनेचतादृश्याश्चंद्रद्वेः सत्वा
त् यथाहहारीतः चतुर्दश्यष्टमेजागेज्ञाणोन्नवतिचंद्रमाः अमावास्याष्टमेजागेपुनः किंलचेदरागुरिति पूर्वास्तोवैदे
वानांमध्येदिनोमनुष्याणांअपरास्तुः पितृणामितिअस्यपितृयज्ञप्रकरणोपागत्रेधाविज्ञक्रदिनांत्यजागस्तयुक्तः॥
हारीतवचस्तूपवासपरं॥ तंप्रकृत्याधियदहरेवैष्टपुस्तात्रपश्चादृश्यतेतिकातीयस्तत्रात्॥ यायजूकास्तद्वृत्तिजाष्या

राम

७७

द्युक्तंसंधिमदहोरात्रंप्रायः पंचधाविजागंचातुरुध्याचरंति॥ तत्रकातीयानां तावत्पितृयज्ञोदर्शयागांगतत्पूर्वदिनएवत
कार्यं तनुनियमेनामायुक्तरवापरास्तेपूर्वेद्यः पितृभ्योयज्ञंतिष्क्रीणांयोत्ररमहर्देवात्यजनीतिश्रुतेः अमावास्यायाम
परास्तुइतिअमावास्यापदस्यकर्मपरत्वाच्च पितृयज्ञोंगंनवेतिनुवादांतरमिति नैतरीयादीनांतुजिर्विगानंसंधिमत्येवाहोरा
त्रेनुष्ठानं आश्वलायनातांसर्वाधातितांतावद्वाह्मिणिकपितृयज्ञोत्ररंपृथगेवपार्वणं यज्ञांतंकर्मनिर्वर्त्यवैश्वदेवंचसा
ग्निकः पिंडयज्ञंततः कुर्यात्ततोत्वाहार्यकंबुधइतिवाक्यात् पक्षांतअन्वाधानं अन्वाहार्यकंपार्वणश्चाहं अत्रचनि
रग्निकवद्विप्रपाणौहोमः तथाचपरिशिष्टं पर्वामावास्यातत्रचपार्वणं तदादिताग्निः पिंडपितृयज्ञकृत्याजावदच्यनुहयापाणिधेवेति ब्राह्मणानांपाणि
ताग्निस्तुतदिनरेणव्यतिषज्येतिआदिताग्निपार्वणेचपिंडपितृयज्ञकृत्याजावदच्यनुहयापाणिधेवेति ब्राह्मणानांपाणि
होमइतिचआदिताग्निः सर्वाधानी अनादिताग्निस्त्वर्धाधानी केवलस्मार्ताग्निमान्वितिसंप्रदायिकाः अनयोस्मयौक्रि
ककालनिर्णयपक्षेसर्वदाश्राद्धपितृयज्ञयोस्तत्रविशेषरूपोव्यतिषंगएव। कौलैक्यात्॥ अग्नौकरणंचस्मार्ताग्नौचाप्यवृत्ति

समय

७८

संप्रदाये तु संपूर्णोपवर्णि व्यतिषेग एव । कालैव यदि वा खंडपर्वणि तु पूर्वदिने पितृयज्ञाय चरुश्रयणादिसकलेति कर्त्तृताकंश्र
खं । परदिने तु पितृयज्ञः कालजेदेन तंत्रत्याया प्रवृत्तेः । एतेन पूर्वदिन एव व्यतिषेग इत्ययास्तं कालजेदादेव च पिंडयज्ञं ।।
ततः कुर्यान्नतो न्वाहार्यकं तु वशति च मानुरोधेन पृथगनुष्ठानमप्ययास्तं एकदिनीयेष्वेव ह्ययं क्रमविधिराकांक्षितनि
यमविधिसमवेत्ति नदिनीये घृताकांक्षिता पूर्वविधानायोगात् यद्यपि पूर्वदिने वार्षिकादिषु च चरुश्रयणादिका सर्व
पितृयज्ञेति कर्त्तव्यता परततो जाति तथापि यद्यदत्र तु पचुक्रंत तत्र स्थालीपाकेन सह पिंडार्थमुद्धपिति स्तत्रप्यारम्यार्थस्य
ताच्च पूर्वस्थापाकः शोद्यते सर्वश्राद्धेषु प्रसंगात् अनिष्टचैतत् तेनाधुवाद एवायं यत्र स्थालीपाको विहितस्तत्र तं न चुक्र
शेषेण च पिंडनिर्वहणं यत्र तु स्थालीपाकविधिर्नास्ति तत्र चुक्रशेषौ बकेव लेन निपरणं चवति आचार्येणासौ श्राद्धास्तुक्रा
नि आन्वष्टकच पूर्वदिमासिमास्यथ पार्वणां काम्यमाचुदयेष्टम्यमिकोदिष्टमष्टमं तत्र पूर्वद्युचतुर्षु स्थालीपाकाद
न्ममुधृत्यानि करणं । अग्निसमीपे स्थालीपाकेन चुक्रशेषेण च पिंडनिर्वहणं पिंडपितृयज्ञकल्पस्य तेषु तेषु विषमानत्वा

राम

७८

२॥ न च साधितमेव प्राक् । उत्तरेषु चतुर्षु चो ज नार्थादन्ममुधृत्य घृताकृत्वा पाणिहोमः । आस्राणस्य समीपे चुक्रशेषमात्रे
ण पिंडनियरणं तेषु स्थालीपाकविध्यज्ञावात् पिंडपितृयज्ञकल्पप्राप्त्यज्ञावात् तत्रार्थाद्वैरवाचतदभ्युक्षणं च सदृश
वच्छिन्नावस्तरणं च तेषां त्रिरुदकेनेत्यादिपत्नीप्राशनांतं च चवति अग्निं प्रत्येयादिति तु न चवति अन्वच्चातिप्रणयना
दिसर्वं न चवतीति वृत्तिग्रंथस्थालोचने तु लेखाकरणादिकैव चवतितेन चरुश्रयणादिका युक्तं चेदमुक्तमिति केचित् ।।
चरुश्रयणादिप्राप्तौ मागाज्ञावात् अथाग्नौ जुहोति यथोक्तं पुरस्तादिति स्तत्रमतिदेशार्थमिति चेन्न उधृताक्रमनुज्ञा
पयत्यग्नौ करिष्ये करवैकरवाणातिवाप्रत्यभिज्ञाक्रियता कुरुश्च कुरुश्च कुर्विति स्तत्रोत्तरमथेत्यादिसूत्रमुक्तं अतो यथो
क्तमित्याद्यक्षरलोत्तरकालीना चेमेक्षणावदानादीनतिदिशतिना प्राक्कालीनानपि श्रयणादीन् यत्रुपद्यदत्रमुपमुक्तं त
त्र स्थालीपाकेन सह पिंडार्थमुद्धत्येति स्तत्रं तत्रापि स्थालीपाकस्योद्धरण एव कर्मत्वेनान्तसाहित्यं न पिंडार्थत्वेपि ।।
उद्धरणे तु तस्य प्रतिपाद्यत्वमोक्षाकरणात् पचुक्रसजातीयमेवान्नं । अतो न पिंडदानमपि चरुश्रयणप्रयोजकं । वस्तु

समय

७९

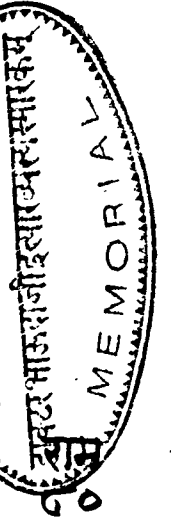
तत्सु सर्वश्राद्धे पतिप्रणयनादि पितृयज्ञेति कर्तव्यतावशात् नोत्पेच्यन्वष्टकं च पूर्वद्वारित्याहृक्काचतुर्थार्थेष्टसाग्री
तां वक्रौ होमो विधीयत इत्याचार्येणा पितृयतिदेशप्रसज्यमानाग्नेः श्राद्धांतरे परिसंख्यानात् अपि ब्राह्मणदस्ते स्या
दुत्तरेषु चतुर्थार्थेति त्वनुवादकं विधाने वाक्ये दातुं अग्न्यावेतु विप्रस्यपाणा विवोपपादं येदिति मानवेन पाणिप्रा
प्तेश्च अजावश्च परियद्नाशिदेशांतरे धिव परिसंख्याप्यविशिष्टः अष्टत्वं तु गृह्योक्तत्वायाधिकं एव मुतरावर्त्ति
चतुष्मपि प्राप्तपरिसंख्यात्वेऽपि येन त्रिदोषा अत्र ह्येवावयंतीत्यत्रैव शब्देन पंचपंचनखाचक्ष्या इत्यत्रैव चयंचप
देनात्रापि चतुपदेन श्रुत्यैव परिसंख्यानात् न च परिसंख्याय कानुवादकयेर्विपरीत्यं अस्याजावनिमित्तस्य पाणिः
साग्निककर्तृकेष्वान्वष्टक्यादिचतुर्थप्राप्ते साग्रीनामित्यस्यानुवादकत्वायोगात् अग्रेऽपरिसंख्यायांचतत्साध्यं च
रुश्रयणादिहूरनिरस्तमेव ॥ ॥ इति श्रीमहंकरचदात्मजचदनीलकंठकृते जास्करे कालमयूखे इत्यादिकालनि
र्णयः ॥ ॥ अथ ग्रहणनिर्णयः ॥ ॥ दृष्टगार्ग्यः ॥ ॥ पूर्णिमाप्रतिपत्तं धौराहुः संपूर्णमंडलं ग्रसते चंद्रमर्कचदर्शप्र

राम

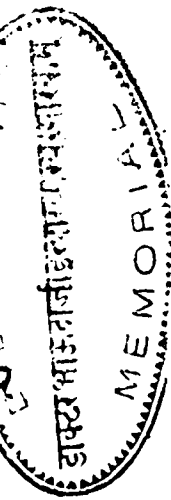
७९

तिपदंचरे। वृद्धवसिष्ठः गवांकोटिप्रदानेन सम्यक् दत्तेन यत्फलं गंगास्नानेन तत्फलं स्यात् राहुग्रस्ते निशाकरे दिवाकरे पुन
स्तत्र दशसंख्यमुदाकृतमिति जारते गंगास्नानं बुकुवीतग्रहणे चंद्रसूर्ययोः महानदीपुचान्यासुस्नानं कुर्याद्यथाविधि॥
दक्षः नृषस्पृषसियत्स्नानं संध्याया उदितेरवौ चंद्रसूर्ये परागेण प्राजापत्येन तत्क्रमं इति गंगाया अलाजे अत्र न्यासुस्नाना
दि कुर्यादित्यर्थः महानद्यो ब्राह्मे गोदावरी नीमरथी तुंग नराचवेणिका तापी पयोस्ती विध्यस्पदक्षिणे तु प्रकीर्त्तिताः जा
गीरथी नर्मदा च यमुना च सरस्वती विशोका च वितस्ता च विंध्यस्योत्तरतः स्मृताः महानद्यसंज्ञवेदांस्त्रः वापी कूपतडागे
धुगिरिप्रस्तवरोषु च नद्यां न देदेव खाने सरसी पूधृतां बुनि उत्तोदकेन वास्नायात् ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः इह पूर्वपूर्वाजावेतु
त्रोत्तरोत्तुकल्पः उत्क्रंचमार्कंडेयेन शीतमुत्तोदकात्पुण्यमपारकं परोदरात् चूमिष्टमुधतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणे दकं त
तोपिसारसंपुण्यं ततः पुण्येन हीजले तीर्थं तोयं ततः पुण्यं महानद्यंतुपावनं ततस्ततोपि गंगां बुपुण्यं पुण्यं स्नानं बुधिः ॥ व्या
सोपि ॥ सर्वगंगासमं तोयं सर्वसमाधिजाः ॥ सर्वचूमिसमं दानं ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः उत्तोदकमातुरविषयं ॥ आदित्यकिर

गौः सतं पुनः सतं च वक्रिता ॥ अतो व्याध्यातुरः सायाद्रहोः शुक्लचारिणो निव्याघ्रोक्ते ॥ स्नानाकरणो प्रत्यवाय उक्तो वृद्धवसि
 षः ॥ ग्रहो संक्रमे चैव न स्नायाद्यदि मानवः सप्तजन्मानि कुली स्यादुःखजागी च जायत इति मुक्ते स्नानाकरणोऽपि प्रत्यवायः
 तथा च ब्रह्मवैवर्ते विमुक्ते यदि न स्नायाच्चंद्रसूर्यग्रहे तथा तस्य नावदाशौचं स्याद्यावदन्यः परो ग्रह इति मासजे देनमदो
 तां पुण्यं त्वं देवी पुराणो कार्तिके ग्रहांश्चैव गंगायामुनसंगमे मार्गे तु ग्रहां प्रोक्तं देविकायां महामुने पौषे तु नर्मदा पुण्यामा
 चे सन्निहिता शुक्ला फाल्गुणे वरुणा प्रोक्ता चैत्रे पुण्यां सरस्वती वैशाखे तु महापुण्या च ज्ञानागा सरिद्धराः ज्येष्ठे तु कौशिकी पु
 ण्या आषाढे तापिकानदी श्रावणे सिंधुना मातु तथा जापे तु चंडिका आश्विने सरयू श्रेष्ठान् तथा पुण्या तु नर्मदेति तत्रैव गोवा
 वरी महापुण्या चं देराहु समन्विते सूर्ये च राहुणा ग्रस्ते न मोक्षते महामुने नर्मदा तोय संस्पर्शे कृतकृत्या भवेति ते अत्र विनि
 योपि गंगा कनखलं पुण्यं प्रयाग पुष्करं तथा कुरुक्षेत्र महापुण्यां राहुयस्ते दिवाकरे अत्र आह मुक्तं चारते सर्वस्वेनापि
 त्रयं आह वैराहु दर्शने अकुर्वाणस्तु नांस्तिक्या त्वं के गौरी वसीदति पंक इत्यादि अकरणो दोष इत्यर्थः ॥ तच्चामेन कार्या ॥ आ

पवनगौ निर्यं च चंद्रसूर्यग्रहे तथा ॥ आम आहं द्विज कुर्याच्छुद्धः कुर्यासहैव हतिना तात पोक्ते ॥ अत्र रात्रावपि स्नानाद्याह देव
 तः ॥ यथा स्नानं दानं च सूर्यस्य ग्रहो दिवा सोमस्याधितयारात्रौ स्नानं दानं विधीयते अत्राशौचिनोऽपि स्नानाद्याह वृद्धवसि ॥
 स्नाने मृतके चैव न दोषो राहु दर्शने नावदेव जवेच्छिर्यावनमुक्तिर्न दृश्यते शूद्रेषु चित्यदार्थेषु प्रतिप्रसवः आरनालं तथा स
 रं किलाटं घृतसत्रमः स्नेहपक्वं च तैलं च न कदाचित्प्रदुष्यति तथा आरनालं पयस्तक्रंदधितैलाज्यपाचितं मणिकस्त्रोदकं च
 तदुष्पेराहु दर्शने रजस्वला स्नाने विशेषः क्वचित्प्रयते स्नाने नैमित्रिके प्राप्ते नारीयदिरजस्वला पात्रांतरिततोयेन स्नानं कृ
 त्वा ब्रतं चरेदिति व्रतरजस्वला व्रतं इदं च नादियं ते शिष्टाः वारिविशेषे फलानि शयमाह व्यासः रवियहः सूर्यवारे सोमो सोमग्रह
 स्तथा चूडामणिरिति ख्याता स्नानं फलं जवेत् वारिथ्येषु यत्पुण्यं ग्रहो चंद्रसूर्ययोः तत्पुण्यं कोटिगुणितं यासे चूडामणौ स्म
 तमिति षट्त्रिंशन्मते सर्वेषामेव वर्णानां स्नानं राहु दर्शने स्नात्वा कर्माणि कुर्वीत शृतमन्त्रविवर्जयेत् पक्वमन्येन्याज्यं ग्रहो
 न्नरमपि न चुजीतेत्यर्थः ॥ इयं च स्तिकां स्नानार्थानां कर्मत्यागार्थं तु कृत्वा व्याघ्रपादेन स्मार्त्तकर्मपरित्यागो राहोरन्यत्र स्नाने

समयः

८९

ति। शिवरहस्ये॥ सूर्येदुग्रहणां यावत्तावत्कुर्याज्ज्यादिकं। न स्वयेन च नुं जीतस्त्रात्वा नुं जीतमुक्तयोरिति। फलविशेषे ब्रह्मपु
रारो॥ उपमर्दे लक्षगुणं ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः पुण्यं कोटिगुणं मध्ये मुक्तिकाले त्वं मकमिति। दानमुक्तं महाचारते अयने विषु
वे चैव ग्रहणं चंद्रसूर्ययोः यात्रा नूताय विनाय नूतिदद्यात्सदक्षिणां यद्यपि पूर्वसर्वे व्याससमाश्नुकं तथापि तच्छास्त्रा
स्तत्पर्यं दातव्यावत्पंकत्वार्थं पानतु पात्रत्यागे नयस्मै कस्मै चिद्दानप्रतिपादतार्थं पात्रलक्षणां दानमयूखे वक्ष्यते अनु
कल्पमाह बौधायनः श्रोत्रियोः श्रोत्रियो वापि पात्रं वा पात्रमेव वा विप्रब्रुवोपि वा विप्रो ग्रहणं दानमर्दनाति चारते नूति
र्गावः सुवर्णं च धान्यं वा यद्यदाप्तिं तत्सर्वं ग्रहणे देयं आत्मनश्चेयच्छ्रुता पुण्यकालमाह जाबलिः संक्रांतौ पुण्यकाल
स्तु पोउशौ च वतः कलाः सूर्यचंद्रपरागे च यावद्दर्शनगोचर इति अत्र केचित् राहुदक्षिणस्नायादानं च कुर्यादित्यादि निर्व
क्त्ये दर्शने स्नानादिविधीयते दर्शनं चाक्षुषं तच्च स्वकीयमेव निमित्तं परकीयदर्शनस्य परं प्रतिनिमित्तत्वात्तावात् एवं वा
यमर्थः। तं पश्यते स्वयं ग्रहणं दृष्टे स्नानादिकर्तव्यं न मे यावत्ते इत्याहुः। तदयुक्तं। एवं ह्यस्य स्नानादि न स्यात्। तथा नेहैतोद्यंतमा

राम

८९

दित्यनास्ते दृश्यते कदाचन नोपरक्तं न वारिस्थं न मध्यं न नमोगतमिति वाक्येन स्नानकालां ग्रहणदर्शने प्रतिपिद्येतेषां स्नानादि न स्या
त्। यदि परंतत्रेष्टापत्तिः क्रियते तथा सति सूर्यग्रहो यदारात्रौ दिवा चंद्रग्रहस्तदा तत्र स्नानं न कुर्वीत दद्याद्दानं न च क्वचिदिति निय
मो नुपपन्नः स्यात् रात्रौ सूर्यग्रहस्य जातस्य दिवा चंद्रग्रहस्य जातस्य दर्शनाच्चावे स्नानादिरप्राप्तत्वात् किंच यदि दृष्टं ग्रहणं
स्नानादेर्निमित्तं तथा सत्युद्देश्यस्य ग्रहणस्य विशेषणं दर्शनं न विवक्षितं स्यात् यस्यो जयं हविराग्निं माह्वेदित्यत्रेव हविष उजय
त्वं। अत्र केवलं ग्रहणमेव निमित्तं इति वक्तव्यं तच्च ज्ञानमेव निमित्तं सर्वनिमित्तानां ज्ञानानामेव नैमित्तिकप्रयोजकत्वमिति।
विज्ञानेश्वरादिभिस्तत्र तन्निरूपितत्वात् तच्च ज्ञानं शास्त्रीयमेव न लौकिकं तच्चैवं धीपांतरे जातं दीपांतरेऽपि प्रयोजकं स्यादिति
वाच्यं धीपांतरे जातस्य धीपांतरेऽत्रिदिनजातत्वेनाप्रयोजकत्वात् क्वचिद्देशोद्देशं देशांतरे मेव ह्यत्र तु न वज्येव प्रयोजकं न च रा
हुदर्शनं इत्यनेन चाक्षुषमेव दर्शनं ग्राह्यमिति वाच्यं अष्टमी रोहिणी युक्ता निरूप्यं दृश्यते यदि त्यादिषु शास्त्रदृष्टेऽपि दक्षिण
योगदर्शनात्। तेन प्रत्यक्षदर्शने मेव स्नाननिमित्तमिति केषां चित्प्रलापः शास्त्रन्यायविरुद्ध उपेक्षणीयः। यस्मात्स्वविषये म

नु॥ चंद्रसूर्यग्रहेनाद्यादद्यात्तात्माविमुक्तये॥ अचुक्रयोरसंगयोदष्टास्तानेपरेहनि॥ नृगुरपि॥ ग्रस्तायेचास्मात्तुनुरं
 दुप्राप्नुतोयदा नदापरेद्युरुदयेस्नात्वात्यवदरेन्नरइति वेधमादव्यासः नाधात्सूर्यग्रहात्पूर्वश्चाक्षिसायंशशिग्र
 हात् ग्रहकालेचनाश्रीयात्स्नात्वाश्रीयाद्विचुक्रियोः मुक्तेराशितिचुंजीतयदिनस्यात्महानिशा विशेषमादवद्वसि
 षः॥ ग्रहाणुत्तवेदिंदोप्रथमादधियामतः चुंजीतावर्तनात्पूर्वपश्चिमेप्रथमादधः रवेस्तावर्तनाद्धर्ध्वार्वागिवनिशी
 यजः चतुर्थेप्रहरेचेत्स्याचतुर्थप्रहरादधः रात्रौप्रथमयामोत्तरंग्रहांचेन्मध्याह्नात्पूर्वचुंजीत रात्र्यंतयामेचेज्जवि
 प्रथमयामात्पूर्वचुंजीत दिनतृतीयप्रहरं चेद्विग्रहस्तदापूर्वदिनस्यार्द्धरात्रात्प्राक्चुंजीत अहश्चतुर्थप्रहरेचेद्वि
 ग्रहाणंतदारात्रेश्चतुर्थप्रहरादधोचुंजीतइदंचनराविजोजनपरं किंतुत्पूर्वग्रहेपूर्वयामचतुष्टयंत्याज्यं चंद्रग्रहेया
 मत्रयेमित्येवंपरमितिमाधवः तथाचवृद्धगौतमः सूर्यग्रहेतुयाश्रीयात्पूर्वमामचतुष्टयं चंद्रग्रहेतुयामांस्त्रीवात्
 वृद्धातुरैर्विना॥ बालादिविषयेमात्स्येअपराह्नेनमध्याह्नेमध्याह्नेनतुसंगवो॥ चुंजीतसंगवेचेत्स्यान्नपूर्वचुंजिमाचरे

न॥ राशिग्रहेयामत्रयायवादमादवृद्धवसिष्ठः॥ ग्रस्तोदयेविधोपूर्वनाहर्त्तोजनमाचरेत्॥ इतिदिमात्रौ॥ त्रयोदश्यादिनोवर्ज्यदिना वेधांतरं
 नानवकंधवं मंगल्येषुसमस्तेषुग्रहोचंद्रसूर्ययोरितिः अन्यत्रापि घादश्यादिस्त्रतीयांतोवेधदेंदुग्रहेस्मृतः राकादश्यां
 हितसौरेमतुर्थेतः प्रकीर्तितः इदंसंस्मर्यग्रहे खंडग्रहेतुउत्तयदिनत्रयं अहंखंडनहेतयोरिति वचनात् अत्रकाम्योपवास
 माहदक्षः अयनेविष्णुवेचैवग्रहोचंद्रसूर्ययोः अहोरात्रोषितस्नात्वासर्वपापैः प्रमुच्यतइति पुत्रवर्द्धस्यस्यतुनचवति॥
 संक्रत्यामुपवासंचरुस्मैकादसिवासरे चंद्रसूर्यग्रहेचैवनकुर्यात्पुत्रवान्गृही अत्रहेमादिः यदाशशिनीग्रस्तोदयःसूर्य
 र्यस्यग्रस्तास्नावातदापुत्रवर्द्धिणाउपवासोनकर्तव्यः सायाह्नेग्रहांचेत्स्यादपराह्नेनजोजनं अपराह्नेनमध्याह्नेम
 ध्याह्नेनतुसंगवइतिमार्कंडेयवाक्यस्येतत्परत्वादित्याह माधवस्तुतस्याथजोजनमित्याह मुक्तंचैतत् तत्रयुक्तोपवा
 सस्यनिषेधोयमुदाहृतइति वाक्यशेषेणविहितकाम्योपवासस्यैवनिषेधेनानुषंगप्राप्तस्यानानुषंगकृतोग्राह्योयते नि
 त्यमुपोषणमितिवाक्यात् ननुतत्रयुक्तत्वंतुद्देशेनविहितंत्वंकिंतुतद्वेतुकत्वमात्रं तद्वेतुकत्ववानुषंगप्रतिपुपवासे

समय

८३

सीतिचेत्तु उपते' इह ब्रत रूपोपवासस्यैव प्रतिवेधेनानुपेक्षया प्राप्तस्य। तत्रोपोपवासशब्दस्य शक्यत्वात्। अन्योपोपवासशब्दस्तुलाहिकः गौरामुख्ययोर्मुख्यस्यैव ग्रहणौचित्यात् ग्रहणो जने प्रायश्चित्तमुक्तं कात्यायनेन चंद्रसूर्यग्रहेऽनुक्ता प्राजापत्येन शुध्यतीति तस्मिन्नेव दिनेऽनुक्ता त्रिराशौ चैव शुध्यतीति तस्मिन् दिने पूर्वोक्तप्रतिपादादितया मात्मकवेधमध्ये इति॥ ॥ इति ग्रहणानिर्णयः॥ ॥ अथ संक्रांतिनिर्णयः॥ ॥ तत्र नागरखंडे॥ ॥ रवेः संक्रमणो राशौ संक्रांतिरिति कथ्यते वसिष्ठः अयने द्वे विषुवे द्वे च तस्य षडशीतयः चतस्रो विष्णुपद्यश्च संक्रांत्यो द्वादशस्मृताः ऋषकर्कटसंक्रांती द्वे तद्गृहिणायने विषुवती तुलामेषौ तयोर्मध्ये ततो परा कन्यायामिष्टुने धनुष्यधिरवेगतिः षडशीतिषु सा प्रोक्ता षडशीतिगुणाफलैः दृष्टव्यं कर्कटं ज्येष्ठं सिंहं चैव यदारविः एतद्विष्णुपदे नाम विष्णुवादधिकं फलमिति अयनविषुवतोर्मध्ये वार्ष्णेयविशेषतः पुनरासांसप्तम्यत्वे युक्तं देवीपुराणे मंदा मंदा किनी ध्वांक्षी घोरा चैव महोदरी राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रांतिसप्तधान्यः सूर्यो घोरा विधौ ध्वांक्षी नैमवारे महोदरी बुधे मंदा किनी नाम मंदा सुरपुरोदिते॥ मिश्रिता शुक्रवा

राम
८३

रेष्वा राक्षसी तु शनैश्चरे' तथा मंदा ध्रुवेऽपि विज्ञेयाम् मंदो मंदा किनी तथा॥ द्विप्रे ध्वांक्षी विज्ञानीया उग्रे घोरा प्रकीर्तिता॥ चरैर्महोदरी ज्ञेया कूरैर्कक्षे श्वराक्षसी मिश्रिता चैव निर्दिष्टा मिश्रितर्क्षेऽथ संक्रम इति ध्रुवाणि रोहिण्यपुत्ररात्रयं च महानिरेवती चित्रानुराहमृगाः क्षिप्र एव श्विनी हस्त पुष्याः उग्राणि पूर्वात्रयं चरणी मघा च चराणि धनिष्ठा पुनर्वसु श्रवणा स्वाती शततारकाः॥ कूराणि ज्येष्ठा र्क्षेयामृलानि मिश्रितानि विशाखा कृत्तिके आसु च पुष्यतमः कालस्तत्रैवोक्तः त्रिचतुषं च समाप्तं नव द्वादश एव च क्रमेण घटिकाद्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकमिति वसिष्ठः संक्रांतिसमयः सप्तमोऽर्कयः पश्चिंतेऽक्षरौ तद्योगाच्चाप्यधश्रौर्ध्वं च मिरो ना उपवित्रिता इति अधःस्त्रिंशदूर्ध्वं त्रिंशादितिके चित्र वस्तुतस्तु अधःत्वं च दशोर्ध्वं च पंचदशे न्येवं त्रिंशादिति ज्ञेयं तथा च देवीपुराणे अतीतानागतो जोगो ना उपपंचदशस्मृताः इति संक्रांतौ विहितप्रतिषिद्धस्वानाध्ययनादेः पालनं नो गः जावलिः संक्रांतौ पुण्यकालस्तु षोडशो जयतः कला इति कलानाशः एवं च वासिष्ठादिवाक्यानां विशेषात् सर्वसंक्रांतिपरत्वं तत्र चात्यकालोक्तिः पुण्यातिशयार्थं निपुनर्नियमार्थः अतएव शातातपः सायासंनिहितानां अस्मात्ता पुण्यतमाः

समय.

६४

स्मृता इति । वसिष्ठः । मध्येतु विपुवेपुण्यं प्राग्विस्मैदिक्षिणायने । षडशीतिमुखंतीति अतीते चोत्तरायणे इति । मध्येतु जयत इत्यर्थः । अत्र च त्रयादुत्तरायणे नागतेऽपि पुण्यमिति हेमाद्रिः । तत्र प्रमाणं विमर्श्य ब्रह्मवैवर्ते त्रिंशत्कर्कटकेनाग्रामकरे तु दशाधिका इति स्कांदे कुलीरे विंशदेवाग्रामकरे त्रिंशदुत्तरा इति कुलीरः कर्कटः वसिष्ठः त्रिंशत्कर्कटकेनाग्रामकरे विंशतिः स्मृता इति गौतमः अर्वाकृषोऽत्रानायास्तु परतः षोडशैव तु तारवदक्षिणे पूर्वा अतीते चोत्तरायणे इति अत्रापित्यनाधिकघटिकानां पूर्वैर्नैव्यवस्था विज्ञेया वसिष्ठः वर्तमाने तु लामेनेनायास्तु जयतो दशेऽपि बौधायनोऽपि पुण्यं विष्णुवति प्रोक्तं दशपूर्वा दशापरा इति वसिष्ठः षडशीत्यां व्यतीतायां पश्चिमास्तुनाडिका इति षडशीत्याः यानां चतसराणां संक्रांतीनामैकैकस्यापंचदशं त्येवं षष्टिनायः पुण्या इति हेमाद्रिः । तथा च स्कांदे षडशीतिमुखंतीति नाग्रपंचदश स्मृता इति केचित्तु । अस्मिन् ऋक् स्मृताडिका इति पाठं कल्पयन्ति अष्टिषोडशान्छंदसः षोडशाक्षरपादत्वादिति तत्रैव युगांतेषु तु षष्टिप्रषडशीतिमुखंतीति । तथापि उक्त्यर्थः वसिष्ठः । पुण्यकालो विस्तृत्यथा प्राक्पश्चादपि षोडशेति । ब्रह्मवैवर्ते विपुवेपुण्यं वमुह

राम

६४

त्रिंशत्षडशीतिमुखंतीति । तथा विष्णुपदे त्रीणि पुण्यानि कवचो विदुरिति । एवं मुक्तत्वात् अधिकपक्षाः पुण्यपुण्यतरपुण्यतमत्वेन व्यवस्थायाः यायाः संनिहितानां अस्मात्ताः पुण्यतमाः स्मृताः इति पूर्वोदाहृतशान्तातपवाक्यत्वं लजेगिना सूर्योत्तरमुत्तरमोगिन्यात् तत्र मध्यधानतक्रातान्वायाप्रकाशो न लप्यते तदा पूर्वजागायं द्विजस्योत्तरजागा द्विजस्य वासं हरादिनस्यैव पुण्यं त्वेन प्राशस्तकालवत्योः पूर्वोत्तररात्र्योः अहिसंक्रमणो हस्ततरङ्गः पुण्ये प्रकीर्तितारात्रौ संक्रमणे जानोदिना व्यासातदानयोरिति वृद्धवसिष्ठवाक्यात् अत्र हि पूर्वोद्विजस्य स्थापनात् पुण्यत्वविधानादेव रात्रौ क्षानादिप्रतिषिध्यते । तथा सर्वसंक्रांतिसाधारणपूर्वोत्तरप्राशस्त्यविधानादेव तस्मिन् देवे तस्यैव व्यर्थं पत्रेः पूर्वजागप्राशस्त्यस्योत्तरस्य चातस्य विषयो मध्याह्नादिसंक्रमणवत्तत्राह न्येव प्राशस्त्योस्तयो संक्रवात् गोमिदः रात्रौ संक्रमणे जानोदिवा क्रुयन्नुतक्रियां । पूर्वस्मात्परमेवापि प्रत्यासत्तेः शतकलं अर्धरात्रादधस्तस्मिन् मध्याह्नस्योपरि क्रिया ऊर्ध्वसंक्रमणे चोर्ध्वउदयात्परद्वयं । सूर्यो चेदधरात्रे तु यदा संक्रमते रविः । प्रादुर्दिनघं पुण्यं मुक्तामकरकर्कटाविति । मघादुत्तरावर्तमानं तच्चोदय

समयः

८५

अपूर्वोत्तरदिनयोः "संनिधानलाभात्" दिनद्वयमप्यर्द्धमेव ज्ञेयं "रात्रौ संक्रमयोऽज्ञानौ दिनार्द्धस्नानदानयोरिति सामान्यतोरत्रिसंक्रमेदिनार्द्धपुण्यत्वस्यैवोक्तत्वात् गर्ग्यः कालेत्पूर्वार्द्धरात्रे तु यदा संक्रमणं रवेः तदा ह पुण्यमिच्छन्ति गार्ग्यगालत्वगौतमः देवीपुराणे संपूर्णोऽर्द्धरात्रे तु उदये स्तमयेऽपि च मानार्द्धे चास्करे पुण्यं अपूर्णोऽर्द्धरात्रे निशार्ध इत्यर्थः उदयास्तमयशौचौ प्रातः सायं संध्यौ पल्लवकौ अपूर्णोऽर्द्धरात्रे सायं प्रातः संध्यौ तत्र पूर्वजागयोदित्यर्थः योगे नलक्षणाया वा चास्करोदिवसः निशीथे सायं प्रातः संध्यौ स्तुत्ररपूर्वजागयोश्च संक्रमणो दिनार्द्धपुण्यमित्यर्थः कस्यदिनस्यार्द्धमित्यपेक्षायामुक्तं नतैव अर्द्धरात्रे त्वसंपूर्णो दिवा पुण्यमनागतं संपूर्णोऽर्द्धरात्रे उच्यते इत्यमतिरेके परे ह नि अत्रासंपूर्णोऽर्द्धरात्रश्चेति सायं ध्यानिशीथपूर्वजागश्च गृह्यते अत्र संक्रमणोऽनागतमतीतमित्यर्थः तद्विवाधानां दिनार्द्धपुण्यं तत्रैव त्रसंनिधानात् संपूर्णोऽर्द्धरात्रे निशार्ध इत्यर्थः तत्र संक्रमणोऽर्द्धरात्रे पूर्वोत्तरदिनयोस्तत्र पूर्वमानार्द्धपुण्ये अतिरेके अर्द्धरात्रात्परतः संध्यायां वा संक्रमणे परे ह न्यायं मानार्द्धपुण्यमित्यर्थः ॥ संपूर्णोऽर्द्धरात्रे इत्येव व्यवस्था युक्ता तत्रैव ॥ आ

राम

८५

दोषपुण्यं विज्ञानी यादृच्छन्ति नातिथिर्न वेत्तुः अर्द्धरात्रे व्यतीते तु विज्ञेयमपरे ह नीतिः "पूर्वदिनोत्तरवर्तित्वात् अर्द्धरात्रिसंक्रमणकालीनातिथिर्यद्विज्ञानात् स्यात्तदा तदित्यर्थः सिद्धं व्यतीते त्वर्द्धरात्रे पूर्वदिनतिथ्ये देवि परे ह्युरेवेति यदा त्वर्द्धरात्रेति तिथिर्दिनद्वयार्द्धयोरपि स्यात्तदा पूर्वजोगिनीषु पूर्वदिनोत्तरार्द्धमुत्तरजोगिनीषु उत्तरदिनार्द्धमुमयजोगिनीष्वेष्टिको विकल्पः एवमयनातिरिक्तं सर्वरात्रिसंक्रमणो दिनार्द्धपुण्यत्वे स्थिते विष्णुपद्यां धनमीननयुक्ताभ्यामुच्यते पूर्वोत्तरगत रात्रौ ज्ञानोऽसंक्रमणं न वेत्तुः ॥ पूर्वाह्ने पवनाद्भुस्तु पुण्याप्रोक्तमनीषिभिः अपराह्ने त्वयं चैव श्रौते स्मार्त्ते च कर्मणीति पद्याभ्यां तत्पुण्यातिशयदर्शनार्थः ॥ केचित्वासत्रसंक्रमणपुण्यं दिनार्द्धस्नानदानयोः रात्रौ संक्रमणोऽज्ञानो विषुवत्यधने दिनमिति चैशेषिकयज्ञपार्श्ववचनात् ॥ सामान्यविषयं दिनार्द्धवचनं विषुवद्विषयमित्याहुः विषुवतिसंक्रमे रात्रौ सति दिनार्द्धमयने तु दिनमिति वाक्यार्थः वस्तुतस्तु यद्यत्र विषुवति दिनार्द्धपुण्यत्वविधिः स्यात्तदा स्यान्मानत्वेन किंतु विषुवतिसामान्यवाक्यप्राप्तमर्थमनूद्यापने दिनार्द्धपुण्यं वा दैनसंपूर्णदिनस्य पुण्यत्वं विधीयते ॥ यदा ह यादत्रयेण सर्वसंक्रांतिसामान्यवाक्यप्राप्तमर्थमनूद्यापने दिनार्द्धपुण्यं वा दैनसंपूर्णदिन

समय-
६६

स्पुण्यत्वं विधीयते ॥ यद्वाद्यपादत्रयेण सर्वसंक्रांतिषु सामान्यतो दिनार्धपुण्यत्वं विधायानापादेन विषुवत्पयनयोः संपूर्णादि
नपुण्यत्वं विधीयत इति यद्वादिने इति पाठः ॥ जानौरयनेरात्रौ जाते सति दिनमध्ये दिनार्धपुण्यमित्येवाचेति नन्वासन्नमिति ॥
अतएव न विष्ये मिथुना कर्कसंक्रांतिर्यदि स्यादं शुभालितः प्रजातेवानिशीयवाकुर्यादहनि पूर्वतः कार्मुकं तु परित्यज्य ऊ
पसंक्रमणोरवि प्रदोषे वा र्द्धरात्रे वा स्नानं दानं परेतातिबोधयनोपि अस्तंगते सवितरिमकरं वातिनास्कर प्रदोषे वा र्द्धरात्रे
वा स्नानं दानं परेहनि अर्द्धरात्रे तद्धर्द्धवासंक्रांतौ दक्षिणायने पूर्वमेव ग्राह्या बन्धोदयतेरविरिति अहंतुष्टुवे अदितरश्
तिष्ठेदः अयतेरात्रौ जाते सते अदिनेरात्रवेव पुण्यमिति तदर्थः न च नागरखंडे तैसंयादिपरीनेषां तथा चारात् अतएव मा
धवः कर्कटे मकरे रात्रे रार्द्धमेतच्च मध्ये दिनायनविषयमिति व्याचख्ये ननु बोधयनायेः स्तंग इतपनेन प्रदोषार्द्धरात्रयो ल
भुत्वात् पृथक् ग्रहणमनर्थकमिति चेन्न अस्तंग इत्येवोक्ते दिनांतरस्य पुण्यतोक्तिः प्रत्यासत्रे रमरात्रविषयि एवेव स्यात्तद्वान
गायप्रदाया र्द्धग्रहाण्यसार्थक्यात् ॥ धनुमीनावनिक्रम्य कर्क्यांच मिथुनं यदा ॥ पूर्वापरविभागे नरात्रौ संक्रमे रवि ॥ दिनांते पंच

राम
६६

ना आस्तुतदा पुण्यतमाः स्मृता उदये च तथा पंचदैवे पित्रे च कर्मणाति रात्रौ धनुरतिक्रम्य पूर्वजा विसंक्रमे उदये पंचनाड्यः तथ
रात्रौ मिथुनमतिक्रम्या परजागे संक्रमे दिनांते पंचनाड्य इति सामान्यतो बोधयनवाक्येन पुण्यप्राप्तौ पुण्यतमत्वबोधकं ॥ ते
नमकरे सूर्यास्ता र्द्धयदा कदाचि ज्ञाते उत्तरदिनपूर्वार्धपुण्यं आद्याः पंचघटिकाः पुण्यतमाः कर्कवोदयात् पूर्ववदा कदाचि
ज्ञाते पूर्वदिन एवोत्तरार्धपुण्यं अंत्याः पंचघटिकाः पुण्यतमा इति बोधयनवाक्यकृतनिर्णयानुरोधेन स्क्रांदं नत्क व्याचरमु
स्नानचरणाः केचित्त्रातिक्रमणारूपा संक्रमणारूपावेति द्वे क्रियो तत्र धनुरादीनादीमतिक्रमणक्रियाया कर्मत्वेन न वाक्या
स्यायनविषुवपरतया बोधयनत्रविष्योत्तरवचो विरोधस्यात् स्याच्च प्रधानसंक्रमहा क्रिया कर्मध्याहारः अतो धनुरादी
नां प्रधानसंक्रमणक्रियायामेव कर्मत्वं अतिक्रमणक्रियायां तु वृश्चिकादीनां तेन तत्पदानामेवाध्याहारः वृश्चिककुंजसिंह
वृषातिक्रमेण धनुरादिपञ्चातिसंक्रमणपरमेतद्वाक्यं नायनविषुवत्परं तेन न कोपि विरोधः वस्तुवस्तु बोधयने नानयो
विप्रकृष्टदिनपुण्यत्वोक्तावधिस्क्रांदेन संनिवृष्टदिने पिपुण्यता बोध्यते घेनो जयेदिने पि सप्तुष्टिते पुण्यकायेन कोपि विरोधः ॥

समय

६७

नेनस्कांदस्यस्वारसिक्येवव्याख्यायुक्तेतिममप्रतिज्ञाति॥॥इतिसंक्रांतिनिर्णयः॥॥अथसंक्रांतिकृत्यं॥॥नागरखंडे॥॥खेसं
क्रमरांशौसंक्रांतिरितिकथ्यते स्नानदानतपश्चाद्धोमादियुमहत्फलप्राप्त्यर्थः अयनेविषुवेचैवग्रहणचंद्रसूर्ययो॥
अदोरात्रोपितस्नातःसर्वपापैःप्रमुच्यते एतच्चपुत्रवद्दस्तातिरिक्तविषयं आदित्येहनिर्णयसंक्रांतौग्रहणचंद्रसूर्ययो॥
उपवासो न कर्तव्यो गृहिणा पुत्रिणा तथेति तस्य तत्रोपवासनिषेधात् यस्तुरवेर्यस्तास्तादावहोरात्रभोजननिषेधः स
पुत्रवंतमपि गोवरपति एतच्च नाप्रवृत्तेः इदं हि वचनं नियमो व्रतमस्त्रीतश्चोपवासादिकमिति कोशादुपवासस्य व्रतरूपत्वा
वगमादिदित एव व्रतात्मक उपवासे प्रवर्तते न तु निषेधप्रवृत्तिमात्रेणाहोरात्रभोजनाभावतात्रेतस्य व्रतरूपत्वाच्चावादि
तिष्ठेति निर्णये तातचरणाः शातातप इति संक्रमणोप्राप्तेवस्त्राप्रायस्तुवमानवसप्तजन्मानि रोगी स्यानिर्धनश्चैव जायते॥
संक्रांतौ यानि दत्तानि दत्तव्यानि दत्तानि तानि नित्यं ददात्यर्कपुनर्जन्मनि वसिष्ठः अयनेषु च यद्दत्तं पश्याति मुखेषु च॥
चंद्रसूर्योपरागे च दत्तं न वति चार्हयं॥ अयने कोटिपुण्यं चलदं विष्णुपदीफलं॥ पश्याति सदसं तु पश्यात्यां स्मृतं बुधैः॥

राम
६७

शतमिदुक्षयेदानं सदसं तु दिनक्षये विषुवे शतसाहस्रं व्यतीपाते त्वनंतकं॥ दृष्टवसिष्ठः॥ अयने विष्णुवेचैव त्रिरात्रोपो
पितः पुमान् स्नात्वा योर्ध्वयते ज्ञानुं सर्वकामफलं न वेत्त ब्रह्मपुराणे शुक्लपक्षे तु सप्तम्यां यदा संक्रमते रवि महाजयातदा सा
वै सप्तमी चास्करप्रिया स्नानं दानं तपो होमपितृदेवादि पूजनं सर्वकोटिपुण्यं प्रोक्तं तपसेन महौजसा यस्तस्यां मानवो न भ
क्त्या घृतेन स्नापयेद्विं सोममेधफलं प्राप्य ततः सूर्यपुरं व्रजेत् पयसा स्नापयेद्यस्तु चास्करं नृत्तिमान्नरः विमुक्तः सर्वपा
पेभ्यो याति सूर्यसंलोकतां स यैषा कथिता पुण्या सप्तमी त्रिपुरांतकः यामुपोष्य तरोच कृत्वा च चलान् मंगलान् लभेत् संक्रा
तिविशेषेण देयविशेषमाह विश्वामित्रः मेघसंक्रमणे ज्ञानो मेवेदानं महाफलं दृष्य संक्रमणे दानं गवां प्रोक्तं तथैव च वस्त्रा
न्तपानपायानामिथुने विहितानि तु घृतधेनुप्रदानं तु कर्कटे परिशस्यते स सुवर्णपत्रदानं सिंहच विहितं सदा कन्या
प्रवेशे वस्त्राणां सुराणां तथैव च तुला प्रवेशे धान्यानां बीजानामेव चोन्नमं कीटप्रवेशे वस्त्राणां वेश्मनां दानमेव च की
टो वृश्चिकः धनुः प्रवेशे वस्त्राणां यातानां च महाफलं॥ ऋषप्रवेशे दातृणां दानमग्रे तथैव च॥ कुंभप्रवेशे दानं तु गवांसं॥

समय-

८८

बुनरास्पन्न'मीनप्रवेशेहृन्मानमास्यायामपिचोत्रमे'दानात्यथैतानिमयामुनींशप्रोक्तानिकालेनुतरप्रदत्ताः॥प्रा
प्रोतिकामंमनसस्त्वन्नीष्टंस्मात्प्रशंशंसंतिद्विकालदानं स्कांदे धेनुतिलमयीराजनदद्याद्यश्चोत्ररायणो सर्वान्
कामान्वाप्रोतिविंदतेपरमंसुखं विष्णुधर्मोत्रे उत्ररेत्वयनेविप्रावस्त्रदानंमहाफलं तिलसर्वमनद्वाहंदत्तारोगैः
प्रमुच्यते कालिकापुराणो कनककुलिशंनीलपद्मरागंचमौक्तिकं एतानिपंचरत्नानीत्यसेदेवस्यमूर्धनि।रत्ना
नांवायनवेतुकर्षकपर्षीर्द्धमेववा सुवर्णयोजयित्वातुतस्मिन्नेवोत्ररायणो विधिवच्चतथाऽर्च्यगवेतान्येनत्तरि
णा प्रक्षाल्यमर्दयित्वातुप्रदद्यादृतकंबलं दत्वावोपस्करोक्तयोब्राह्मणान्यतिभिःसह संजोष्यदक्षयित्वातुकल्प
येदनिवारितम् कुलिशंहीरकंदांक्षयित्वादक्षिणायासंयोज्यकल्पयेज्जोनमितिशेषः उपोष्यसर्वमेवैतत्कुर्या
ऋक्समन्वितः पंचगव्यंतिलैर्युक्तंपोत्वावैपारयेद्भुतंतिलैस्नानंप्रकुर्वीततैरेवोद्धर्तनंबुधः देवतानांपितॄणांचउच्चा
न्यांतर्पणांतथा।पारयेत्पाररांंकुर्यात्।तिलस्नानपारणयोर्नात्रक्रमविवक्षितः।उच्चाच्यामितितादर्थ्यंचतुर्थी॥

राम

८८

क्षामंतैश्चप्रकुर्वीतसर्वदैवोत्ररायणो।तात्वेदेवायपित्रेऽप्योहाटकेनसंमंददेत्॥पत्यादेवकरित्येयंचित्रंशंजौनिविश्य
यः।उत्ररायणमासाद्यनरःकस्मात्प्रशोचनं॥इतिसंक्रांतिकृत्य॥अथःपक्षः॥सद्विविधः॥शुक्लःकृष्णश्च।चंद्र
कलावृक्षपलक्षितःशुक्लःपक्षः चंद्रकलाहयोपलक्षितःपक्षःकृष्णःसनुदैवेशुक्लः पित्र्येकृष्णः तदाहमाधवः दैवैमु
ख्यशुक्लपक्षः कृष्णःपित्र्येविशिष्यतेइति श्रुतिः तौपूर्वपक्षश्चापरपक्षश्चाजवेतां पूर्वपक्षंदेवाअन्वस्रज्यंत अपरप
क्षमन्वसुराइति॥इतिपक्षनिर्णयः॥अथमासः॥सचमस्यतेपरिमीयतेचंद्रेवृद्ध्यादिनेतियुज्यतेनमासश्चाष्टेनस्त
द्यात्रिधेयः सचत्रेधाः चांद्रसावनःसौरश्चेति तदुक्तंमाधवीयेब्रह्मसिद्धान्ते चांद्रःशुक्लादिदशांतःसावनस्त्रिंशतादिनैः॥
एकराशौरविर्यावत्कालंमासःसत्रास्करइति नाह्वत्रमपिमासंकेचिदिच्छंतीतिमाधवीये मदनरत्नेच एतेषांव्यवस्थामा
हः ज्योतिर्गर्गः सौरोमासोविवाहादौयज्ञादौसावनःस्मृतः आष्टिकेपितृकार्येचचांद्रोमासःप्रशस्यते तत्रब्राह्मणस्यचां
प्रएवमुखः।तदुक्तंब्रह्मसिद्धान्ते।अमावास्यापरिच्छिन्नोमासस्याद्ब्रह्मणस्यतुःसंक्रांतियौर्णमासीन्यांतथैवत्यपवैश्ययोः॥

समयः
१५०

निच॥ संपूज्यविप्रमिथुनं गौरामे प्रीतामिति॥ ॥ इति चैत्रकृत्यं॥ ॥ अथ वैशाखकृत्यं॥ ॥ विष्णुस्मृतौ॥ ॥ तुलामकरमेवे
तु प्रातः स्नायी नवेन्नरः द्रविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनमिति पञ्चपुराणे वैशाखे विधिना स्नानं देवनद्यादिकं
दि॥ द्रविष्यं ब्रह्मचर्यं च ज्ञाया नियमस्थिते ब्रतं दानं दमो देवि मधुस्तदन पूजनं अपि जन्मसहस्रोत्थं पापं दहति
दारुणमिति तथा मधुमासस्य शुक्लायां एकादश्यामुपोषितः पंचदश्यां च जौबीरमेष संक्रमणे तु च वैशाखस्तानि
नियमं ब्राह्मणानामनुज्ञया मधुस्तदनमभ्यर्च्य कुर्यात्संकल्पपूर्वकं मंत्रस्तु वैशाखं सकलं मासं मेष संक्रमणे रेवे
प्रातः संनियमः स्नास्ये प्रीयतां मधुस्तदनः मधुदंतु प्रसादेन ब्राह्मणानामनुयदात् निर्विघ्नमस्तु मे पुरणं वैशाखस्तानम
न्वदं॥ माधवे मेषगे च नौ मुरारि मधुस्तदनः प्रातः स्नानेन मे नाथ फलदो न वपापदमिति इत्युच्चार्य विधिवत् स्नायात्॥ एवं
स्नानाशक्तौ तत्रैव त्रयोदश्यां च तुर्दश्यां वैशाखं वा दिनत्रयं अपि सम्यग्विधानेन नारी वा पुरुषोपि वा प्रातः स्नानः स
नियमः सर्वपापैः प्रमुच्यत इति॥ तथा कंडूय एष्टो गां तु स्नात्वा पिप्पलतर्पणं॥ कृत्वा गोविंदमभ्यर्च्य न दुर्गति भवाप्नुयात्॥

दादर भाऊराजीरयारयस्य स्मृतम्
MEMORIAL

१५०

पिप्पलतर्पणं पिप्पलमूलसेचनं॥ अर्चने विशेषस्तत्रैव॥ माधवं सकलं मासं तुलस्या योर्ध्वयेन्नरः॥ त्रिसंध्यं मधुदंतं नानास्ति
स्पृष्टुं नर्चयति चारते निस्तरे देकं च केन वैशाखे योजितं प्रियः प्रातः स्नायी नरः स्त्री वा ज्ञानीनां श्रेष्ठतां व्रजेत् वामनपुरा
णे॥ वैशाखे शुषलवरां वर्जयित्वा च गोत्रदः कृत्वा विष्णुपदे कल्पं स्थित्वा राजा नवेदिह नसिंद प्रसादे पञ्चपुराणे तीर्थवान्
दितं स्नानं तिलैश्च पित्ततर्पणं दानं धर्मपदादीनां मधुस्तदन पूजनं माधवे मासिकुबीतमधुस्तदन तुष्टये अपरां के वाम
नपुराणे गंधाश्च मास्यानि तथा वैशाखे सुराणि च देयानि द्विजमुख्ये च्यो मधुस्तदन तुष्टये उद्यापनं च तत्रैवोक्तं॥ मास
मेकं बहिः स्नात्वा नद्यादौ विमले जले एकादश्यां वा द्वादश्यां पौर्णमास्यां मयापि वा उपोष्य नियमोक्तं कृत्वा कुर्यादुद्यापनं बु
धः मंडपं कारयेदादौ कलशं तत्र विन्यसेत् निष्क्रेण वा तदर्थे न तदर्थे न वा पुनः शक्या वा कारयेद्देवं सौवर्णं लक्षणां वि
तं लक्ष्मीयुतं जगन्नाथं सजयेदासने बुधः क्षपणौ श्वदने पुष्पेदापैर्नैवेद्यं संचयैः एवं संपूज्य विधिवत् त्रौजागरां चरे
त्॥ श्यो कृते कृतमैवोद्ययहवेद्यां ग्रहान् जपेत्॥ होमे कुर्यात्प्रयत्नेन पायसेन विचक्षणाः॥ तिलाज्येन यवैर्वापि सर्वैर्वापि स्व

दादर भाऊराजीरयारयस्य स्मृतम्
MEMORIAL

समय.
१५१

शक्तिः॥ अष्टोत्तरसदसंवाशतमष्टोत्तरंतुवाप्रातर्विह्वुरते नैव इदं विह्वुरनेन वा॥ व्रतसंस्तुतिर्निश्चयः धेनुमेकां प
यस्विनी॥ पादुकोपानहो छत्रं गुरवे व्यजनं तथा शय्यासौ पस्करं दद्यादपि कांदर्पणं तथा आसुराणां नो जये त्रिशतेभ्यो
दद्याद्दक्षिणा कलशात्तज्जलपूरां स्तुतेभ्यो दद्याद्यवांस्तथा एवं कृते माधवस्य उद्यापनविद्योबुधे फलमाप्नोति सं
कलं विह्वुसायुज्यमाप्नुयात् वैशाखस्य मलत्वे पितत्रैव स्नानादिसमाप्यमिति देमादिमदनौ तथा चकार कर्ह्ये॥
आरब्धमलमासात्प्राक्यद्यत्काम्यसमापितं समाप्ते मलमासे पितृमाप्यनसंशयमिति॥ ॥ इति वैशाखोद्यापनवि
धिः॥ ॥ इति वैशाखकृत्यं॥ ॥ अथ ज्येष्ठकृत्यं॥ ॥ नविष्योत्तरे॥ ॥ पिष्टेन पंकजं कृत्वा ज्येष्ठमासि सवेदकं॥ पुष्पैः सं
पूज्यं गंधाद्यैर्या न वस्त्रविज्ञापितैः वर्षकोटिशतं सायं सूर्यलोके महीयते पंकजो ब्रह्मा वामनपुराणे उदकुंजाबु
धेनुश्च नालवंतं च चंदनैः॥ त्रिविक्रमस्य प्रीत्यर्थं दातव्यं ज्येष्ठमासि च॥ ॥ इति ज्येष्ठकृत्यं॥ ॥ अथ आषाढकृत्यं॥ ॥ वा
मनपुराणे॥ ॥ उपानद्युगलं छत्रं लवणमलकानि च॥ आषाढे मानसप्रीत्यै दातव्यानीदं नक्तिः॥ चारते॥ आषाढमेक

राम
१५१

नक्तेन स्तित्वा मासमतं पित॥ बहुधास्यो बहुधनो बहुपुत्रश्च जायते॥ ॥ इत्याषाढकृत्यं॥ ॥ अथ चानुर्मास्यव्रतानि॥ ॥ नवि
ष्योत्तरे॥ स्त्रीवानरो वामनक्रोधमर्थिसुदृढव्रतः॥ गृह्णीयान्नियमानेतादंत धावनपूर्वकान् तेषां फलानि वक्ष्यामि तत्कर्णं
एथ कृपय कृः मधुरस्वरो जवे जाजा पुरुषो गुडवर्जनात् नैलस्य वर्जना जाजन् सुंदरांगः प्रजायते कटुतैलपरित्यागात्॥
शत्रुनाशमवाप्नुयात् तथा योगाच्यासी जवेद्युस्सुसब्रह्मपदमाप्नुयात् कद्रुकास्त्रतिलमधरक्षारकषायरसंचयो वर्ज
येत्स वैरुष्यं दौर्गंध्यं नाप्नुयात् क्वचित् तां वृलवर्जनामोगीरककंठश्च जायते घृतत्यागाच्च लावणं सर्वस्विग्धतनुर्जवेत्॥
फलत्यागाच्च मतिमान् बहुपुत्रश्च जायते शाकपत्राशानामोगी अपक्वा दोमलो जवेत् पादाभ्यंगपरित्यागाच्चिरोभ्यंग
विवर्जनात् दीप्तिमान् दीप्रकरो यक्षोऽप्यपतिर्जवेत् दधिदुग्धतक्रनियमोगी जक्रोगोपतिर्जवेत् इंद्रातिथित्वमाप्नोति
स्थालीपाकस्य वर्जनात् च जने संततिर्दीर्घतैलपक्वविवर्जनात् चूमे प्रस्तरशायी च वीरो मुनिवरो जवेत् सदा मुनिः सदा यो
गी मधमांसस्य वर्जनात् तथा एकांतरोपवासेन ब्रह्मलोके महीयते॥ मौनव्रती जवेद्यस्तु तस्याज्ञा सखलिता जवेत्॥

समय
१५२

नमो नारायणायेति जपयज्ञफलं लभेत् ॥ पादाभिर्वंदनादिस्तोत्रं ज्ञेयं दानं जप
नमो ॥ विष्णुपादाब्जसंस्पर्शादिनपापात्प्रमुच्यते पादोदकाभिषेकाद्वै गंगास्नानं दिने दिने विष्णुदेवकुले कुर्वाणं दुपलेपन
मार्जने कल्पस्वायाजवेजाजासनरोनात्रसंशयः प्रदक्षिणान्नातं यस्तु करोति स्तुतिपाठकः दैमयुक्तविमानेन सच विष्णु
पुरं ब्रजेत् गीतवाद्यकरो विस्तोगार्धं लोकमाप्नुयात् नित्यं शास्त्रसमाख्यानां श्लोकात्पस्तुन बोधयेत् व्यासस्तुष्यति
तस्याशु विष्णुलोकं स गच्छति कृत्वा प्रेक्षणां विस्तोर्लोकं मयूरसां ब्रजेत् तार्थांबुस्रपनादिस्तो निर्मलं ज्ञानमाप्नुयात् ॥
पंचगव्यान्नानात्पार्थचां पायसाफलं लभेत् अयाचितेन प्राप्नोति पुत्रधर्मेन शेषतः यद्यात्र कालो जायः कल्पस्वा
याजवेदिविः उपवासद्वयांतरितनक्तः शिलोस्तेन बुभुक्षानः प्रयागस्नानमाप्नुयात् परोषु योतरो भुंक्ते कुरुक्षेत्रफलं ल
भेत् ॥ यामद्वयं जलत्यागात् नरो गैरभिन्नयते गुणवर्ज्येन रोदद्यात् पूतं ताम्रजाजतं सहिरण्यं नृपश्चेष्टतवरा स्याप्यं
विधिः ॥ ब्रह्मवैवर्ते एकत्रकं नरः कृत्वा नित्यस्नायी दृढव्रतः ॥ यो र्वये चतुर्मासान् वासुदेवं सनाकजात् ॥ यस्तु सुते रुपा

राम
१५२

केशेन कृमाचरेत् ब्रवी ॥ वस्त्रयुगं नरोदत्वा शिवलोके महीयते ॥ अस्रपवर्जनं कृत्वा भोजने व्रतमाचरेत् ॥ कार्तिके स्वर्ण
गोधूमावस्त्रंदत्वा श्वमेधं जाकृ ॥ अन्नंदत्वा च विप्राय ब्रह्मलोकं माप्नुयात् ॥ एकांतरोपवासेन विष्णुपूजनं तत्परः ॥ गांद
त्वा वासुदेवस्य लोके स पूज्यते नरः यस्तु सुते रुपा केशाक्षितीशायी जवेन नरः शय्यां सोपस्करांदत्वा इंदुलोके महीयते ॥ वा
र्षिकांश्चतुरो मासान् मद्यं मांसं च यस्त्यजेत् स्वर्लोकोद्दिष्टमुद्दिष्टं स च वेदेद विधिजः क्षिपयेत् कृष्णपादेन आघादादिचतुष्ट
यं विष्णुपूजनं कृत्वा स च वेतनिकेतनः वनांत कृत्यं तत्रैव समासौ भोजयेत् विप्रान् नृपयादद्याच्च दक्षिणां तथा समाप्ते
गोयुगंदद्याद्वा विप्राय भोजनं तथा समाप्तौ गोवृषंदद्याद्वा स्त्रं काचन संयुतं तथा वनांतै च तथा दद्यात् जामेकां च पयस्वि
ना ॥ तथा वस्त्रयुगं समाप्तौ नुवस्त्रंदद्याद्वा जायते इति व्रतान्ते विप्रमियुनं पूजां धेनुं समन्विनं वृक्षात् हिरण्यं नृपयादद्यात् सो
श्वमेधफलं लभेदिति ॥ एतेषां च पक्षाणां शक्तितो व्यवस्थावानुमस्ये निषिध्नात्पुक्रानि न विष्योत्रे ॥ सुते यस्मिन्निवर्तते कि
याः सर्वाश्च भोदया ॥ विवाहव्रतबंधादि दृष्टा संस्कारवीक्षणं ॥ यज्ञागदप्रवेशाश्च प्रतिष्ठादेव नृत्तं ॥ पुराणानि यानि कर्मा

समय-

९३

गिनस्पुसुनेजगत्य तै॥ वीक्षरामपूर्वदेववीक्षरां॥ पुराणानिकर्माणि ज्योतिष्टोमादानि॥ ॥ इति चातुर्मास्यविधिः॥ ॥ अथ
नदीनारजोदोषः॥ ॥ तत्र तावन्तद्योदिविधाः॥ मद्ध्योल्याश्चेति॥ तथा च ब्रह्मपुराणे गोदावरी जामरणी तुंग जघ्रा च
वेणिका तापी पयोक्षी विंध्यस्पदक्षिणोत्तुप्रकीर्तिताः जागीरघानर्मदा च यमुना च सरस्वती विशोका च विनस्ता च
विंध्यस्योत्तरतः स्थिताः द्वादशैतामहानद्यो देवर्षिद्वैत्रसंज्ञवा इति एतदन्याः ततोऽप्यगर्वाः तथा च स्मृतिसंग्र
हे॥ धनुसदस्त्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते॥ न नानदी शयवद्वागर्वास्ते परिकीर्तिता इति तत्र मरुतीषु न विष्णो न
रो॥ आदौ तु कर्कटे देविमहानद्यो रजस्वलाः त्रिदिनं तु चतुर्धेहि शुद्धा स्युर्जाह्नवी यथेति देवतः गंगा च यमुना चैव
क्षजाना सरस्वती रजसाना निष्कृत्यंते ये चान्ये न दसंज्ञिताः शोणसिंधुः क्षिराण्याः कोकतोदितघर्घराः शतपुत्रः
नदाः सप्तः याचताः परिकीर्तिताः स्मृतिसंग्रहे॥ तपनस्पसुना गंगा गौतमी च सरस्वती रजसाना निष्कृत्यंते वेणा च न
दसंज्ञिताः॥ निगमः॥ गंगा चर्मप्रवः पुराणायमुना च सरस्वती॥ अंतर्गतः रजोदोषा सर्वा विस्थासु चामलाः॥ एवं चाप्रथमं

राम०
९३

ककेरे देवि त्र्यहं गंगारजस्वला॥ तथा॥ कर्करादौ रजोदुष्टा गौतमी वा सरत्रयं॥ चंद्रजागा सती सिंधुः सरयू र्नर्मदानयेत्यादियत्र
दंतर्गत रजोविषयं अल्पनदी विशेषांतरमाह देवतः॥ न नोन न स्पयोर्मध्ये सर्वानद्यो रजस्वलाः नासु स्नानं न कुर्वीत देवर्षि
पितृनर्पणं अत्रिश्च सिद्धकर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्यो रजस्वला न स्नानादीनिकर्माणि नासु कुर्वन्ति मानवः न चैतयोः सर्वानद्यः इ
त्यविशेषोक्त्या महानदी विययत्वमपातिवाच्यं सिद्धकर्कटयोर्मध्ये सर्वानद्यो रजस्वलाः नासु स्नानं न कुर्वीत वर्जयेत्वासमुजगा
इति व्याघ्रपादोक्तेः॥ अल्पनदीषु कृत्वच विर्मत्स्ये यावन्नोदिति जगवान्दक्षिणाशा विष्णुपरां तावद्भजो वदानद्यः करतो या
प्रकीर्तिता इति करतो या अत्योदकाः कात्यायनेन तत्रोक्तो विशेषः याः शोधमुपगच्छंति ग्रीष्मे कुसरितोऽनुवि नो सुप्रावृष्टि
न स्नायाद्पूर्णे दशवासरे रजोदोषश्च न तत्रैवा सिनां न तु तत्रैवा सिनामिति निगमोक्तेः विशेषांतरं न स्पृष्टाः॥ पुराणं न
सा समायोगा दुष्टमप्यंबुयाचनमिति चारते च अपवित्रमपि प्राप्य गंगायाति पवित्रतां रजोयुत नदी जलप्रायः श्वित्रं॥
स्मृतिसंग्रहे॥ कालेन न स्पृष्टुं स्यात्त्रिरात्रं तु न वेदकं॥ अकाले तु दशहं स्यापीत्यानाद्यादहर्निशमिति॥ न विष्णो मद्दंबुस

समयः

९४

मंवापियदितिष्ठेत्युराज नं॥ नवांबुमिश्रितं तेन दुष्टमिति स्वरयः॥ योगयाज्ञवल्क्यः॥ रजोदुष्टो न सिस्नानं वर्जनं द्यादिषु द्विजेः॥
कदर्थितं रजस्तेवासं ध्योपास्तिश्च तर्पणो नद्या अजागौमहिषा चैव ब्राह्मणा च प्रसूतिका नृमेन बोदकं चैव दशरात्रेण
शुध्यति कृतकृतनकपाद्युदकमयिन बोदकं व्याघ्रपादः अजविकृपवापीनां अनयापि पयोऽरताः रजोदुष्टोपि पय
सिग्रामनोगो न दुष्यति वसिष्ठः उपाकर्मणि चोत्सोऽप्रितस्नानेनैव च। चंद्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते॥॥ अ
थ श्रावणकृत्यं॥॥ चारते॥॥ श्रावणं नियतो मासमेकचक्रेन यः क्षिपेत् यत्र तत्राग्निषेकेण ह्युज्यते ज्ञातिवर्द्धनः वाम
नपुराणो घृतं च क्षीरकुंजाश्च घृतपक्वं फलानि च श्रावणं श्रीधरः प्रीत्यै दातव्यातिदिने दिनशति श्रावणकृत्यं॥॥ अ
थ चाषपदकृत्यं चारते प्रौष्टपद्येतु यो मासमेकादशरो भवेन्नरः धनायः स्फीतमरुतामैश्वर्यं प्रतिपद्यते अथाश्वि
नकृत्यं वामनपुराणो मासि चाषपदे दद्यात्पायसं मधुसर्पिषी रुषीकेशं प्राणानार्थं लवणं सगुडोदनं॥॥ इति चाषपद
कृत्यं॥॥ अथाश्विनकृत्यं॥॥ यमः॥ घृतमाश्वयुजे मासि नित्यं दद्याद्विजातये॥ प्राणायित्वाश्विनौ देवी रूपजागधिजा

राम
९४

यतो वामने॥ तिष्ठंस्त्रिरां गंवृषप्रदधितामरसादिकं॥ प्रीत्यर्थं पप्रनात्र स्पृशेयमाश्वयुजे नरैः॥ चारते॥ तथैवाश्वयुजं
मासमेकचक्रेन योनयोत् प्रजावाबहुपुत्रश्च वाहनाद्यः सजायते॥॥ इत्याश्विनकृत्यं॥॥ अथ कार्तिककृत्यं॥॥
विष्णुः कार्तिकं सकलं मासं नित्यं स्त्री योजितेन्द्रियः जपन् हविष्यचुक्रांतः सर्वपापैः प्रमुच्यते जपश्चेष्टदेवतामंत्रस्य
गायत्र्या वारमष्टशक्ताविषयमशक्रस्पृहकं काशीखंडे बाराणस्यापंचनदेऽम्हं स्नातस्तु कार्तिके अतीते पुराणव
पुषः पुराणा जाजोतिर्निर्मला इति स्नानकाले श्लोक्तस्तत्रैव कार्तिके विंदुनार्थं यो ब्रह्मचर्यपरायणः स्नास्यत्यनुदिने जा
नौ जानुजात्र स्पृशेत् कुतः जानुजाद्यमात्रं तत्रैव स्नानमंत्रः कार्तिके हं करिष्यामि प्रातः स्नानं जनार्दनः प्रीत्यर्थं न वदे
शदामोदरमया सहः इमं मंत्रं समुच्चार्य मौनी स्नायाद्ब्रती नर इति अर्घ्यमंत्रपश्चात् तत्रैव व्रतिनः कार्तिके मासि स्नानस्य
विधिबन्धमादामोदरग्रहाणां घृण्डं नृजं पनिसूदनः स्नानेनै मित्रिके कृत्स्न कार्तिके पापशोषणः॥ गृह्णात्वर्घ्यं मया द
त्रं राधया सहितो भवान्॥ इमो मंत्रो समुच्चार्य योर्घ्यं मयं प्रयच्छति॥ सुवर्णरेतापुष्पांबुपूजाशखेन पुराणवान्॥ सुवर्णपू

समय

८५

रूपधिवीसकल्योदकपूर्वक॥नेनदत्ताचवेत्सम्पकसुपात्रायसुपर्वणाति॥पात्रे'तुलसीकाननंराजनृदेयस्याव
नष्टति नृहंतीर्थकंरूपंतयांतियमकिंकरा'रोपणात्पालनात्पश्चात्तुलसीयापहरातथा'तुलसीहरतेपापंवाञ्छा
नकायसंभवं तुलसीमंजराजिर्या'कुर्याद्धारद्वारार्चने नसगर्भगृहंयांतिमुक्तिर्नागंतसंशयः तुलसीचरनद्यायाय
त्रयत्रभवेत्तप तत्रआर्घंप्रकुर्वीतपितृणांदत्तमद्वयं तुलसीदत्तलक्ष्मीकात्तिकेयोर्चयेद्धरिं पत्रेपत्रेमुनिश्रेष्ठौ
क्लिकंलक्ष्मिफलं तत्रैव कुरुक्षेत्रेकोटिगुणोगंगायामपितत्समः ततोधिकःपुष्करेस्याद्धारवत्यांचमार्गवा'दुर्लभ
कार्तिकेविप्रामथुरायांनृणांमिदेति स्कांदेकार्तिकमादात्म्ये धातुखायांतुयःकुर्यात्पिंडदानेमहामुने मुक्तिप्रयांति
पितरःप्रसादात्माधवत्यनु दानमाद्वामनः रजतंकनकंदीयान्मणिमुक्ताफलादिकं दामोदरस्यप्रीत्यर्थप्रद
द्यात्कार्तिकेनरः चंद्रप्रकाशेवर्षदर्पणो विप्रवेशमनियोदद्यात्कार्तिकेमासिदीपकः अग्निष्टोमफलंतस्यप्रवदं
तिमनीषिणः॥चतुष्पथेषुरप्यासुब्राह्मणावसथेषुचा'वृक्षमूलेषुगोक्षेषुकांतारगहनेषुचा'दीपदानादिसर्वत्रमहा

राम

८५

फलमवाप्नुयात्॥उच्चैःप्रदीपमाकाशेयोदद्यात्कार्तिकेनरः॥सर्वकुलंसमुधृत्यविस्तुलोकमवाप्नुयात्इति॥मंत्रोपित
त्रैव'दामोदरायनमसितुलयातेमयासह'प्रदीपंतेप्रयच्छामिनमोनंतायवेधसइति'स्कांदे प्रदीपमालायःकुर्यात्कार्
तिकेमासिवैमम अवसानेषुदीयानांब्राह्मणान्मोजयेच्छुविः गाणपत्यंसलक्षतेदीपतेचरविर्ययेति चारते कार्ति
केतुनरोमासंयःकुर्यादेकजोजनं शूरश्वबहुवीर्यश्चकार्तिमांश्चैवजायते काशीखंडे वृद्धंवाचातिवृद्धंवाप्राजा
पत्यमथापिवा संप्राप्तेकार्तिकेमासिकुर्याद्धारक्यातिपुण्यवान् एकांतरंरतंकुर्यात्त्रिरात्रंरतमेवच पंचरात्रंसमरात्रं
संप्राप्तेकार्तिकेव्रती पक्षव्रतंवाकुर्वीतमासोपोषणमेववा शाकाहारंपयोहारंपलाहारमद्यापिवा चरेद्यवात्राहारंवासं
प्राप्तेकार्तिकेव्रती ब्रह्मचर्यंचरेद्यमहाव्रतफलाप्तये पत्रजोगीचवेहूर्जेकांस्यत्याज्यंपृथक्कृतः कांस्यस्यनिवमेदद्यात्कां
स्यंसर्पिःप्रपूरितं नारदीये कार्तिकेवर्जयेत्कांस्यंकार्तिकेपुनःसंधिनांशुक्रंपर्युषिनं संधिजंलवणशाकः॥पात्रे॥रात्रि
कामांदकंचैवनेवाद्यात्कार्तिकेव्रती॥द्विदलंबिलतैलंचतथात्यन्मतिदूषितं॥द्विदलंमायमुज्जमस्तराश्चणकाश्चकुलत्थ

समय-

९६

का॥ निष्ठावाराजमापाश्चाष्ट्रकोद्विदसस्मृतमितिस्कांदोक्ते॥ नारते॥ कार्तिकेवर्जयेन्मांसं कार्तिकेवर्जयमधिति॥
काशीखंडे मधुत्यागे घृतंदद्यात्पायसंचसशर्करांमांसांशिनोपियेक्ष्वापास्यजेयुस्तेपिकात्रिके॥ नियमेमन्यमांसानां
दद्यात्कार्तिकिकेव्रती कृष्णांशानिमांसानिदशस्वरायुतान्यपि कार्तिकेमौनजो जीपसोश्चात्यमृतमेवहि सुघंरांस
तिलांमौनीसदिरण्यप्रदापयेत् कार्तिकेखवरांत्यक्रंयेनव्रतचतात्मना त्यक्तासर्वेसास्तेनतत्यागीगांप्रदापयेत्॥ नृ
शय्यांकार्तिकेकुर्वन्ननुवंसंस्मरोव्रती पर्यंकंनृपरोर्द्ध्यात्सत्तलंसोपधानक सर्वचातुर्मास्यव्रतान्यपिचतुर्घसंभ
वेकार्तिकएवकार्याणि तथाचतत्रैव चतुर्घपिचमासेषुनसामर्थ्यव्रतेयदि तदोर्जेव्रतिनाचायेअथाष्टफलमिच्छते
ति॥ अथजीष्मपंचकं॥॥ कार्तिकप्रक्रम्यब्राह्मे एकादश्यांतुगस्तीयाद्वतंपंचदिनात्मकं व्रतीस्नात्वाविधानेनम
ध्याक्तेषुतथापुनः अत्रप्रातर्मध्याह्नेचमजोमयाभ्यां स्नात्वादेवर्षिपितृभ्यस्तर्पविष्णुपंचामृतपंचगव्यैसंस्नाप्यकर्ष
रकस्तूरीकुंकुमचंदनैरनुलिप्यपुष्पैरभ्यर्च्यहस्तागुरुणा धूपयित्वापांचाहिकमनवरतदीयंप्रज्वाल्यहविष्यान्तंनि

राम

९६

वद्यसायंसंध्यामुपास्यमूलमंत्रंजपेत्॥ तत्रपंचसुदिनेषुविशेषः॥ आद्येपद्मैपादौहृजयेत्॥ द्वितीयेबिल्वपत्रैर्जानुत॥
तृतीयेजानुतः॥ अनामितुलसीपत्रै चतुर्थेजातीपुष्पादिभिःस्कंधौ पंचमेमातनीपुष्पैश्चिरः तथापंचस्वपिदिनेषुह
जोत्ररं॥ सत्यव्रतायशुचयेगंगेयायमहात्मने जीष्मायचददाम्यर्घ्यंआजन्मब्रह्मचारिणे वसूतामचतारायशंतनो
रात्मजायच अर्घ्यंदहापिजीष्मायसोमवंशोद्भवायच वैयाघ्रपादगोत्रायसांक्षत्यप्रवरायच गंगापुत्रायजीष्मापप्रदास्ये
हंतिलोदकं अपुत्रायददाम्येतत्सतिलंमीष्मवर्मगाइत्यैतैर्मंत्रैर्जीष्मंसंतर्प्यगोमयगोमूत्रदुग्धदधिघृतानिपिबेत्॥ एवं
पंचदिनान्युपोष्यषष्टदिवसेविधिवत्स्नात्वापक्वान्तेनपंचब्राह्मणान्जीज्यबंधुभिःसहरात्रैर्भुंजीत अत्रचैकादशां
सुवरांश्चादश्यांवस्त्रंत्रयोदश्यांगौश्वतुर्दश्यांघृतपायसंपारामास्यांश्वेतद्वस्त्रतिलावस्त्रंचदेयं मैथुनान्नतवादमधमां
सतांभूताभ्यंगमाषमुज्जमस्तरचराककुलत्थनिष्ठावाराजमापादक्यादानिवर्त्तनीनिअन्यान्यपिवर्ज्यान्मुक्तानिपात्रे पलां
डुलशुनंहिंगुंछत्राकंरंजनंतथा॥ नातिकांमूलशिशुंवर्जयेत्कार्तिकेव्रती॥ अलांबुवापिदंताकंकृष्णाडंदृतीफलं॥ क

समयः
९७

लिंगं चक्रपिष्टं च वर्जयेद्द्वैस्त्वोत्रती॥ तथा द्विपाचितं च दध्ना त्रैवाद्या द्वैस्त्वोत्रती॥ क्रमात् कूप्रा उद्धृती च त्राकं मूल
कं तथा॥ श्रीकालं च कलिंगं च फलं धत्री च वंतथा॥ नारीकेलं तथा लांबुपरोलंबदरीफलं चर्मवंताकजं चाकं शाकं
तुलसिजं तथा॥ शाकात्येता निवर्त्या नि क्रमात्प्रतिपदादिषु धत्रीफलं रवौ तद्वर्जयेत्सर्वदा गृह्णाति एतेषु च स्नानादि
षु सौरंश्चां प्रो वामास आश्रयणीयः तुलामकरमेवेषु प्रातः स्नानं विधीयते हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनमि
ति विष्णुस्मृतेः आश्विनस्य तु मासस्य याशुक्लैकादशी नवेत् कार्तिकस्य ब्रतानीह तस्यां वै प्रारभेत्स धीरिति पाप्मोक्तेश्च॥
॥ इति कार्तिककृत्यं ॥ ॥ अथ कार्तिकोद्यापनविधिः ॥ ॥ पाप्मे ॥ ॥ नार्द उवाच ॥ ॥ अथोर्जव्रतानः सम्यक् उद्यापनविधि
नयः ॥ तं शृणु धर्मयारव्या तं स विधानं विशेषतः उर्जशुक्लचतुर्दश्यां कुर्यादुद्यापनं व्रती व्रतसंपूर्णतार्थाय विष्णुप्रा
त्यर्थमेव च तुलस्या उपरिष्ठा तु कुर्यात्तं उपिकां शुभ्रां सुतो रणां च तुर्धरां पुष्पचामरशोभितां धारिषु धारपालांश्च पू
जयेन्मन्मया तद्वत् ॥ पुष्पशालं सुशालं च जयं विजमेव च ॥ तुलसी मूलदेशे तु सर्वतो जयमेव च ॥ पंचजिवर्णकः स

राम
९७

म्यक्रशोभाद्यं समलंकृतं ॥ तस्योपरिष्ठात्संविधानं पंचरत्नसमन्वितां महाफलेन संयुक्तं कुर्वन्तं तत्र निधाय च ॥ पूजयेत्तत्र
देवेशं शंखचक्रगदाधरं कौशेयपीनवसनं युक्तं जलधिकल्पया इन्द्रादिलोकपालांश्च मंडपे पूजयेद्ब्रती ॥ द्वादश्यां प्रतिवृ
द्धो सौत्रयोदश्यां यतः स्वरैः दृष्टोर्विनश्चतुर्दश्यां तस्मात्पूज्यस्थिथाविह तस्यामुपवसेत्प्रक्याशांतः प्रयतमानसः ॥ पूजये
देवदेवेशं सौवर्णं गुर्वनुज्ञयाः उपचारैर्वोउत्ति ॥ नानाहस्यसमन्वितैः रात्रौ जागरां कुर्यात्प्रीतवाद्यादिमंगलैः मतिं कुर्व
तियेत्प्रक्याजागरे चक्रपाणिनः जन्मांतरशतोभूतैर्नियुक्तापायसंचयैः नराणां जागरे विष्णोर्गतिं न त्यं प्रकुर्वतः ॥ गोस
हस्रं च ददतां फलं सप्तमुदाहृतं गीतनृत्यादिकं कुर्वन् ददर्शयन् कौतुकानि च पुरतो वासुदेवस्य रात्रौ वै हरिवासरो मण्ड
विष्णुचरित्राण्योरेज्जतिवैस्त्वान्मुखेन कुरुते वाद्यं स्वेच्छालां पांश्च वर्जयेत् ततश्च पौर्णमास्यं च सपत्नीकानू द्विजो
न्नमान् त्रिंशन्मितांस्तथैकं वास्वरात्र्यावा निमंत्रयेत् वरानूदत्वाय नो विष्णुर्मस्परूप्यं च व्रतः तस्यां दत्तं कुतं जपंतद
हस्यफलं स्रतं ॥ अतस्नानं जयेद्विप्रान् पायसान्नादिना व्रती ॥ अतो देवा इति ध्यात्वा जुहुयात्तिलपायसं ॥ प्रीत्यर्थं देवदे

समय

१५६

वस्य देवानां च एष कृपय कृ॥ दक्षिणा च यथा शक्तिं प्रदद्यात् प्रणामेन च तान् ॥ देवदेवं सममर्च्य देवाश्च तुलसी तथा ॥
ततो गां कपिलां तत्र पूजयेद्विधिवद्भती, गुह्यं तोषदेशं वस्त्रालंकरणदिग्भिः सपत्नीकं सममर्च्य तां श्वविप्रान् दक्ष
मापयेत् ॥ युष्मत्प्रसादादेवेश प्रसन्नो मम सर्वदा ब्रतादस्माच्च यत्पापं संप्रजन्म कृतमेवा तत्सर्वं नाशमाया तु स्त्रि
रामे वास्तु संततिः ॥ मनोरथाश्च सफलाः संतु नित्यं तवार्चयेत् देहांते वै स्तवस्थानं प्राप्नुयामतिदुर्लभं इति ह्यमाप्य
तान् विप्रान् प्रसाद्य च विसर्जयेत् कार्तिके वा यतपसि विधिरेवं विधः स्मृतः ॥ १ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ एवं यः कुरुते सम्यक्
कार्तिकस्य ब्रतं नरः विष्णुसन्तु निर्मुक्तो विष्णुसन्निध्यगोचरेत् सर्वव्रतैः सर्वार्थैः सर्वदा नैश्च यत्फलं ॥ तत्को
टिगुणितं ज्ञेयं सम्यगस्य विधनतः ॥ ते धन्यास्ते महापुण्यास्तेषां सर्वफलोदयः ॥ विष्णुचक्रि रतास्तेऽस्युः कार्तिकव्र
तकारिणः ॥ देहस्थितां नियापानिवितर्कं यो नित्यं यातु ॥ दयास्यामीव यं त्वेयं दूर्जे ब्रतं कुरु नरः ॥ ॥ नारद उवाच ॥
इत्तुर्जव्रतनियमान् शृणोति च त्रया यो वै तत्कथयति वै स्तवाय नित्यं ते सम्यग्ब्रतकरणात्फलं च वेद्यं तत्सर्वं कलुष

राम
१५६

चिवाशानं लज्जते ॥ ॥ इति कार्तिकोद्यापनविधिः ॥ ॥ अथ मार्गशीर्षकृत्यं ॥ ॥ महाभारते ॥ ॥ मार्गशीर्षे तु यो मासमेक
चक्रेन संत्यजेत् ॥ जीजयेद्बुद्धिजान् शत्रूणां समुच्चैर्घादिकिं त्विषे ॥ हृषिणा गिबद्धुधनी बद्धुधन्यश्च जायते ॥ वामनपुरा
णे ॥ खरोष्टाश्च नरागावः शकटानि च जादिकं ॥ दातव्यं केशवः प्रीत्यै मासे मार्गशिरे नरैः ॥ ॥ इति मार्गशीर्षकृत्यं ॥ ॥ अथ पौ
षः ॥ ॥ महाभारते ॥ पौषमासं तु कौन्तेय एकचक्रेन यः क्षिपेत् सुभोगो दर्शनीयश्च यशो जायते ॥ ॥ इति पौषकृत्यं
॥ अथ माघकृत्यं विष्णुस्मृतौ ॥ ॥ तुलामकरमेषेषु प्रातः स्नायी सदा भवेत् हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनमिति ॥
प्रजासखंडे ॥ माघे मासि च यः स्नायान्नैरन्तर्यामिनां च ॥ पौउरीककलंतस्पदिवसेदिवसेन वेत् ॥ एकादश्यां शुक्लपक्षे पौष
मासे समारजेत् द्वादश्यां पौर्णमास्यां वा शुक्लपक्षे समापनं ॥ पञ्चपुराणे ॥ पुष्पस्यैकादशी शुक्ला आरभ्य संखडिलेशायः ॥
मासमासं निराहारस्विकाले स्नानमाचरेत् त्रिकालसमये विष्णुत्पन्नजोगो जितेन्द्रियः ॥ माघस्यैकादशी शुक्ला यावदि
प्राधरोत्तमः ॥ इदं त्रिकालस्नानं निराहारस्यैव साहचर्यात् ॥ त्स्नाने कालश्च पञ्चपुराणे ॥ माघमासे रटं त्याप किंचिदच्युदि

समयः
१५१

तेरवो॥ नविष्योत्तरे॥ योमाघमास्युषसिस्त्यकरानितप्रेस्तानंसमाचरति चारुतदा प्रवाहे॥ ब्रह्मपुराणे॥ अरुणोदयेतुसं
प्राप्तेस्तानकालेविचक्षणाः॥ माघबोधियुगेध्यायन्यः स्नानिसुरसृजितश्चिन्तानिनात्रयपेक्षयाव्यवस्थितानि॥ तत्रसंक
ल्पमंत्रमाहविष्णुः॥ तत्रचोस्तानियमंगृह्णीयाद्विधिपूर्वकं माघमासमिमं पूरांस्त्रिस्त्येदं देवमाधव तीर्थस्यास्य
जलेनित्यंश्चितिसंकल्पचेतसि स्नानमंत्रपद्मपुराणे ७॥ खदारिद्र्याशयश्रीविष्णोस्तोषणाय च प्रातः स्नानं करोम्य
द्यपाघेपायविनाशनं मकरस्त्रिरवौमाघेगोविदांश्चुनमाधव स्नानेनानेनमेदेवयथोक्तफलदोभवः॥ इमंमंत्रं समुच्चा
र्यस्नायान्नौनसमाचरति सवित्रेप्रसवित्रेचपरं धामजलेमम तत्रैजसापरिच्रष्टं पापं यातु सदस्येति मंत्रेण सूर्या
यार्घ्यदानमुक्तं पृथ्वीचंदोदये मासपर्यैतमसंभवेत्त्र्यहं कर्त्तव्यं अस्तिन्योगेत्वशक्रोपिस्नायादपिदिनत्रयं॥ प्रया
गेमाघमासेतुत्र्यहं स्नानस्ययत्फलं नाम्बमेघसहस्रेणतत्फलं लभतेऽनुवित्तिपद्मपुराणान् प्रयागासंभवेकाशी॥
खंडे॥ काश्यपुऋषेप्रयागेतपसिस्नानिमानवाद्दशामेधजनितंफलंतेषांभवेभ्रवमिति॥ नविष्योत्तरे॥ आप्राचतश

राम
१५१

रास्तुयत्कष्टं स्नानमाचरेत्॥ पदेपदेश्चमेधस्यफलं प्राप्नोति मानवः॥ नारदीये॥ नवहिंसेवयेत्स्नानो घस्रातोपिवरानने॥ होमा
र्थंसेवयेद्वह्निंशीतार्थेनकदाचन॥ अहंन्यहनिदानव्यातिलाः शर्करयान्विताः त्रिभागस्तुतिलानां हिचतुर्थः शर्करान्वितः॥
तथा॥ तिलस्नायीतिलोद्धर्त्ता तिलहोमीतिलोदकी तिलचुक्रिलदावाचषट् तिलान्यापनाज्ञानाः तैलमामलकाश्चैवतिर्थेदेयास्त
नित्यशः तथाप्रज्वालयेद्वह्निंसेवनार्थेद्विजन्मनां पाप्मे दानव्योदीपकोखंडोदेवमुद्विष्यमाधवं विष्णुमाघेमास्यग्निप्रंत्य
हंतिलैर्दुत्वासघृतकृशरैर्ब्राह्मणान्भोजयित्वादीप्ताग्निर्भवतीति माघव्रतोद्यापनमाहचंद्रप्रकाशेविष्णुः एवंस्नाना
वसानेनुभोज्यं देयमवारितं भोजयेद्विजदापत्यं नृपयेद्वस्त्रं नृपणैः कंवलाजिनरत्नानिवासासिबिबिधानिच बोल
ह्मनिवदेयानिप्रच्छादनपटांसथा उपानहौ तथागुप्तमोचकौपापमोचकौ अनेनविधिनादद्यान्माधवः प्रीयतामिति॥ अत्र
समापनमंत्रः सवित्रेप्रसवित्रेचपरं धामजलेमम चतैजसापरिच्रष्टं पापं यातु सदस्येति मंत्रेण दिवाकरजगन्ताय प्रजाकरनमो
स्तुते॥ परिपूरंकिरिष्येदं माघस्नानंतवाज्ञया॥ अहंन्यहनिदानव्यातिलाः शर्करयान्विताः माघावसानेसुजगेष्टं त्रिंशद्भोजो

समयः
१००

जनं तथा ॥ सूर्ये मिश्राय तांदेवो विष्णुमूर्तिरिंजनः ॥ दंपत्योर्वाससीस्तुस्ते सप्तधान्यसमन्विते ॥ त्रिंशस्तु मोदका देयाः शक-
रानिलसंयुता ॥ जागत्रयं तिलानि उचतुर्थः शर्करांशकः ॥ अनुष्मंगी वरारोदे सर्वमासं नयेदघां विशेषोद्यापनस्तु ॥ का-
त्रिके वायतयसि विधिरेव विधस्मृत इति वचनात् पूर्वोक्त एव ज्ञेयः ॥ ॥ इति माघकृत्यं ॥ ॥ अथ फाल्गुनकृत्यं ॥ ॥ एक-
जक्रंतु कुर्वाण फाल्गुने मासि नित्यं ॥ स्त्रीषु सौभाग्यमाप्नोति स्त्रियाश्च परमप्रियः वामने ॥ फाल्गुने ब्रीहयोगो वस्त्रं
स्त्राजितानि च ॥ गोविंदप्रीणार्थाय दातव्यं पुरुषर्षजः ॥ तथा प्रातः स्नाया जवे नित्यं द्यौमासौ माघफाल्गुनानिति ॥
॥ इति फाल्गुनकृत्यं ॥ ॥ अथ मलमासः ॥ ॥ नतस्वरूपं माघबीये ब्रह्मसिद्धांते चांजो मासो ह्यसंक्रांतौ मलमासप्रकी-
र्तित इति सधिविधः ॥ अधिमास द्वयमासश्चेति तदुक्तं मदनरत्ने कारकग्रहे यस्मिन् मासे न संक्रांतिसंक्रांतिषु
यमेव च ॥ मलमासः सविज्ञेयो मासस्यानुवयोदश इति ॥ तस्य कालनियमो ब्रह्मसिद्धांते ॥ द्वाविंशद्भिर्गनैर्मसैर्दि-
नैः षोडशभिस्तथा ॥ षट्कानां च तस्मै रापतत्यधिकमासक इति ॥ तस्यागमनकालो यितव्येव ॥ गतो वध्यः पितृदेभि-

राम
१००

नैराकालेति धात्रौ च विष्यत्प्रथां गक्षसूर्यः ॥ गजाग्रनिभूतिस्तथा प्रायशो यं कुवेदे दुःखिः कुविजो कुनिश्चेति ॥ अस्यार्थः ॥
अथ यश्चत्वारः ॥ अथ यः सप्तः नंदानवः ॥ एतस्मिंस्त्रयमंकां वामनो गतिरिति प्रकारेण प्रातिसाम्येन बोध्यं एवं च मलने च
तुः सप्तत्यधिकं न च शतसंख्या संपद्यते ॥ एभिर्वर्षे परिमिते कश्चित् द्वयमासपूर्वजात इत्यर्थः ॥ एवमग्रेऽपि प्रातिलोम्येन संख्या
बोद्धव्या ॥ तिथयः पंचदश ईशा एकादश पंचदशाधिकशतयुक्तसहस्रसंख्या कैर्वर्षैर्मितैः पते कश्चित् द्वयमासो यतः सं-
वत्सरो भवतीत्यर्थः ॥ अंगानि षट् आक्षारं प्रियाणां च सूर्याद्वादश षट्पंचादधिकशतद्वयोपेतसहस्रसंख्या कैर्वत्स-
रैर्मिते याते च विष्यतीत्यर्थः ॥ गजाग्रस्यैव अथ यः सप्तः त्रेयस्यः स्वयः चतुरेका अष्टसप्तत्यधिकशतत्रयोपेतसहस्रसंख्या नै-
कैः वज्रिविष्यतीत्यर्थः ॥ कूरेका वेदाश्चत्वारः ॥ इंदुरेकः एकश्चत्वारिंशदधिकशतसंख्या कैर्वर्षैः स्तथा गावः नवकूरेका एकोनवि-
ंशतिसंख्या कैर्वर्षे रयं प्रायशो जायते इत्यर्थः ॥ ॥ इति मलमासस्वरूपं ॥ ॥ अथात्र वर्ज्या वर्ज्यं पैठानसि ॥ ॥ श्रौतस्मार्तक्रियाः सर्वा
षादशे मासिकानि ॥ त्रयोदशे तु सर्वास्तानि प्यलपरिकानि ॥ जाबालिरपि नित्यमिदं क्रियुं श्याद्दं क्रियामिदं लिप्नुचे ॥ निधि-

१०१

राम
१०१

श्वित्रं। श्वनु सर्वस्य मलमासे विवर्जयेत्॥ गृह्यपरिशिष्टे। अवष्टकार होमांश्च पर्ववाग्रयणं तथा॥ मलमासेऽपि कर्तव्यं काम्येषु
श्ववर्जयेत्॥ अवष्टकार होमाः अग्निहोत्रे यासन वैश्वदेवादयः पर्वदर्शपूर्णमासौ स्वातीपाकौ च। आग्रयणमाग्रयणौ
ष्टिः सा च पुत्रिक्षेति दीपिकायां। दृढस्यतिः बाले वायुदिवा दृष्टे शुक्रे वा स्तंगते रवौ मलमासे वैतानि वर्जयेद्देवदर्शन
मिति। आधानं यज्ञकमादि प्रायश्चित्तव्रतानि च न कुर्यात् मलमासेऽपि शुक्रगुर्वेति पञ्चवे असंगतिगुरौ शुक्रे दृष्टे बाले मलि
शुचे। अतारं प्रापवर्गं च न कुर्यान्नौ जिवं च न। निःक्रमं जातकर्माणि काम्यं दृष्टे विसर्जनमिति जातकर्मणि जातेष्टिः। बहुव
चनं ह्यदसं। अस्मत्क्रोद्धृत्सिद्धांते रविणा सन्निरेत्येषां उग्राहमस्मत्तुच्यते ततोर्वाग्वार्द्धकं सौहृद्या हर्द्धबाल्यं प्रकीर्तित
मिति। बार्द्धकबाल्ययोर्मनमपितत्रैव पक्षं प्राग्दिशि दृष्टत्वं पश्चात्पंचदिनं कवेः। शौचावंप्राक्पवादंपश्चाद्दशदिनं स्मृत
मिति। शुः अत्र विशेषः पक्षं दृष्टो महास्नेतु बालश्चात्र दशाहिकः। पादास्नेतु दशाहं निवृद्धे बालो दिनत्रयं महास्नेयादा
सलक्षणं पु०। द्वात्रिंशद्विंशसोऽश्वास्ते जीवस्य चार्गवस्य तु॥ द्वाससनिर्महत्स्यस्ते पादास्नेदादशक्रमादिति अत्रैव प्राक्पश्चादुदि

समयः

१०२

नः शुक्रः पंचसप्तदिनें शिशुः॥ विपरीतं तु वृद्धत्वं तद्देवगुरोरपीत्यादिना न्यूनाधिकः जावः श्रूयते॥ एतच्च वस्त्रमाह गगः॥
प्रागपराक् बालो विंध्येदशावन्तिष्ठु सप्तरात्रं विगेरुगुरुषु च षट्पंचशेषे च देशे त्रिदिनं वदंति॥ वृद्धत्वमप्येति त्र्यमाणाः॥
शेयं॥ एवं वक्रातिचारसिंदुराशिगतो गुरुरस्तंगतश्च शुचकर्मसुवर्ज्यः॥ तदुक्तं लघ्वेन॥ नीचस्ते वक्रसंस्तेष्वतिचर
रागते बालवृद्धास्तगेवासंन्यासो देवेयात्राव्रतनियमविधिः कर्णवेधोपि दीक्षा मौजीबंधो घृणपरिणयनविधिर्वा
सुदेवप्रतिष्ठावर्ज्यासिद्धिप्रयत्ना त्रिदशापतिगुरौ सिंदुराशिस्थिते चेति नीचस्वोमकरस्थः विशेषमाह माउव्यः॥ अतिवे
धजातकास्तप्राशनच्छादिकसर्वरविचवत्स्ते जीवे कार्यवर्ज्यो विवाहस्त्विति तथा॥ रविक्षेत्रगते जीवे जीवक्षेत्रग
ते रवौ॥ वर्जयेत्सर्वकर्माणि व्रतस्वस्य यतानि च तथा गुर्वादित्ये गुरौ सिंदुशुक्रे चास्ममुपागते त्यजेद्यानमहादानं व्रतं
देवविलोकनं॥ लघ्वः॥ गुरुक्षेत्रे गतो जानुजानुक्षेत्रे गतो गुरुः गुर्वादित्यः सविज्ञेयः सर्वकर्मसुगर्हितः॥ शौनकः॥ एव
राशिगतो सूर्यजीवौ स्यातां यदा युसः॥ व्रतबंधविवाहादिशुचिकर्मस्वित्यजेत्॥ राजमात्रेण॥ यात्रांचूंअं विविदंतुति॥

राम

१०२

विवरविधिं शंखसयप्रवेशं प्रासादोद्यानहर्म्यसुरनरचवनारंजविद्याविधानं॥ मौजीबंधप्रतिष्ठां मणिकनकरदाधारणं
कुर्वते ये मृत्युसिंहस्थिते ज्येष्ठगुरुदिनकरयोरेकराशिस्थयोश्च गुर्वादित्ये गुरौ सिंदुनेष्टशुक्रे मतिस्तुचे याम्पायने हरो सु
ते सर्वकर्माणि वर्जयेत् सिंहस्थे गुरुविशेषमाह शतानंदः माघ्यायदिमघानासि सिंदे गुरुरकारणमिति अत्रापि॥
मघाशुक्लं परित्यज्य यदा सिंदे गुरुत्वे वेत् तदा चेत्कनकाशुभगासु प्रियाचवेत् तथा माघीचमघासंयुक्ता मघायांच
गुरुर्जवेत् महामाघस्तदा प्रोक्तो व्रतो द्वाहौ च वर्जयेत् तथा सिंहस्थितं मघासंस्थं गुरुयत्ने न वर्जयेत् अत्र सिंदुचागे तु
विवाहादिवर्जयेत् देशतोपि व्यवस्थामाहागस्यः सिंहस्थिते देवे गुरौ विवाहं नेच्छंति यात्रां यमुनातरेषु कालिंगवंगेषु
मागधेषु दोषः प्रयुक्तो न तथा देशे गौतमोपि कंटीखस्ते धिषणो विवाहं कुर्यान्नयात्रां व्रतबंधदीक्षा गोदावरीचोत्तरतोहि
दोषो गोदावरीदक्षिणतो न तोस्ति देवलोपि॥ व्रतबंधं च प्रतिष्ठाविवाहं मंदिरप्रवेशं च याम्पदेशे कुर्यादप्येन सिंहं शो॥ आर्यो
वृहस्पतिः॥ वृद्धगार्ग्यः॥ मीनेधनुषि सिंहस्थिते सप्तत्रयंगमे॥ क्षौत्रमत्र न कुर्वीत विवाहं रदकर्म च॥ तथा॥ वापीकूपतजगयाग

समयः
१०३

गमनक्षौरप्रतिष्ठात्रतंविद्यामंदिरकराविधनमहादानंवनंसेवनंतीर्थस्नानविवाहदेवजननमंत्रादिदेवेक्षणांदूरेरौवजिजाविष्णु
परिहरेदस्तंगतेनार्गवः॥ इतिलघ्वोत्रपुनर्विशेषमाह॥ उपप्रवेशीतलज्जानुजात्मेरक्षोदयेवाकपिलाख्यषष्ठ्या॥ सुरासुरेज्यास्त
मयेचतीर्थयात्राविधिः संक्रमणोपि शस्तः॥ गुरुश्रुक्कास्तमायादिनिषिद्धकालेग्रहणादौ न दोषः॥ इतिलघ्वोदापूजवचनवि॥
अतिचारगतोजीवसंराशिं तैतिचेत्युनः॥ लुप्तः संवत्सरो ज्ञेय एव धर्मवद्भिर्भूतः॥ अस्यापवादः॥ वृषमेषेऽप्येकुं ज्ञेयद्यती
चारगोगुरुः॥ न तत्र काललोपः स्यादित्याह गालबोमुनिरितिकाललोपः॥ संवत्सराख्यफालस्यलोपः॥ लुप्तसंवत्सरो नास्ती
त्यर्थः॥ वक्रातीचारयोर्दिवसंख्यामाह राजमार्तेऽ॥ वक्रातिचारगे जीवेवर्जयेत्तदनंतरं॥ वतो घाही दिक्षु गथी मष्टाविं
शतिवासराः निति॥ गयाविशये वायुपुराणे विशेष उक्तः॥ गयायां सर्वकालेषु पिंडं दद्याद्विचक्षणाः॥ अधिमासे जन्मदिने
अस्ते च गुरुश्रुकयोः॥ न त्यक्तव्यं गयायां द्वांसिं हस्ते च दहस्यतौ॥ तथा गोदावर्यं गयायां च श्रीशैले ग्रहाद्वये॥ सुरासु
रगुरुणां च मौढ्यदोषो न विद्यते॥ तथा॥ शांतिकर्म प्रकुर्वीत रोगे नैमित्तिके तथा॥ तथा गुरुनार्गवमौढ्यादिदोषस्तत्र न

राम
१०३

विद्यते॥ तथा काश्यामपि स्कांदे सदाहृतयुगं चात्र महापर्वसदात्र वै॥ नग्रहास्तीदयवृत्तो दोषो विश्वेश्वरालये॥ सदासौ
म्यायनं तत्र सदा तत्र महोदयः॥ एतानि काशीस्तुतिमात्रपराणातिवृद्धाः॥ मास्ये दर्शे द्विद्वरहः॥ आर्द्रदानं च प्रतिवासरं॥
गोचूतिलहिरण्यानां पासेपि स्यान्मलिमुचेति॥ यत्रु संवत्सरातिरेकेण मासोयः स्यान्मलिमुचेः॥ तस्मिन्त्रयोदशे आर्द्रं न
कुर्यादिंदुसंक्षय इति गोडनिबधधृत रूप्यशृंगवचनं॥ कार्तिकादिमासं बध्यमावास्यायां विहितफलविशेषार्थं आर्द्रपरं
बोध्यं॥ मदनरत्नेयमः॥ आर्द्रिकं प्रथमं यत्स्यात्तत्कुर्वीत मलिमुचे चतुर्दशीतुं संप्राप्ते कुर्वीत पुनरार्द्रिकं पुनरार्द्रिकं
द्वितीयाद्यार्द्रिकं सत्यव्रतेपि वर्षे वर्षे तु यद्वाहं मातापित्रोर्मते हनि मलमासेन कर्त्तव्यं यमस्य वचनं यथा॥ यानियानि मा
सद्येपि कुर्वीतेत्यादीनि वचनानि तानि मासिकविषयाणातिमदनरत्नेयुः प्रतिमासं मृतादेव आर्द्रं यत्प्रतिवत्सरं सत्वादौ च
युमादौ वमासयोरुत्तयो रपीति सांवत्सरिक आर्द्रस्य मासद्वयकर्त्तव्यता बोध्यं॥ वचनं तदधिमासं मृतस्याधिमासि शुद्धमास
मृतस्य शुद्ध एवेत्येवे व्याख्येयं मलमासमृतानां तु यदि कदाचित् एवमलमास उपागतस्तदा तत्रैव प्रत्यार्द्रिकं कार्यं॥ ननु

समय
१०४

रामार्चनचंडियां॥ अधिमासेतुसंप्राप्तेस्त्रिंशत्सीतापतिहरि॥ सुवर्णमाषसंयुक्तं त्रयस्त्रिंशदपूर्वकं॥ दद्याच्चवेदविदुषेश्रोत्रियायकुलं विने॥ नश्यत्
करलोरी॥ अंगुष्ठं पंचादमासजमिति॥ ४॥
शुद्धमासे॥ नदादमाधवीये॥ ऋगु॥ मलमासमृतानांतुयच्छेदं प्रतिवत्सरं॥ मलमासेतुतत्कार्यं नान्येषांतुकदाचनेतियत्तु
हेमादौ व्यासः॥ मलमासमृतानांतुसौरं मानं समाश्रयेत्॥ सरवदिवसस्तस्य श्राद्धं पिंडोदकादिद्वितितदधेतत्परमेव॥
कार्तिकादिद्वयमासेतुकार्तिकमार्गशीर्षादिप्रत्याष्टिकं पकदिनएवकार्यं॥ तदादमदनरत्नेसत्यव्रतः॥ एकरवयदा
मासः संक्रांतिद्वयसंयुतः॥ मासद्वयगतं श्राद्धं मलमासेपिशस्यते॥ इति॥ मलमासत्वेपिशस्यते॥ अगतितादिति चा॥
व॥ यस्तु ह्ययमासगतप्रतिपदादितियेः पूर्वदिनृतः सैव तिथिः॥ ह्ययात्पूर्वमासस्थिताया ह्यातत्रादेचेतदातत्रमास
स्थिताया ह्या॥ तथाचोक्तं दीपिकायां॥ तिथ्यर्धे प्रथमे पूर्वो द्वितीयेर्धे तदुत्तरः॥ मासावतिबुधैश्चित्यै ह्ययमासस्य मध्यगावी
ति॥ अथात्रदानमुक्तदेमादौ पात्रे॥ अधिमासेतुसंप्राप्तेगुडसर्पिर्युतानि च॥ त्रयस्त्रिंशदपूयानि दानव्यानि दिने दिने॥ अर्धि
मासेतुसंप्राप्तेत्रयस्त्रिंशत्तुदेवताः॥ उद्दिश्यात्पदानेन पश्चादानफलं लभेत्॥ त्रयस्त्रिंशदपूयान्नं कृत्वा पात्रे निधाय च॥
सघृतं सहिरण्यं च ब्राह्मणाय निवेदयेत्॥ विष्णुरुपी सदस्त्रांशुसर्वपापप्रणाशनं॥ अष्टपान्नप्रदानेन मम पापं व्यपोहत्तु॥

राम
१०४

नारायणजगद्बीजमास्करप्रतिरूपकाव्रतेनानेनपुत्रांश्चसंपदंवाप्तिवर्द्धयः॥ यस्यहस्तंगदाचक्रंगरुडोयस्यवाह
नं॥ शरवः करतलेयस्यसमेविष्णुप्रसीदतु॥ कलाकाष्ठादिरूपेण निमेषघटिकादिना॥ योवंचयति ऋतानितस्यैका
लात्मनेनमः॥ कुरुक्षेत्रमयंदेशः॥ कालपर्वदिजोहृदिः॥ पश्चात्सममिदं दानं गृहाराण्युरुषोत्तमः॥ मलानांचविशुद्ध्यर्थं
पापप्रशमनाय च॥ पुत्रपौत्राभिवृद्ध्यर्थं तवदास्यामिमास्करः॥ मंत्रणानेन बोद्ध्या त्रयस्त्रिंशदपूयकाः॥ प्राप्नोति
विपुलं लक्ष्मीपुत्रपौत्रादिसंपदः॥ ॥ इति मलमासनिर्णयः॥ ॥ अथ ऋतुनिर्णयः॥ ॥ सचषड्विधीमासद्वयात्मक
श्चांघ्रसौरश्च वसंतो ग्रीष्मो वर्षा शरद्वे मंतश्चिशिर इति षड्भूतवर्षाः॥ ऋतेः यत्तु ऋतौ घादशमासाः पंचर्तव इत्यु
क्तं तत्र पंच प्रयाजानुरोधेन हेमंतश्चिशिरयोरेकीकरां विवर्द्धितं॥ तेच वसंतो पक्वमाः॥ मुखं वारुणं प्रनाय दसंत इति
ऋतेः॥ मासद्वयात्मकं वाग्निचयने चेषकोपधानब्राह्मणो ह्यंघ्रमुपदधाति तस्मा ह्यंघ्रमृतवर्षाः॥ वसंतादनुक्रमेण चैत्र
मासादि ह्यंघ्रमिति॥ मधुश्च माधवाश्च वासंतिकः॥ वृत्तदुनि ऋते॥ मनुकदाचिदधिमासे सति मासत्रयात्मकः कश्चिदनुर्भव

समय

१०५

तितत्कथं मासद्वयात्मकत्वमिति चेत् ॥ अधिमासस्य षष्टिदिनात्मकमासावयवत्वस्य प्रतिपादितत्वात् ॥ अयं चांद्रः ॥ सौरस्य
कोरत्नमालायां ॥ मृगादिराशौ द्युज्जानुजोगात् षट्त्रयं स्युः शिशिरो वसंतः ॥ ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्चतुर्दशे मंतनामा कथं
तोत्रषष्टिः ॥ ॥ इत्यनुनिर्णयः ॥ ॥ अथायनं ॥ ॥ तत्रुक्तुत्रयात्मकं सौरसो वतदुक्तं दीपिकायां सौरं तु त्रितयं प्रदिश्य
नयं चेति ॥ सतुत्रयं चायनं यस्यादिति मंदरत्ने विष्णुधर्मोक्तेश्च तच्च द्विविधमुत्तरं दक्षिणं च ॥ शिशिराद्युत्तरं ॥ वर्षादिद
क्षिणं ॥ तदुक्तं रत्नमालायां ॥ शिशिरपूर्वमृतुत्रयमुत्तरं ह्ययनमाहुरहश्चतुर्दशमं ॥ नवतिदक्षिणामन्यदुत्तरं त्रिग
दितारजनीमरुतांचसेति ॥ अतिरपि ॥ नस्मादादित्य षण्मासान् दक्षिणे नैतिषु पुनरेति ॥ अनयो रूपजोगमाह माध्व
येकारवः ॥ उदगयनं आर्ष्यमाणपक्षस्य पुण्यदेष्टादशाहमुपवसेद्वती ॥ नृत्वेत्यादि ॥ सत्यव्रतोपि ॥ देवतारामवाप्यादि
प्रतिष्ठादंभुरवेरवौ ॥ दक्षिणाशमुखे कुर्वन्नतत्फलमवाप्नुयादिति वैखानससंहितायां ॥ मातृभैरववाराहनारसिंह
त्रिविक्रमाः ॥ महिषासुरदंत्री च स्थाप्या वै दक्षिणायने ॥ इति मदनरत्ने ज्योतिःशास्त्रे ॥ परहप्रवेशविदशविदशप्रविष्टा

राम
१०५

विवाहचौलवनबंधपूर्वः ॥ सोम्यायने कर्मशुभं विधेयं ऊर्ध्वं तंतस्वर्गदक्षिणे चेति ॥ ॥ इत्ययननिर्णयः ॥ ॥ अथ संवत्सरः ॥ ॥
संवत्सरे विध्या त्रिविध इति हेमाद्रिः ॥ अतएव ब्रह्मसिद्धान्ते ॥ चांद्रसावनसौराणां मासानां तु प्रज्ञेदतः ॥ चांद्रसावनसौराः स्यु
स्त्रयः संवत्सरा अपीति ॥ तत्र चांद्रः संवत्सरश्चैत्रशुक्लप्रतिपदादि ॥ फाल्गुनदर्शतः ॥ सौरस्तुरवेर्घाद्वाराश्रिजोगेन ॥ सावनः वसु
त्ररशतत्रयाहोरात्रात्मकः ॥ आद्यउक्तो ब्रह्मपुराणे चैत्रे मासि जगद्ब्रह्मा ॥ ससर्जप्रथमेदनि ॥ शुक्लपक्षे समयं तु तदा सूर्योदये
सतीति ॥ आर्षिषेणोपि ॥ स्मरेत्सर्वत्र कर्मादौ चांद्रसंवत्सरं सदा ॥ तान्यंयस्माद्धत्तरादौ प्रवृत्तिस्तस्य कार्त्तिकेति ॥ इमे वारं न स
मासी कर्मांगस्मरणेनोपयुज्येते वस्तुतस्तु ॥ मासांतरं स्थितिप्यंतरमारम्भवर्षांतरं स्वतत्पूर्वजाविति प्येतोपि वत्सरश्चांद्र
एव ॥ चांद्रकलारूपतिथिघटितत्वात् ॥ अत्यानपि ज्ञेयानां नारदः ॥ प्रजवविजवशुक्लप्रमेदांयप्रजापतिः ॥ अंगिराश्री
मुखो जावो युवाधाता तथैव च ॥ ईश्वरो ब्रह्मा त्वं प्रमाथी ॥ विक्रमो वृषाचित्रजानुसुजानुश्च ताराणार्थिवो व्ययः ॥ सर्वजि
त्सर्वधरी च विरोधी ॥ विहृतः खरः ॥ नंदनविजयश्चैव जयो यो मन्मथदुर्मुखैः ॥ हेमलंबो विलंबो धविकारी शर्वरी स्तवः ॥ शु

समयः

१०६

नरुद्धोन्नतः क्रोधाविश्रावसुपराभवौ॥प्रवंगः कीलकः सौम्यसाधारणविरोधकतू॥परीधावीप्रमादीचञ्चानंदोराहस्योन
ल पिंगलकालयुक्तश्चसिद्धार्थरौद्रदुर्मती दुंदुभिरुधिरोज्ज्वलीक्राद्दीक्रोधनः क्लृप्तः इति एताश्च संज्ञाश्च यद्यपि ज्यो-
तिशास्त्रे बार्हस्पत्यस्यैवोक्तास्तथापि चाप्राणां प्रज्ञवादीनामिति चेत् अस्यैव प्रज्ञवादिनामभिर्व्यवहाराद्विज्ञाचाराच्च मासप-
क्षादिवत् प्रज्ञवादिश्चांशः संवत्सररोपि संकल्प्यादौ संकीर्त्य ज्योतिशास्त्रे तु बार्हस्पत्यनाक्षत्रावपि त्वरावुक्तौ तत्र वृहस्पते-
र्मध्यममानेनैकराशि जोगोर्बार्हस्पत्यसप्तविंशतिनक्षत्रपरिवृत्त्या एको मासः तेर्द्वादशचिर्वत्सरः अनयोः सुधर्म-
शास्त्रेन कोऽप्युपयोगः॥॥ इति संवत्सरनिर्णयः॥॥ अथ जन्मतिथिः॥॥ तन्मलमासेन कर्तव्यं चांशमसीयत्वेन
सावकाशत्वात् ब्रह्मपुराणे सर्वैस्वजन्मदिवसे स्नानैर्मंगलपाणिभिः गुरुदेवाग्निविश्रांश्च पूजनीयाः प्रयत्नतः॥
सुनक्षत्रंच पितरं स्तथा देवप्रजापतिः प्रतिसंवत्सरचैव कर्तव्यश्च महोन्नवः स्नानैस्तिलस्नानैः तथा च तत्र तिथिम-
धिष्ठत्य॥ तिलस्नायीतिलोद्यत्तिलहोमीतिलप्रदः॥ तिलजुक्तिलवापी च षडूलायापनाशनः॥ षडूलातावसीदतीति॥

राम
१०६

मंगलपाणिभिः॥ अग्निप्रेतार्थसिद्धिहेतुतया गेरोचनादिकं मंगलं॥ तत्पाणिभिरित्यर्थः॥ तथा च कृत्यचिंतामणौ॥ गुडुगुधति-
लानूपातजन्मग्रंथेश्च बंधनं॥ गुगुत्तुनिंबसिद्धार्थपूर्वगेरोचनायुतं॥ संपूज्य भानुविघ्नेभ्यो महर्षिप्रार्थयेदिदं चिरजीवियथात्वं
नोन्नविष्यामितथामुने रूपवात्स्वित्रवांश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा॥ मार्कंडेयमहाभाग सप्तकल्यांतजीवनः आयुरिष्यार्थसि-
द्ध्यर्थं त्रिस्त्राकं वरदोन्नवः सुनक्षत्रं जन्मकालीनं नाम करणे तथा दर्शनात् तथा श्रापतिरत्नमालायां नवरत्नधरो नृत्वा पूज-
येच्च चिरायुषं॥ द्विचुजं जटिलं सौम्यं सुवृद्धं चिरजीविनः मार्कंडेयं नरोत्तमं कृपापूजयेत्प्रयतस्तथा॥ ततो दीर्घायुषं व्यासं रामं जोगिं
कृपं बलिं प्रज्ञादं च हनूमंतं विभीषणमथार्चयेत्॥ षष्ठीच दधिभक्ते नवर्षे वर्षे पुनः पुनः रामः परशुरामः जोगिरश्च तामा॥
ततस्तिलहोमः पूजितदेवतानामंत्रैः स्वाहातैः कार्यः देवीपुराणे॥ होमो ग्रहादिपूजायां शतमशेतरे नवेत् अष्टाविंशतिरशौ-
च्यथा शक्तिं विधीयते ततो गुडुगुधतिलपानं तत्र मंत्रः सतिलं गुडसंमिश्रमजल्पद्वमितं पयः मार्कंडेयवरं तच्छापि॥ बा-
म्यापुष्पहेतव इति॥ स्कांदे॥ खंडनं नखकेशानां मैथुना ध्यान एव च॥ आमिषं कलहं हंसं वर्षवक्षौ विवर्जयेत्॥ कलहमित्य

समयः

१०७

त्रसंगरमितिक्वचित्पाठः॥वृद्धमनुः॥मृतेजन्मनिसंक्रांतौश्चाद्वेजन्मदिनेतथाअस्पृश्यस्पर्शनेचैवनस्त्रायादुस्तवारिणाः॥ज्योतिषे॥स्नात्वाजन्मदिनेस्त्रियंपरिहरनप्राप्नोत्यनीष्टंप्रियंमन्त्रान्मोवषतोद्विजायददतोथर्थश्चिरंवर्द्धते॥सक्तनूपादतियश्वतस्परियवोनाशंप्रयांतिध्रुवंचुक्रैयश्चनिरामिषंसदिजवेजन्मांतरेपंडितः॥जन्मतिथेःखंडत्वेतुदेवीपुराणे॥वस्त्रद्वयेजन्मतिथिर्यदास्यात्पूज्यातदाजन्मसंयुताच॥असंस्कृताज्जेनदिनद्वयेपिपूज्यापरायाजवतीदतंव॥उज्जयदिनेजन्मनक्षत्रलाजेतुपूर्वाह्णव्यापिनीग्राह्यातस्यकर्मकालत्वात्॥॥अथकेषुचित्पदार्थेषुवर्जतिथयः॥सिंहादित्येषुक्लापक्षेचतुर्थाचंद्रदर्शनं॥मिथ्याभिहूषितंकुर्यान्नस्मात्पश्येन्नतंसदेति॥सप्तम्यांनस्पृशेन्नैलंनीलवस्त्रंनधारयेन्नचान्नामलकैः॥स्नायान्नयुक्तुर्यात्कलहंरह॥निवस्यन्नक्षरांतैलंस्तिक्षैस्तर्पणमंजनं॥सप्तम्यांनैवकुर्वंतिताम्रपात्रेचजोजनं॥स्क्रांदे॥शिरःकवालमंत्राणिनखंचजितिलांस्तथा॥एतानिक्रमशोनित्यंअष्टम्यादिषुवर्जयेदितिशिरोनालिकेरं॥कपालमलांरामबु॥अंत्राणिपरोलं॥नखेनिष्पावः॥चर्ममस्त्रिकाः॥तिलाःवृंताकमितिदेमाजौ॥चतुर्विंशतिमतेतु॥यदीच्छेद्दूर्ध्वगमन १०७

मष्टम्यादिषुवर्जयेदित्त्वराद्विपठंति॥व्यासः॥षष्ठाष्टमीअमावास्यापक्षद्वयचतुर्दशी॥अत्रसंनिहतपापंतैलेमांसेहुरेन्नगेइति॥गार्गः॥त्रयोदश्यांतरतीयायाप्रतिपदश्चामाद्वये॥नैलाच्यंगंनकुर्वीतस्पृशेद्धानवमीविना॥मोहात्प्रतिपदंषष्ठीकुक्षुरिकांतिथितथातैलेनाच्यंजयेद्यस्तुचतुर्धियरिहायते॥व्यासः॥आदित्यादिषुवारेषुतापःकार्त्विर्मृतिर्धनां॥दारिद्र्यंदुर्भगंत्वंचकामाग्निःस्नानतःक्रमात्॥अवप्रसवमाहप्रचेताः॥सार्वपंगंधतैलंचयनैलंपुष्पवासितं॥अन्यद्रव्ययुतंतैलंनदुष्पनिकदाचन॥निषिद्धतिथिष्वपिमुच्यन्वारयोगेनैलस्नानंकार्यंतिथ्यपेक्षयावारस्यश्रावत्वत्वात्॥तदुक्तंब्रह्मसिद्धान्ते॥निधिरैकगुणं॥प्रोक्तानक्षत्रंचचतुर्गुणं॥करांषड्गुणंचैववारस्त्वष्टगुणः॥स्मृतइति॥वामनपुराणे॥नंदासुनाच्यंगमुपाचरेतक्षौरंचरिक्तासुजयासुमंसां॥सर्गासुयोषित्परिवर्जनीयाज्जासुसर्वाणिसमारजतेति॥संक्रांत्यापंचदश्याचद्वादश्यांश्राद्धवासरे॥वस्त्रंनिष्पीड्यतेनैवहुरेणपितृस्मृते॥वस्त्रनिष्पीड्यतेयत्रपणानेतस्यायंनिषेधः॥सएव॥तैलंनसंस्पृशेदामंवृक्षाक्षरच्छेदयेन्नचा॥पक्षाक्षेचरविंषष्टारिकायांचहरेस्तिथौ॥आमनीलतरां॥वामनपुराणे॥नाच्यंगमर्केनचभूमिपुत्रेक्षौ

समय-

१०८

रंचशुकेचक्रुज्जेचमांसं। बुधेचयोषांनसमाचरेतशेषेषुसर्वाणिसदेवकुर्यात्॥ चित्रासुदस्तेश्रवणोचतैलक्षौरंविशा।
खाप्रतिपत्सुवर्ज्यं मूलेमृगेनाप्रपदासुमांसंयोषित्मघातकसोतरासुइतिहारीतः तैलमांसमगंक्षौरंपर्यकाले
षुवर्जयेत्। अश्वच्छसागरौसेव्योनस्पृश्यौकदाचन' अश्वच्छंमंदवारेतुसमुद्रंपर्वणिस्पृशेत्। वाराहे'चतुर्दश्यांत
थाश्रम्यांपंचदश्यांचपर्वसु तैलाभ्यंगंतथाजोगंयोषितश्चविवर्जयेत्। नमश्चगोमयंचापिननिशायांतुगोमयं॥ गो
स्त्रंचप्रदोषेचगृत्नीयाद्बुद्धिमान्तरः संध्यावर्ज्यान्पादमनु' चत्वारिमानिकर्माणि संध्यायांपरिवर्जयेत्। आहारा
जायतेव्याधिगर्भेजावश्चमैयुनात् निजातोजायतेतच्छ्रीस्वाध्यायादायुषाहयइति॥ ॥ इतिकालविशेषवर्ज्यानि॥
॥ अथक्षौरेनिषधकालः॥ ॥ पंचदश्योचतुर्दश्यांअश्रम्यांचविशारदा तैलमांसंव्यामंचक्षौरंस्वपरिवर्जयेदिति।
यमः। तथासीतास्वस्मीषु नृताहेंदुक्षयेतथा॥ तैलाभ्यंगंक्षौरकर्मस्त्रीसंगंचैववर्जयेत् व्यासः, क्षौरेक्षनैश्चरादि
त्यमौमाहोरात्रमेवच॥ तथाप्रतिपदंरिक्तांतिथिंचपरिवर्जयेत्॥ अहोरात्रग्रहणंनवारदोषाः प्रभवन्ति॥ रात्राविति

राम
१०८

वचनबाधार्थाद्देमाडौज्योतिःशास्त्रे'। ताभ्यक्रुचक्रणकालनिरासनान्नस्नानसुप्रगमनांशुकक्षमिजानां'। नेध्यानिशा
ककुंजसौरदिनेनराणांक्षौरंदिनंचवतिवाक्लिनवापिदिक्ष्यां' अक्लीतिअहारात्रौपलक्षणांमार्कंडेयः' अश्रमीचतथा
पशुनवमीचचतुर्दशीः दूरकर्मणिवर्ज्यानिर्वपसंधिस्तथैवच पटुंशान्मते' कुंजेकुंजेककर्तृकेचैवकन्यायांकामुकेर
वौः। रोमखंडंउग्रदस्थस्यपितृनृप्राज्ञापतेयमः वृद्धगार्ग्यः' मीनेधनुषिसिंहेचस्थितेसप्ततुरंगमे क्षौरमत्रनकर्तव्यंवि
वाहंष्टदकर्मचेति श्रमश्चकर्मणियरीचिः' निरासनस्यसुप्रस्यतिष्ठतश्चतथैवच स्वायंशुक्रचतश्चैवस्नानस्यरुषितस्यच।
यात्रायुद्धोद्यतस्यापिश्रमश्चकर्मविवर्जयेत्॥ ॥ अथमासनिषिद्धकालः॥ ॥ देमाडौनेदिपुराणे॥ ॥ यदिनामचतुर्दश्यां
सदामांसंविवर्जयेत् वर्जयेदयनेमुख्येकृतस्वर्गमतिर्नरः चतुष्पिचाश्रमीचैवघादशीचचतुर्दशी तथापंचदशीचायषि
उशीतिमुखानिच संज्ञामेचापिस्वर्गस्यविषुवेचापिवाषिके मांसात्रुविरतोमत्पेयातिस्वर्गदिनत्रयमिति संक्रमादयन
विषुवतोर्ग्रहणंदोषातिशयार्थं। वार्षिकेवर्षीकालसंबंधिमासचतुष्टयेदिनत्रयमपि। वार्षिकेविरतइतिसंबंधः॥ अथ

समयः

१०९७

वाश्वयुजं मासं वर्जयेन्मासं च द्वा रां । बहुमासकृतं पुण्यं लभेताश्च युजान्तरः ॥ अन्यत्र मासत्रयं तं मासं त्यागेयत्क
लनत्प्राप्नोतीत्यर्थः । योनरः कार्तिके मासे मासं तु परिवर्जयेत् । संवत्सरस्य लभते पुण्यं मासं विविर्जनादिति ॥ ॥ अथ क
लिवर्ज्यानि ॥ ॥ आदित्यपुराणे ॥ ॥ यस्मिन् कलियुगे धर्मे न कर्तव्यं कलौ युगे पापप्रयुक्ताश्च सदा कलौ नार्ये न रासदे
ति । कार्तिके युगे कृतयुगसंबन्धी रुमाद्रौ माधवीये विधवायां प्रजोत्पन्नौ देवस्य नियोजनं बालिकाक्षतयो न्याश्च व
रेणात्येन संसृतिः विधवायां वाग्दानानंतरं देवस्य नियोजनस्य स्तिथेः कत्यायावाचासत्ये कृते पतिः । ताम
नेन विधनेन निजो विदेत देवरः अपुत्रां गुर्वनुज्ञातो देवरां पुत्रकाम्यया सपिंजो वासगोत्रे वा घृताच्यक्ररुता वि
षादिति मनुयाज्ञवल्क्यां आमुक्तं निविध्यते ननु विवाहानंतरं विधवायां नान्यं स्मिन् विधवा नारी निमोक्तव्यादि जा
तिभिरिति मनुना तं निषेधात् वरेणात्येन संसृतिरिति न देवनियोजनपरं पूर्वेण यौ नरुक्त्यात् बालिकासंक
ल्पदत्तनवाग्दत्तातदानीं कृतयो नित्वशंकाया अत्रावात् । इदं च विज्ञानेश्वरेण दत्तामपि हरेत्पूर्वांश्चेद्वरश्चाव्रजे

राम

१०९७

दित्यननसप्तयद्युक्रमणात्मागपदस्य सैदानमुक्तं तद्विषयमिति ध्येयं ॥ तथा कन्यानामसवर्णा विवाहश्च द्विजातिश्चिति । ति
स्रोवर्णानुपूर्वेण धेतयैकायथाक्रमं ब्राह्मणद्विविंशं जार्यास्वाशूजन्मनश्चिति विहितः ॥ तथा आततायि द्विजाया
णां धर्मयुद्धेन हिंसनमिति द्विजाग्र्याणां विप्राणां आततायिनमायातं हन्यादेवा विचारयन् इति विहितं सन्मुखकूटश
स्त्रेण मारणां एतेन नाततायिव धेदोषोत्पन्नगो ब्राह्मणेभ्यश्च सुमनुवाक्यं कलिविषयमेवेति सिद्धिः । तथा द्विजस्या
श्वौतु नौयातुः शोधितस्यापि संग्रहः सत्रदीक्षाच सर्वेषां कर्मंडलुविधारणमिति सत्रदीक्षानिषेधमुखेन सत्राधिका
रणवविप्राणां पर्युदस्यते अथ कर्मंडलुचर्यामुपदिशंतीत्यादिबौधायनेति कर्तव्यताकं सोदकं च कर्मंडलुमिति स्नात
कस्य विहितं मन्मथस्य काष्ठकर्मंडलोधारणं अत्येतुकर्मंडलुधारणमित्यनेन वानप्रस्थाश्रमणवल्क्ष्मण इति आहुः ॥
तन्नः दहनारदीये उन्नयोरपि चिन्तयेनोपादानात् तथामहाप्रस्थानगमनं गोसंज्ञसिश्च गोवसे इति महाप्रस्थानग
मनं ॥ उन्नरदिगमनं ॥ गोसवो यज्ञविशेषः ॥ तथा सौत्रामण्यमपि सुराग्रहणस्य च संग्रह इति ॥ अग्निहोत्रहवण्याश्च ले

समयः

११०

होतीति परिग्रहः। लिङ् जिह्यास्वादनं। कथंचिद्धीढायाः परिग्रहः। पुनर्होमसाधनत्वे। तथा। वानप्रस्थाश्रमस्यापि प्रवेशो विधिबोधितः। 'वृत्तस्वाध्यायसायेहमद्यसंकोचनंतयेति' वृत्तमग्निवरिचर्यादि वेदानियुक्तविप्रस्य ऋहमा शौचमिष्यत इति देवलवचनविहितं। तथा प्रायश्चित्तविधानं विप्राणां मरणांतिकमिति कामकृते महापापादौ न तस्य निष्कृतिर्दृष्टा च ग्वग्नियजनादृते इति विहितस्य विधानं रूपदेशः। एवं च मतिपूर्वमनिर्देश्यं प्राणांतिकमिति स्थितिरिति मनुवाक्यमथेन द्युगविषयमेव। एकमूलकक्यनालाघवात् संसर्गदोषस्तेयान्यमहापातकिनिष्कृतिरिति। त्वजेदेशं कृतयुगे त्रेतायां ग्राममुत्सृजेत्। द्वापरे कुलमेकं तु कर्तारं तु कलौ युग इति पराशरवचनेन संलापादिन च विषयसंसर्गजावेपि विहितस्य देशादित्यामस्य निषेधः यद्वा कृते संज्ञाप्यपतति त्रेतायां स्पृशने न तु त्वापरे त्वन्मादा यकलौ कर्तव्यलिख्यत इति। वचनेन प्राप्तस्य संज्ञाषणस्पृशनादिजन्यपातित्यस्यैव निषेधः। न तु पतितेन सह संरं न व विधसंसर्गे प्राप्तस्य पातित्यस्यापूर्वोक्तवचनद्वयबाधमात्रेण चरितार्थस्य न व विधसंसर्गनिषेधप्रतिपादकानेकवा

राम

११०

क्यबाधस्याप्यत्वात्। कलौ पततिकर्मणोतिवाक्यस्वारस्येन पतितसंसर्गरूपकर्मजन्यस्य पातितस्य दुर्निवारत्वात्। अतश्चेदानीतनानां संसर्गप्रायश्चित्तानुशानाचारः स्वाचार एव। स्तेयात्यमहापातकेषु निष्कृतिः रदस्य प्रायश्चित्तं निषिध्यते। अत्र केचित् स्तेयान्यमहापातके प्रायश्चित्तमेव कालौ न च वतीत्याहुः। न पराशरस्मृतौ महापातकिनामपि प्रत्येकं प्रायश्चित्तविधीनात्। कृते तु मानवाधर्मत्रेतायां गौतमः स्मृताः द्वापरे शंखलिखिताः कलौ पराशराः स्मृता इत्यनेन अन्यस्मृतिविरोधे विकल्पप्रसक्तौ स्मृत्यंतरीर्य विशेषशास्त्रेण च बाधप्रसक्तौ पराशरस्मृतिः कलौ बलीयस्य स्वनियमेन स्तेयान्ये न्यस्याबाधात्। न च बाधे विषयो न रासंज्ञवादप्रामाण्यापत्तिः। औदुंबरी स्मृत्यो जायेदिति श्रुत्या बाधिताया औदुंबरी स र्वविषयित्वेति स्मृतेर्द्वित्राणं गुणानि मुक्ता सर्वा विषयित्वेति न्यायसुधाकारोक्ततात्पर्यक्य न वदिहापि स्तेयात्यमहापातकनिष्कृतिर्नोपदेश्या। कृतायामपि निष्कृतौ संसर्गेन कार्यतितात्पर्यक्यनात्। वस्तुतस्तु मनुवाक्येनोपदेशनिषेधस्य सिद्धत्वाद्वा सृणुजो जतादिविधिविरोधाच्च। रदस्य प्रायश्चित्तं निषेधेति न च वतीति कल्पं। अतएव तत्र तत्र रदस्य प्रायश्चित्तं

समय

१११

तेनिदितां॥ तस्मात्प्रकाशयेत्यायमित्यादिचोक्तं॥ नचैवस्तेयपर्युदासोसंगतः॥ तस्य कलावनायासेनस्तेयनिष्यत्याप्रतिनिमित्तं
मुपदेशासंज्ञवेनरहस्यप्रायश्चित्ताच्यनुज्ञानार्थत्वात् तथावरातिष्ठिपितृच्यपशूपाकरणाक्रियेतिवरस्यप्राजापत्योमि
धेराग्नौवैश्वानर इत्यागविधिः वाध्राणास्पमांसेनतृप्तिर्द्वादशवार्षिकीत्यादिवचनकदंबकेनत्रिंशद्विप्रारिः अत्रश्राद्धपु
श्रुयागः॥ नचैवतद्वर्मानतिदेशादुपाकरणाप्राप्तेः पशूपाकरणाशयलक्षितं तत्प्रकृतिकं पितृच्योमांसदानं निषिध्यते
तथाच॥ श्राद्धेमांसमित्यनेनैकमूलत्वाच्चकल्पनागौरवं तथा॥ दत्तौरसेतरेषां तु पुत्रत्वेनपरिग्रहः सवर्णान्यांगनादुप
संसर्गशोधितैरधि सवर्णान्यासवर्णान्यांगनास्तान्निर्दुष्टैस्तत्सपरकैः कृतप्रायश्चित्त्रैरपिसंसर्गः इदंचोत्रमवर्णावि
षयमेवेति युक्तमुत्तरापामः तथा॥ अथौनौसंयदेवनेपरित्यागोपुरुस्त्रियाः शते चतस्रस्तुपरित्याज्याशिष्यगगुरुगा
चया॥ पतिघ्नीचविशेषेणजुं गितोयगताचयेत्यादिनाविहितः नयुगांतरेअपानौसंसर्गेपरित्याग इतिगमपते॥ तथाप
रोदेशात्मत्यागउच्छिद्यस्यापिवर्जनं॥ गवार्थेब्राह्मणार्थेवासद्यः प्राणापरित्यजेदिति विहितः॥ समुच्छिद्यमुच्छिद्योपहतंचे

१११

तिवसिष्टाद्युक्तं तन्निमित्तंचेतिकेचित् विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनं॥ प्रादेशनं निर्वपणमपवर्जनं॥ हतिरिति
विदंडीस्मरणादपवर्जनंदानं॥ ब्राह्मणावोदगुच्छिष्टं प्रयच्छेदित्यादिमधुपर्कादिविहितमिति च्चात्तरणाः प्रतिमाच्य
र्थतार्थवसंकल्पश्चधर्मकः इयमेवप्रतिमायाचजीवंमयापूजनीयेत्यादिकाः अस्थिसवेयनाद्धर्मंगस्पर्शनमे
वच॥ शामित्रंचैवविप्राणांसोमविक्रपणंतथा शामित्रंयज्ञेस्वयमेवयशुमारणं षष्ठक्रानशनेनार्थहरणंदानकर्मणाः॥
षडुक्तानशनेनउपवासत्रयं बुभुक्षिस्त्राहंस्त्रिधाभान्यमब्राह्मणाहरेत् इतिविहितं शृष्टेषुदासगोपालकुलमित्रा
ईसीरिणां ओज्यान्तगृहस्थस्यतीर्थयात्रातिहरतः गृहस्थस्याहिताग्रेरितिकेचित् तथा शिष्यास्पगुरुदारेषुगु
रुवद्वितिरिता गुरुवत्प्रतिपूज्याश्चसवर्णा गुरुयोषितः इतिमन्त्राः॥ तथा आपद्वर्त्रिंशज्यागामश्चस्तनिकना
तथा॥ क्षात्रेणकर्मणा जीवेद्विशोवाथापदिद्विज इतिआदिकोश्वस्तनोपिवेतिउक्ता तथा प्रजार्थिनुद्विजाग्याणांजाना
रणिपरिग्रहः॥ ब्राह्मणानांप्रवासित्वंमुखाग्निधमनक्रियाः प्रवासशीलत्वं॥ वृथातुनचिरंवसेदितिस्मरणादितिकेचित्॥

समयः

११२

वथावलाकारादिपुष्टस्त्रीसंयुक्ताविधिबोदितः॥ यतश्चसर्ववर्षेषु निश्चितार्थाविधानतः॥ नबोदकेदशादंचदक्षिणाविधिचोदि
नेति॥ दशरात्रेण शुभ्यंति नृमिष्टं च नबोदकमिति हितं गुरवेतुवरं दत्वा स्नायीतदनुज्ञेयेति विहितं दक्षिणादानं॥ तथा॥ ब्राह्म
णादिषु शूद्रस्यपचनादिक्रियापि च आचार्याधिष्ठिताः शूद्राः संस्कर्तारः स्युरित्यापसंवदिविताः तथा नृग्वग्निपतनेश्चैव
वृद्धादिमरणांतथा अत्रमूलं दृढः शौचस्मर्तेर्लुब्धः प्रत्याहस्यात निषक्त्रिभ्यः॥ इत्यादि विज्ञानेश्वरं त्यर्थः॥ अष्टव्यं॥ गोत्र
मिश्रिष्येयमिश्रिष्यैरामचनक्रियापितापुत्रविरोधे च साक्षिणां दंडकल्पितं साक्षिणां समाधातृणां चापि नापुत्रविरोधेतुसा
क्षिणां द्विगुणोदमः अंतरे वतथोर्यः स्यात्तस्याष्टगुणोदम इति विहितं यत्र सायं गृहत्वं च मुनिधिस्तत्त्वतत्परैः॥ यत्र
सायं कालोजातस्तत्रैव संत्यासिनामवस्थानं एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मनिः निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्व
कंबुधैः॥ समयश्चापि साधूनां प्रमारां वेदवेदवेत्तः॥ विष्णुपुदार्घकालं ब्रह्मचर्यं धरणां च कर्मंडलुः॥ गोत्रान्मातृसपिंडा
श्च॥ विवाहो गोवधस्तथा॥ नराश्च मेधोमघं च कलौ वर्ज्यं द्विजातिभिः॥ दार्घकालमिति कालपदोपादानं चत्वारि

राम
११२

राक्षर्पाणिवेदब्रह्मचर्यं इति श्रुत्वा॥ अन्यथा दार्घ्यं ब्रह्मे चर्यमित्येवावक्ष्यत एतेन ब्रह्मव्रतं नैष्टिकमिति रामचं प्राचार्यो
क्तिः परास्तो॥ अतएव जविजानां नैष्टिकब्रह्मचर्यचारः संगच्छतोकर्मंडलुधरणां व्याख्यातं॥ गोत्रादित्यनेन स्वगोत्रोत्पत्ता
याः पितृष्टसु॥ मातृसपिंडादित्यनेन मातुरागोत्रसपिंडयोः सामान्यनिषेधे नैव प्राप्त्यजावान्मातुलकन्यापरिणयनं च नि
षिध्यते॥ तेन मातुलकन्यापरिणयननिषेधकानि वाक्यानि कुलिविषयाण्येव अतएवाधुनिकानां तदाचारोपनाचार एव॥
कृष्णार्जुनादीनां तु युगांतरा यत्वात्सदा परिणवः अतएव व्यासेन कलिनिंदाप्रथमे तृतीयां मातृतः कन्यां तृतीयां पितृज
स्तथा॥ शुक्लेन चोद्दिष्टं ति विप्राः पापविमोचन इत्युक्तं बौधायनेन मातुलपितृषु सदुहितगमनमिति दादिणा त्या
नावारेषु गणितं गोवधोमधुपर्कदौ नरमेधः ब्रह्मराब्राह्मणमालजत इत्यादिमधगौडीमोध्यादिरूपं हवियवैश्ययो
निधिष्यते न ब्राह्मणस्य नित्यमघं ब्राह्मणौर्जयिदिति तत्रिषेधस्य सिद्धत्वात्॥ नपेष्ट्याः॥ सुरावैमलमत्राणां पाप्माचमल
मुच्यते॥ तस्माद्ब्राह्मणराजन्येवैश्यश्च नसुरां विवेदित्यनेन सुरापाद्विजात्यवच्छेदेन निषेध्यते॥ क्रतुः॥ देवरात्रसुतोत्यत्रि

समय-
११३

ईताकन्यानदीयते॥नयज्ञेगोवधः कार्यः कलौ न च कर्मंडलुः॥विधवायां प्रजो त्यक्ता वित्पनेन समानार्थकं पूर्वादि॥आदि-
त्यपुरारो॥ उडाया पुनरुद्वाहं ज्येष्ठांशं गोवधं तथा॥कलौ पंचनकुवीत आत्मा जायां कर्मंडलुः॥ज्येष्ठांशविषमविजा-
गं॥आत्मा जायां जायामिति शेषः॥ दानं देमांशौ गरुडपुरारो न कलौ क्रियते ह्यश्वमेधो वाप्यथ गोसवः॥नरमेधो हताना
रीदेवरात्पुत्रसंततिः गर्हितसप्तकं ह्येतज्जाजस्त्यकर्मंडलुः॥आद्यादीपकलिकायां॥मदनपारिजाते च निगमः॥अ
हता गोपशुचैव श्राद्धे मांसं तथा मधः देवराच्च सुतोत्यत्रिः कलौ पंचविवर्जयेत्॥यथा वेदे बहिर्धर्माणां प्रधानसंबं-
धिमात्रांशो विधिर्न तु तादर्थ्यं शो प्रचाराणां जावात्॥श्राद्धे मांसमित्यत्र श्राद्धसंबंधिकत्वं पुरुषार्थच निषिध्यते॥अधि-
शेषात् पंचेत्यत्र न परिसंख्या दोषत्रयापत्तेः॥पूर्वोक्तानेकवाक्यान्तर्थापत्तेश्च॥अतः प्रदर्शनमात्रार्थः॥एव वा
क्योपात्रत्वापाधिना च पंचत्वोपपत्तिः॥आदित्यपुरारो॥शपथाः शकुनाः प्रश्नाः सामुद्रिकमुपश्रुतिः॥उपयाचित
मेतानि संजवंति क्वचित् कलौ॥तस्मात्तन्मात्रात्तेन कलौ कार्यं न कारयेत्॥विश्वेश्वरपदतौ व्यासः॥वत्वार्यद्वसह

राम
११३

समय-
११४

स्वर्णिचत्वार्यष्टशतानि च॥कलेर्यदागमिष्यति तदा त्रेतापरिग्रहः॥संन्यासश्च न कर्तव्यो ब्राह्मरो न विजानतेति॥अत्र त्रे-
तापरिग्रह इति वदता सर्वाधानमेव निषिध्यते॥अतएव लौगाक्षिः॥अर्धाधानं स्मृतं श्रौतस्मार्तग्न्योऽसृष्टयक्रुद्धतिः॥
सर्वाधानं तयोरेक्युद्धतिः पूर्वयुगाश्रितेति॥युगस्य पूर्वं पूर्वयुगं कलेः पूर्वभागः इति अर्थः॥अर्धाधानमापयावद्दरा
वेदविभागं कार्यं॥अतएव देवलः यावद्दराविभागोऽस्तियावद्देदः प्रवर्द्धते॥संन्यासे चाग्निहोत्रं च तावत्कुर्यात्कलौ यु-
गश्रुतिः॥यद्यपि संन्यासस्य चतुश्चत्वारिंशत्तत्त्वावधिकत्वं व्यासो नोक्तं तथापि गौणकालेनेन समर्थित इति॥केचि-
त्॥त्रिदंडैकदंडान्निप्रायेण व्यवस्थित्यपरे सामान्यतो निषिद्धस्य व्यासवाक्येनोपसंहार इत्यन्ये॥वस्तुतस्तु चत्वार्यपी-
त्यादीनि वचनानि महानि बंधेषु न दृश्यन्ते॥॥इति कलिवर्ज्यनिर्णयः॥॥इति श्रीसंगरवंशावतंसमहाराजाधिरा-
जश्रीजगवंतदेवादिष्टश्रीजगद्गुरुजदत्तनारायणसूरिसुनुपंडितशिरोरत्नमीमांसकशंकरभट्टात्मजभट्टनीलकां-
ठेन कृते नास्कराख्ये निबंधे समयमयूखः समाप्तिमगमत्॥॥श्रीशुभं च यावत्॥॥कल्पारामस्तु॥॥श्री॥श्री॥

राम
११४